

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. I (2003), No. 1

SAVLADAVANJE AUTORITARNE PROŠLOSTI

Vladimir Vodinelić Marinko Arsić Ivkov

Nikola Šuica Predrag Čudić

Istraživanja

Dragoljub Todorović

Zbivanja

Đorđe Vukadinović Jovica Trkulja

Polemike

Ivan Ivanović

Cenzurisani tekstovi

Dosije o Milanu Milišiću

Osvrti, recenzije, prikazi

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. I (2003), No. 1

Glavni i odgovorni urednik

Jovica Trkulja

Članovi uredništva

Predrag Čudić

Ivan Ivanović, zamenik glavnog urednika

Marinko Arsić Ivkov

Nikola Šuica

Vladimir Vodinelić

Izdavač

Centar za unapređivanje pravnih studija Beograd, Takovska 12/III

Adresa uredništva

Beograd, Danijelova 32, II sprat, tel/fax: 011/249-7788

E-mail: cups@cups.org.yu

Priprema, štampa i distribucija

Izdavačko preduzeće „Astimbo-knjiga“, Beograd

Tiraž

500 primeraka

Služba pretplate i informacija o prodaji

Izdavačko preduzeće „Astimbo-knjiga“, Beograd

Vojvode Mišića 17, tel/fax: 011 3690-980

E-mail: astimbo@EUnet.yu

Godišnja pretplata: za pojedince 1200 din., za ustanove 1600, za inostranstvo 60 €.

Uplatiti na žiro račun: 160-15466-44   Za inostranstvo: 54010/3-Va-17823/3

Lektura i korektura

Anđelka Kovačević

Ilustracija na naslovnoj strani: Sergej

Ivanov - Pogubljenja, ulje na platnu, 1905.

Radove objavljenje u ovom časopisu nije dozvoljeno preštamovati, bilo u celini, bilo u delovima, bez izričite saglasnosti Uredništva. Ocene iznesene u člancima lični su stavovi njihovih pisaca i ne izražavaju nužno mišljenje niti urednika, niti Izdavača.

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. I (2003), No. 1

SADRŽAJ

<i>Uvodnik</i>	
Zašto "Hereticus"?	3
TEMA BROJA: Savladavanje autoritarne prošlosti	
<i>Vladimir Vodinelić</i>	
Pravno savladavanje prošlosti – Godina treća	11
<i>Marinko Arsić Ivkov</i>	
Krivična estetika: Gušenje umetničkih sloboda u komunističkoj Srbiji	29
<i>Nikola Šuica</i>	
Redefinisanje unutar likovnog nasleđa	52
<i>Predrag Čudić</i>	
Kako to sve mogu isti ljudi?	57
Istraživanja	
<i>Dragoljub Todorović</i>	
Dobrica Ćosić i Slovenci	67
Tokovi	
<i>Franc Kafka</i>	
Jedan stari list	95
Zbivanja	
<i>Đorđe Vukadinović</i>	
Kad sveci marširaju	97
<i>Jovica Trkulja</i>	
Stranputice varnrednog stanja	108
Polemike	
<i>Ivan Ivanović</i>	
Partizani i četnici – srpski fatum	113
Cenzurisani tekstovi	
<i>Ljiljana Đurđić</i>	
Neobjavljene kolumne u Danasu	177

Dosije

<i>Milan Milišić</i>	
Život za slobodu	181
Presuda općinskog suda u Dubrovniku	186
<i>Predrag Čudić</i>	
Kraljević i prosjak	192
<i>Dragoljub Todorović</i>	
Procesi, presude i ubistvo Milana Milišića	196

Osvrti, recenzije, prikazi

<i>Jovica Trkulja</i>	
Pravno savladavanje prošlosti (Vladimir V. Vodinelić, <i>Prošlost kao izazov pravu</i> , Beograd, 2002)	205
<i>Nikola Šuica</i>	
Poligon dejstva (Povodom izložbe “Centralnoevropski aspekti vojođanskih avangardi 1920-2000; <i>Granični fenomeni, fenomeni granica</i> ”)	213
<i>Dragoljub Todorović</i>	
Knjiga o deliktu mišljenja (Rajko Danilović, <i>Upotreba neprijatelja</i> , Beograd, 2002)	219
Poročnost – jedan od sedam smrtnih grehova	224

In memoriam

<i>Jovica Trkulja</i>	
Svetionik u tmuni (Sećanje na Božidara S. Markovića 1903-2002)	227

U V O D N I K

ZAŠTO “HERETICUS”?

1. Savremena kriza političkog i pravnog ustrojstva zajednice u Srbiji posle petooktobarskog prevrata 2000. godine još je izražajna. Savremeno srpsko društvo, rastrzano borbom starog i novog, autoritarnog i demokratskog, nedvosmisleno pokazuje da se teorijska misao i stvarna delatnost kreću različitim stazama koje se češće mimoilaze no što se ukrštaju. Iskustvo govori da u tom razmimoilaženju ponajviše trpi čovek, građanin, pojedinac koji se gubi u kovitlacu utopijskih nada i pragmat-skih racionalizacija postojećeg.

Svekolika kriza našeg društva, posebno pravna, razotkrila je ograničenja i slabosti naše pravne i društvene nauke, njenu nesposobnost da ponudi odgovarajući teorijsko-metodološki instrumentarijum za razumevanje novih promena u savremenom svetu i Srbiji. Ovo se posebno odnosi na problem kritičkog preispitivanja i savladavanja autoritarne prošlosti. Taj problem nametnuo se snagom svoje dominacije u našoj sumornoj pravno-političkoj i kulturnoj stvarnosti. To je pravno-politička destrukciju i pustoš koju je za sobom ostavio prethodni autoritarni režim i koji u svom malignom nastupu gotovo da nije ostavio prazan prostor. Njena žrtva bili su i ostali građani Srbije, kao i pravo koje je pod bezobzirnim udarcima autoritarne prošlosti devalvirano i stavljeno na ozbiljnu istorijsku kušnju.

Čeljust velikog zla prošlosti zjapi otvorena nad našim sudbinama i ukoliko se ne zatvori ili premosti, preta da postane provalija naše budućnosti. U njoj se batrgaju svodeći bezuspešno svoje račune progonjeni i progonitelji: koliko su progonjeni dobili priznanja, a koliko progonitelji ukoru? Koliko su progonjeni podneli patnji, zlostavljanja i žrtava, a koliko njihovi progonitelji primili priznanja, privilegija i nagrada?

Dramatični događaji iz protekle decenije, potresi i ratovi učinili su da pitanje preispitivanja i savladavanja zla autoritarne prošlosti bude potisnuto i zatamnjeno. Otuda se aktuelizovanje ovog zapostavljenog pitanja nameće iz više razloga. Prvo, kao ograničeni vid nesprovedene lustracije. Drugo, kao bar delimično ispravljanje nepravde kroz zalaganje za obeštećenje stradalnika, gde je to još moguće izvesti. Treće, bez otvorenog kritičkog suočavanja i savladavanja zla autoritarne prošlosti nema

nam izlaska na evropski drum ka društvu pune slobode i istinske demokratije. Jer, sva naša današnja politička sporenja, neprijateljstva i spoticanja, koja su trajna društvena opasnost i velika prepreka na tom putu, korene vuku iz bliske i dalje totalitarne prošlosti. Ukoliko se zlo te prošlosti ne savlada ono će nam se zakonito ponavljati.

Ova velika zapostavljena pitanja o kojima se od Brozove i Miloševićeve vladavine do danas tako malo govorilo i pisalo, neophodno je osvetliti kao istorijski i kao aktuelni društvenopolitički fenomen, iz ugla pravne i političke teorije i prakse, korišćenjem multimetodološkog pristupa iz različitih teorijskih paradigmi.

2. Imajući to u vidu Centar za unapređivanje pravnih studija u Beogradu, u suradnji sa grupom nezavisnih intelektualaca, pokreće časopis "Hereticus" koji bi prezentovao rezultate istraživanja, dokumentaciju, analizu slučajeva, prikaze relevantnih studija, dokumenta i sl., vezane za autoritarnu prošlost Srbije, kao i mogućnosti njenog pravnog savladavanja. Na taj način bi se makar "načeo" ogroman, a neistražen prostor negiranja ljudskih prava u prethodnim autoritarnim režimima.

S obzirom na ovako široko definisan predmet, časopis "Hereticus" mora biti interdisciplinaran što podrazumeva znanja iz oblasti ne samo usko pojmljene pravne nauke već i istorije, kulture, filozofije, politikologije, sociologije, književnosti, itd. U tom sučeljavanju biće moguće potpuno sagledati i oceniti krizu i perspektive društvenopolitičkih i kulturnih promena u Srbiji, što bi se moglo označiti i kao dodatan teorijski razlog postojanja Časopisa.

"Hereticus" će se, pre svega, baviti zaštitom ljudskih prava. Ljudska prava su univerzalni problem i od njihove zaštite zavisi budućnost čovečanstva. Karakteristično je da se danas za ta prava bore oni koji su ih najviše kršili, bivši saradnici i beneficijari autoritarnih režima koji su uspeali da operu svoje biografije i proglase se avangardom demokratije. Oni koji su bili od njih proganjani ponovo su na margini i nisu u mogućnosti da svoj glas artikulišu. Novim vlastima ni napamet ne pada da obnove izdanja knjiga koje su prethodni autoritarni režimi zabranjivali. Naprotiv, postigli su sporazum sa bivšim režimom o nenapadanju, pa i danas figurira kao vrhunska umetnička vrednost partizanski kič i nacionalistički šund.

U tom kontekstu na stranicama "Hereticusa" ispisivaće se svojevrsna optužnica totalitarnoj političkoj praksi bivših satrapskih režima i njihovih današnjih recidiva, koji su svojevrsna potvrda kako je zlo bilo odomaćeno i sveprisutno. Međutim, kada je reč o pravnom savladavanju autoritarne prošlosti u Srbiji istraživači, se susreću sa velikim izazovima i nepremostivim teškoćama. Prvo, oni su suočeni sa procesom ne prevla-

davanja i savladavanja već prerade prošlosti i izmene kolektivnog pamćenja. Jer, prošli događaji i zbivanja se prevrednuju tako što se neki aspekti zanemaruju ili se prenaglašavaju a u funkciji opravdanja nekih zaočkreta i potreba u tekućim društvenim procesima i aktuelnoj politici. Drugo, Srbija je suočena sa imperativom pravnog savladavanja autoritarne prošlosti simultano u užem smislu (revidiranje zloupotreba nepravne države) i u širem smislu (savladaivanje prošlosti iza ratova, etničkih, verskih i sl. sukoba). Treće, nema početnih uslova za kritičko savladavanje zla autoritarne prošlosti jer u Srbiji nema jasnog razgraničenja između žrtava i počinioca. Četvrto, u Srbiji je isuviše dobrovoljnih saučesnika i beneficijara Brozovog i Miloševićevog režima, kao i mnogobrojnih prebega i prevrtača koji su se pojavili nakon pada tih režima. Peto, za razliku od zemalja u tranziciji srednje i istočne Evrope, iza kojih je desetogodišnje iskustvo, Srbija ima tek dvogodišnje iskustvo nakon petooktobarskog prevrata 2000. godine. Šesto, u Srbiji ne postoji spremnost političkih elita da se prihvate nezahvalnog posla savladavanja prošlosti. I sedmo, nakon dosovskog preuzimanja vlasti krajem 2000. godine na delu je kontinuitet između novog i starog režima.

3. Posebna pažnja biće posvećena ostrakizmu intelektualnih poslenika u Srbiji. Reč je o nepoverenju i najgorem mogućem odnosu Srba prema svojim najumnijim i najsposobnijim ljudima, ali i o političkoj destrukciji i pustoši na polju kulture i stvaralaštva, koje su za sobom ostavili prethodni autoritarni režimi. Budući da se ti procesi kao u žiži najjasnije vide u pravu i kulturi totalitarne vlasti, "Hereticus" će nastojati da pokaže da je taj "jezik ostrakizma i autoritarnosti" bio sistematičniji i opasniji no što, u svojoj sirovosti i besmislenosti, na prvi pogled izgleda. On je sušta protivnost pravnoj državi i vladavini prava, poricanje onoga što pravo i kultura jesu i po definiciji i po svom biću. U pravu i jeziku ovih novih jezuita čuveno načelo "starih" jezuita, "ognjem i mačem", zamenjeno je maksimama kao što su: "perom i mačem", "mašino, mašinko moja", "vladavina pravom", "ne drži se zakona kao pijan plota", i sl. Na tim principima izgrađen je čvrst i nemilosrdan sistem kao što je bila i sama vlast koja ga je upražnjavala. Reč je o sistemskom i sistematskom uništavanju pravne države i vladavine prava, nezavisne umetnosti i slobodnog mišljenja koji je u Srbiji i Jugoslaviji funkcionisao više od pola veka. Tako je nastao novi Levijatan – spajanjem politike, prava i estetike, odnosno sile, pravosuđa i umetničke teorije i kritike. To je skup mera i ponašanja čija je svrha potčinjavanje intelektualnih poslenika i stvaralaca u različitim oblastima vladajućoj oligarhiji, odnosno njihovo odstranjivanje iz javnosti uz primenu svih mogućih načina i sredstava represije. Na tom opakom poslu našli su se rame uz rame, pored političara, tužilaca,

sudija i brojni naučnici, filozofi, umetnici i građani najrazličitijih profesija.

Nasuprot tome "Hereticus" će pledirati za novo vrednovanje kulturne prošlosti i sadašnjosti. Nova talasanja mrtvog mora naše kulture trebalo bi da znače jedan kopernikanski zaokret u ovoj oblasti. Teško je zamisliti kako bi izgledale recipročne mere onim merama bivših autoritarnih poredaka koje su svojevremeno: Miloša Crnjanskog, Rastka Petrovića, Isidoru Sekulić, Dragišu Vasića i dr. očistile iz naše književnosti. Ali, treba li imati drugih obzira, osim estetičkih, prema piscima promoterima diktatorskih režima? Treba li zaboraviti koje je blago poarčeno na našu svekoliku umetnost, a naročito filmsku produkciju, u slavu kompartije, revolucije, samoupravljanja, a na sramotu umetnosti? Ne treba li se zapitati kako izgledaju današnji školski programi za književnost i neće li nacionalno, bez obzira na vrednost, zameniti komunističko? Iz naše umetnosti moramo ukloniti politiku, te sine ira et studio videti ko je ko i šta je šta.

Nažalost, uprkos demokratskim promenama u političkom sistemu Srbije, mi se još uvek nismo suočili sa zlom autoritarne prošlosti, nismo izvršili prevrednovanje i ponovno čitanje pravnih spisa i umetničkih dela. Lestvica vrednosti je ostala ista, ništa nije pomereno iako su tadašnja vremena bila partijska i ideološka, a ne pravna i umetnička. Otuda je kategorički imperativ našeg doba – savladavanje autoritarne prošlosti: prošlost se mora savladati da se ne bi ponovila! Reč je o složenom procesu u kome valja izaći na kraj s minulim mračnim vremenima: zagospodariti, ovladati prošlošću koja je gospodarila nama, a i dalje bi, ako se ne ovlada njome.

U oblasti kulture to, pre svega, znači jedno apsolutno novo vrednovanje u pravu, umetnosti i u svim drugim oblastima stvaralaštva. Na ključnim mestima na kojima se vrše takva vrednovanja ostali su ili isti ljudi ili njihovi učenici i sledbenici. Niko nije spreman da povuče radikalniji korak. Otuda će "Hereticus" pokušati da skine mitske velove sa obraza autoritarne prošlosti, da objasni zašto se ništa nije promenilo u poluvekovnoj dominaciji ratničkih pohoda na autentične i autonomne autore i institucije kulture u Srbiji. Istovremeno, on će smelo i beskrupulozno skinuti maske sa lica brojnih intelektualnih poslenika, dojakošnjih "vrljih ratnika na idejnom frontu" koji su se isticali u gušenju autonomije stvaralaštva i stvaralačkih sloboda, a koji danas važe kao ljudi demokratske orijentacije i borci za ljudska prava. Na stranicama "Hereticusa" zrcalio će pečat "olovnih", "mračnih", "vunelih" i "smutnih" vremena, gorko svedočanstvo da je svaki čovek koji je želeo postati značajno ime, morao pristati na neki vid saradnje sa autoritarnim režimom, na ulogu intelektualnih vazala i ketmana.

4. Jedan od važnih zadataka "Hereticusa" je da pokaže da gušenje autentičnog umetničkog stvaralaštva i sloboda ne bi uspelo da nije bilo saradnika, autora, kritičara, koji su delovali iznutra. Spoljašnja cenzura koju čine sudstvo i politika nije toliko efikasna kao gušenja koja dolaze iz samog spisateljskog esnafa (urednika, kritičara, pisaca, profesora, naučnih savetnika, "eksperata", istraživača, recenzenata i sl. intelektualnih poslenika), koji su zarad višeg statusa, raznih privilegija, brze profesionalne ili političke promocije prihvatili podanički odnos intelektualnih vazala i ketmana. Tragovi njihove opake, neodgovorne, neprofesionalne i nečasne delatnosti ostali su duboko urezani u zakonima, optužnicama i presudama, u književnim, pozorišnim, filmskim, muzičkim i likovnim kritikama, u dnevnim listovima i stručnim časopisima za poslednjih pedesetak godina, u pozorišnim i filmskim repertoarima, čitankama i udžbenicima istorije, prava i književnosti, u spiskovima školske lektire, u mnogobrojnim nagradama, slavljenju i idolatriji "nacionalnih veličina".

Pišući o njima argumentovano i dokumentovano, "Hereticus" će ispisivati optužnicu ne samo protiv satrapskih režima, već i protiv intelektualnog vazalstva, mentaliteta podaništva i samoobmanjivanja, protiv morala licemerja i hipokrizije pisaca i umetnika. On će, konačno, na seriozan način postaviti temu o "lažnim disidentima" u Srbiji, koji su bili i ostali na platnom spisku države, a sem nekoliko izuzetaka, niko nije otišao na robiju ili izgubio posao. Štaviše, oni su imali natprosečan standard, radna mesta, bili su akademici, a tobož su bili u konfliktu sa režimom. Na posredan način sprečavali su pojavu pravih disidenata, pravih političkih protivnika, jer su bili veoma moćna grupa solidno utemeljena u pojedinim strukturama vlasti.

Na drugoj strani, "Hereticus" će podržavati, podsticati i svedočiti o angažmanu autonomnih i kritičkih intelektualnih poslenika u različitim oblastima našeg društvenog života, koji nisu mogli ni da objavljuju ni da se uključe u javni život, ali su uspeli da afirmišu etos samosvojnog javnog delatnika, utemeljenog na jedinstvu mišljenja, govora i činjenja, na prožimanju životnog i misaonog opredeljenja. Reč je o etosu koji u prisustvu autonomnog, kritičkog intelektualca u modernom polisu vidi ključ demokratije. Oni su po cenu represije, izгона, jezive marginalizacije, poniženja i bede – uspevali da sačuvaju autonomnu kritičku poziciju, te da se časno, odgovorno i profesionalno bave svojim poslom.

5. Pokretanjem ovog časopisa popunjava se velika praznina koja već decenijama zjapi u našoj kritičkoj teoriji, literaturi i publicistici. Dosađanje okretanje glave od zla autoritarne prošlosti i sklanjanje pod tepih njenih ružnih tragova, značilo je nojevsko guranje glave u pesak. Upravo takav odnos prema autoritarnoj prošlosti koja nam je na duži rok zape-

čatila sudbinu, utiče da ne možemo da učinimo značajni iskorak ka modernom društvu saobraženom evropskim standardima.

Problem savladavanja zla autoritarne prošlosti u Srbiji nameće se kao pokušaj raskida sa bivšim diktatorskim režimima, kao vid nesprovedene diferencijacije sa njihovim eksponentima, kao potreba da se sazna i zapamti kakva su nedela činjena, da se bar delimično ispravi nepravda naneta brojnim stradalnicima, kao potreba za moralnim i psihološkim pročišćenjem žrtava autoritarnih režima. U tom smislu odgovori na pitanja savladavanja autoritarne prošlosti značili bi svojevrsnu optužnicu i raskid sa totalitarnom političkom praksom bivših satrapskih režima i njihovih današnjih recidiva, koji su svojevrsna potvrda kako je zlo bilo (i ostalo) odomaćeno i sveprisutno.

Uprkos rigidnim pristupima i kontroverznim interpretacijama koji su mistifikatorskim velovima prekrili našu autoritarnu prošlost učinivši je potpuno neprozirnom, "Hereticus" teži da postane značajan pravni, politički i istorijski izvor. Kao neophodan priručnik za tužioce, sudije, advokate, književnike, književne kritičare, kulturne i javne radnike, on će nastojati da doprinese objektivnijem prosuđivanju tragičnih događaja iz naše novije istorije, iz vremena udvorištva i nemorala, te progona autonomnih kritičkih intelektualaca.

S uverenjem da će srpska kultura postati bogatija za jedan važan časopis, a istorija i teorijsko-filozofska misao odmerenije i objektivnije — predajemo sudu javnosti prvi broj časopisa "Hereticus".

Beograd,
1. septembar 2002.

Jovica Trkulja

.....
TEMA BROJA
.....

Savladavanje autoritarne prošlosti

Nikolaj Andrejev, *Dantonovo spomenik*
(detalj), gips, 1918.

Balasz Arpad, *Konji smrti*, crtež, 1930.

Vladimir V. Vodinelić
Fakultet za poslovno pravo
Beograd

PRAVNO SAVLADAVANJE PROŠLOSTI – GODINA TREĆA*

1. Autoritarizam, nepravo i pravno savladvanje prošlosti

Kakav god bio, mekan ili tvrd, *autoritarizam* ne valja zato što u istoj stvari (vladanja i upravljanja) postoji alternativa koja je u principu bolja – demokratija. Autoritarizmu je imanentna potencija za proizvodnju zla koja se uvek do sada istorijski ostvarila, a varijacija je samo u tome da li: sa više ili sa manje neslobode, sa više ili sa manje povreda ljudskih prava, sa više ili sa manje izbornih krađa, sa više ili sa manje genocida, sa više ili sa manje političkih likvidacija, sa više ili sa manje zloдела političke policije, sa više ili sa manje zloupotreba sudstva itd.

Zlo koje autoritarizam proizvodi ima i svoje pravno ime – *nepravo*. Pošto ne postoji neka pouzdano dobra, prihvatljiva mera zla i neprava, to se, kad god se porazi autoritarni režim, nova vlast, opredeljena za demokratizaciju i gradnju pravne države, suočava, između ostalih, i sa dilemom: kako se postaviti prema tom zlu iz autoritarne prošlosti, prema nepravu kao njegovom pravnom izrazu (prema neustavnim promenama ustava, neustavnim zakonima, nezakonitim uredbama, protivpravnim sudskim odlukama, povredama ljudskih prava itd.), kao i prema kreatorima toga neprava. Dve su suprotne politike u toj stvari – savladavati autoritarnu prošlost i nasledeno nepravo, ili se ne baviti time. Politika savladavanja autoritarne prošlosti može da se ostvaruje, između ostalog, i putem kompleksa mera koje se skupno označavaju kao *pravno savladavanje prošlosti*, a obuhvataju naročito: revidiranje zakonodavstva nasledenog iz autoritarne ere, pravnu odgovornost aktera, serviseri i beneficijara autoritarnog režima, privođenje krivičnoj odgovornosti sudskih i drugih funkcionera koji su kršili zakon, amnestiju, rehabilitaciju, kastraciju, denacionalizaciju, obeštećivanje žrtava, otvaranje dosijea političke policije.

---

* Tekst, izvorno nastao kao izlaganje na “Kikindskim dijalozima”: “Iskustva tranzicije – Srbija, godinu dana posle”, održanim 20-21. septembra 2001. u Kikindi, koji se tada odnosio samo na prvu godinu posle Miloševića, sada je (marta 2003) noveliran u delovima 3-6. što se tiče potonjeg razvoja stvari.

2. Dve posebnosti pravnog savladavanja prošlosti u Srbiji

Kada se u pogledu pravnog savladavanja prošlosti svodi bilans prve godine posle Miloševića (preciznije: de facto devet meseci nove vlasti pošto je prva tri meseca postojala kohabitacija sa starom vlašću), i dobijeni rezultat smešta u opšti okvir dosadašnjih savladavanja prošlosti u drugim zemljama, ponovo se potvrđuje zaključak kako malo pravilnosti ima u ovoj materiji, i da dosadašnje srpsko iskustvo ne da je nikakav doprinos bitnom učvršćivanju neke od malobrojnih pravilnosti, ili proširenju njihovog kruga. Za postojanje tako malo pravilnosti, koje važe za pravno savladavanje prošlosti, uzročni su toliko *različiti* faktori koji deluju u veoma različitim nacionalnim situacijama, kako pre, tako i za vreme i posle sloma autoritarnog režima. Složaj tih uslova u Srbiji nije bio puka kopija nekog takvog sklopa u nekoj drugoj zemlji. Zato ne čudi što se slučaj Srbije i ne može kvalifikovati kao *repriza* nijednog od savladavanja prošlosti u nekoj drugoj zemlji. Ne može se izjednačiti sa savladavanjem prošlosti, na primer, posle propasti nacizma ili fašizma, u Nemačkoj i Italiji, ni sa onim posle pada vojnih hunti u nekoj od južnoameričkih država, niti sa onim posle ukidanja aparthejda u Južnoafričkoj Republici, itd.

Mada se ne može izjednačiti, ne znači da se ni sa čime ne može porediti. A poređenje je najpre primereno procesu savladavanja prošlosti u *istočnoevropskim* i *jugoistočnoevropskim* zemljama bivšeg socijalističkog bloka. Ali, i u odnosu na tu, najbližu porodicu savladavanja autoritarne prošlosti, Srbija se pokazuje *kao poseban slučaj*. Kao što je specijalan slučaj bila Jugoslavija i nekada, dok je taj socijalistički blok postojao – tada zbog “socijalizma sa ljudskim likom” (tj. zbog više sloboda nego u real-socijalističkim državama, zbog samoupravljanja, zbog društvene svojine i dr.), tako se “srpski slučaj” sada pokazuje naročitim zbog *dve* bitne razlike i osobenosti koje otežavaju njegovo poređenje i sa tim, vremenski, prostorno i po ostalome njemu najbližim blokom savladavanja autoritarne prošlosti.

1) Ako se pitamo da li je na planu pravnog savladavanja prošlosti u Srbiji učinjeno mnogo, malo ili baš koliko treba, odnosno da li je to što je učinjeno više, manje ili upravo onoliko koliko i tamo, tada se – zbog istorijske nezrelosti ovdašnjeg stanovništva, osvedočene krajem osamdesetih godina 20. veka, čija je posledica sadašnje zaostajanje Srbije za zemljama pred kojima je negda bila – ispostavlja kao teškoća poređenja to što nema previše dobrog smisla porediti ni *nepunu godinu* dana ovdašnjeg pravnog savladavanja prošlosti sa tamošnjim, koje traje već *više od decenije*. Relevantan *vremenski okvir* bitno je, dakle, različit.

2) Posebnost ovdašnje situacije, koja otežava poređenje sa drugim postautoritarnim zemljama Evrope, jeste i to što je, za razliku od tamošnjeg posla, struktura pravnog savladavanja prošlosti ovde *dvostruko složnija*. Savladavanje prošlosti imalo bi se u nas odvijati *ne samo* kao pravno savladavanje *autoritarnog zla u užem smislu* (neustavne promene ustava, neustavni zakoni i uredbe, izborne krađe, kršenje zakona od strane sudija, nezakoniti rad političke policije, povrede prava svojine i drugih ljudskih prava i sl.), *već i kao* savladavanje zla koje je autoritarni režim proizveo na tragu pomahnitalog nacionalizma, van zemlje i u njoj, *ratovima i krvavim etničkim sukobima*, čega su druge bivše socijalističke zemlje bile pošteđene.

3. Dva koloseka pravnog savladavanja prošlosti

Ta dva sloja nepravna proizvedenog u novijoj autoritarnoj prošlosti Srbije iziskuju i pravno savladavanje prošlosti po dva koloseka.

Što se prvoga tiče, dakle kad je reč o ratovima, krvavim etničkim sukobima, vojskama i paravojskama, policijama i parapolicijama angažovanim u tome, mogući oblici pravnog savladavanja prošlosti su: amnestija; komisija za istinu; postupci pred domaćim sudovima zbog krivične odgovornosti za ratne zločine; postupci pred haškim, međunarodnim tribunalom za ratne zločine na prostoru bivše Jugoslavije.

Na drugom koloseku, uklanjanja tragova autoritarizma u užem smislu, mogli bi se naći: revizija propisa; pravna odgovornost aktera, servisera i beneficijara autoritarnog režima; krivična odgovornost sudskih i drugih funkcionera koji su kršili zakon; rehabilitacija; lustracija; denacionalizacija; obeštećivanje žrtava; otvaranje dosijea političke policije.

Snimak aktivnosti na prvom (4) i drugom koloseku pravnog savladavanja prošlosti (5) tokom dve i po godine posle Miloševića pokazuje da kapacitet nijednog od ta dva koloseka nije ni iz daleka iskorišćen, a da je u prvoj godini bila znatno veća živost na drugome, da bi se ta razlika donekle ublažila na kraju ovog perioda, dve i po godine posle oktobra 2000.

4. Posle ratova, vojski, paravojski ... Strana lokomotiva na prvom koloseku

Oni koji nisu u sebi našli dovoljno motiva da se odazovu i učestvuju u miloševićevskim ratnim pohodima odahnuli su kada je donet *Zakon o amnestiji* ("Službeni list SRJ", br. 9/2001 od 2.3.2001).¹ Ali je i dalje

---

1 Član 1: "Daje se amnestija licima koja su do 7. oktobra 2000. godine učinila, odnosno za koja postoji osnovana sumnja da su učinila krivična dela: odbijanje primanja i upotrebe oružja iz člana 202, neodazivanje pozivu i izbegavanje vojne službe iz člana 214, izbegavanje vojne službe onesposobljenjem

ostala na snazi odredba člana 4. stava 1. tačke 5. Zakona o nasleđivanju ("Službeni glasnik RS", br. 46/1995), inspirisana promiloševićevskim patriotskim zanosom njenih autora (koji, uzgred budi rečeno, za sve vreme ratnih pregnuća nisu izbivali sa svojih radnih mesta u Beogradu, daleko od vojnih dužnosti), da nije sposoban za nasleđivanje jer nije dostojan da nasledi onaj koje napustio zemlju da bi izbegao dužnost njene odbrane.²

ili obmanom iz člana 215, samovoljno udaljenje i bekstvo iz Vojske Jugoslavije iz člana 217, izbegavanje popisa i pregleda iz člana 218 i neizvršavanje materijalne obaveze iz člana 219, propisana Krivičnim zakonom Savezne Republike Jugoslavije ("Službeni list SFRJ", br. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90 i "Službeni list SRJ", br. 35/92, 16/93, 37/93 i 24/94).

Ovim zakonom daje se amnestija i licima koja su u periodu od 27. aprila 1992. godine do 7. oktobra 2000. godine učinila, odnosno za koje postoji osnovana sumnja da su učinila krivična dela: sprečavanje borbe protiv neprijatelja iz člana 118, oružana pobuna iz člana 124, pozivanje na nasilnu promenu ustavnog uređenja iz člana 133, udruživanje radi neprijateljske delatnosti iz člana 136. i povreda ugleda SRJ iz člana 157, propisana Krivičnim zakonom Savezne Republike Jugoslavije ("Službeni list SFRJ", br. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90 i "Službeni list SRJ", br. 35/92, 16/93, 37/93 i 24/94).

Amnestija iz st. 1. i 2. ovog člana obuhvata oslobođenje od krivičnog gonjenja, oslobođenje od izvršenja kazne i brisanje osude."

Član 2: "Oslobađaju se od izvršenja jedne četvrtine pravnosnažnom presudom izrečene kazne zatvora lica koja su do 7. oktobra 2000. godine osuđena za krivična dela propisana Krivičnim zakonom Savezne Republike Jugoslavije, osim lica pravnosnažno osuđenih za krivično delo terorizam iz člana 125, za krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava iz glave XVI, za krivično delo neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga iz člana 245. i za krivično delo omogućavanje uživanja opojnih droga iz člana 246. Krivičnog zakona Savezne Republike Jugoslavije ("Službeni list SFRJ", br. 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90 i "Službeni list SRJ", br. 35/92, 16/93, 37/93 i 24/94)."

Član 3: "Ako protiv lica iz člana 1. ovog zakona nije pokrenut krivični postupak, postupak se neće pokrenuti, a ako je krivični postupak u toku – obustaviće se.

Ako je licu iz člana 1. ovog zakona pravnosnažno izrečena kazna zatvora, oslobodiće se od izvršenja te kazne u celini ili u delu koji nije izvršen."

- 2 Član 4: "Ne može naslediti na osnovu zakona ili zaveštanja, niti steći kakvu korist iz zaveštanja (nedostojanje): 1) onaj ko je u umišljaju usmratio ostavioca ili je to pokušao; 2) onaj ko je prinudom, pretnjom ili prevarom naveo ostavioca da sačini ili opozove zaveštanje ili neku njegovu odredbu, ili ga je u tome sprečio; 3) onaj ko je u nameri sprečavanja ostavioćeve poslednje volje uništio ili sakrio njegovu zaveštanje, ili ga je falsifikovao; 4) onaj ko se teže ogrešio o zakonsku obavezu izdržavanja ostavioća, ili mu je uskratio nužnu pomoć; 5) vojni obveznik koji je napustio zemlju da bi izbegao dužnost njene odbrane, a do smrti ostavioćeve ne vrati se u zemlju. Sud na nedostojnost pazi po službenoj dužnosti."

Savezni ustavni sud, regrutovan iz redova Miloševićevih pristalica, dakle, onaj isti čije je postupanje u vezi sa septembarskim izborima 2000. ubrzalo oktobarske događaje, našao je 1999. godine da je ta odredba u skladu sa Ustavom (Odluka Saveznog ustavnog suda U br. 107/96 od 22.10.1999. godine).³

- 3 “Pravo je zakonodavca da, određujući krug lica koja nasleđuju, propiše da lice, vojni obveznik koji je napustio zemlju i nije se vratio do smrti ostavioca, da bi izbegao Ustavom SRJ utvrđenu dužnost njene odbrane, a time i odbranu imovine ostavioca, ne može naslediti ostavioca zbog svoje nedostojnosti i da u tom slučaju pravo nasleđivanja ostvaruju njegovi potomci. Kada se utvrdi nedostojnost navedenog lica, od strane nadležnog suda, pravo nasleđivanja ostvaruju potomci nedostojnog lica, kao da je nedostojno lice umrlo pre ostavioca, što znači da pravo nasleđivanja nije ukinuto, već je samo propisan način ostvarivanja, kao i način sticanja svojine po osnovu nasleđivanja, što je u skladu sa Ustavom SRJ. Iz obrazloženja: Osporenim odredbom čl. 4. st. 1. tač. 5. Zakona o nasleđivanju (“Službeni glasnik RS”, br. 46/95), propisano je da ne može naslediti na osnovu zakona ili zaveštanja, niti steći korist od zaveštanja (nedostojan je) vojni obveznik koji je napustio zemlju da bi izbegao dužnost njene odbrane, a do smrti ostaviočeve ne vrati se u zemlju. Odredbom čl. 5. st. 1. istog zakona, određeno je da ostavilac može oprostiti nedostojnost, izuzev vojnom obvezniku koji je napustio zemlju, da bi izbegao dužnost njene odbrane. Po oceni Saveznog ustavnog suda, zakonodavac može propisati način ostvarivanja pojedinih sloboda i prava čoveka i građanina, kad je to Ustavom SRJ predviđeno i kad je to neophodno za njihovo ostvarivanje, pa prema tome i način ostvarivanja prava svojine i nasleđivanja koje se, prema Ustavu SRJ, ostvaruje u skladu sa Ustavom i zakonom. Osporenim odredbom utvrđen je način ostvarivanja Ustavom SRJ utvrđenog prava svojine i nasleđivanja, i taj način njihovog ostvarivanja se jednako odnosi na sve građane koji se nalaze u istoj pravnoj situaciji, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, rasu, pol, jezik, veru, političko ili drugo uverenje, obrazovanje, socijalno poreklo, imovno stanje ili drugo lično svojstvo, kako je to utvrđeno odredbom čl. 20. st. 1. Ustava SRJ. Odredba čl. 51. Ustava SRJ, kojom je utvrđeno pravo nasleđivanja u skladu sa Ustavom i zakonom, ne može značiti ustavnu garanciju prava da svako može naslediti svakog, već iz te odredbe proizlazi obaveza zakonodavca da propiše način ostvarivanja tog prava, pa prema tome i da odredi krug lica koja mogu naslediti određenog ostavioca, i po kom osnovu. Pravo je zakonodavca da, određujući taj krug lica, propiše da lice, vojni obveznik koji je napustio zemlju i nije se vratio do smrti ostavioca, da bi izbegao Ustavom SRJ utvrđenu dužnost njene odbrane, a time i odbranu imovine ostavioca, ne može naslediti ostavioca zbog svoje nedostojnosti, i da u tom slučaju pravo nasleđivanja ostvaruju njegovi potomci. Naime, kad se utvrdi propisana nedostojnost lica od strane nadležnog suda, pravo nasleđivanja, prema odredbi čl. 6. osporenog zakona, ostvaruju potomci nedostojnog lica, kao da je nedostojno lice umrlo pre ostavioca, što znači da pravo nasleđivanja nije ukinuto, već je samo propisan način ostvarivanja, kao i način sticanja svojine po osnovu nasleđivanja, što je, po oceni Saveznog ustavnog suda, u skladu sa Ustavom SRJ.”

Što se tiče *ratnih zločina*, prva godina posle Miloševića protekla je u znaku velike *nesrazmere* između aktivnosti međunarodnog suda i neaktivnosti domaćeg pravosuđa. Pritisnuta prvenstveno zahtevima sa strane da se izvrše međunarodne obaveze zemlje, Savezna vlada je donela Uredbu o postupku saradnje sa Međunarodnim krivičnim tribunalom u Hagu (“Službeni list SRJ”, br. 30/2001, 33/2001, 37/2001, 70/2001, 5/2002),⁴

4 Član 1:“(1) Ovom uredbom uređuje se postupak saradnje Savezne Republike Jugoslavije sa Međunarodnim tribunalom za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine (u daljem tekstu: Međunarodni krivični tribunal) i izvršenje obaveza koje za Saveznu Republiku Jugoslaviju proizilaze iz Rezolucije Saveta bezbednosti br. 827 (1993) i Statuta Međunarodnog krivičnog tribunala.”

Član 2: “(1) Zahtevi za saradnju ili izvršenje pojedinih odluka Međunarodnog krivičnog tribunala dostavljaju se Saveznom ministarstvu pravde. (2) Nakon što utvrdi formalnu valjanost zahteva (član 3), Savezno ministarstvo pravde će ga dostaviti nadležnom organu radi postupanja.”

Član 3: “(1) Zahtev za saradnju ili izvršenje odluka Međunarodnog krivičnog tribunala usvojiće se ako je zasnovan na odredbama Statuta i Pravila o postupku i dokazima Međunarodnog krivičnog tribunala i ako nije u suprotnosti sa Ustavom Savezne Republike Jugoslavije. (2) Ako nadležni organ proceni da bi određeni postupak saradnje mogao da ugrozi suverenitet ili interes državne bezbednosti, o tome će obavestiti republičku vladu. (3) Ako republička vlada oceni da bi ispunjenje zahteva ugrozilo suverenitet ili interes državne bezbednosti, naložiće ministarstvu nadležnom za poslove pravde da o tome obavesti Međunarodni krivični tribunal i uloži prigovor prema Pravilima o postupku i dokazima.”

Član 5: “(1) Postupak po zahtevima Međunarodnog krivičnog tribunala je hitan. (2) Sudovi, tužilaštva i drugi državni organi izvestiće Savezno ministarstvo pravde o preduzetim radnjama ili izvršenju zahteva Međunarodnog krivičnog tribunala, kao i o smetnjama nastalim u toku postupanja, odmah, a najkasnije u roku od tri dana.”

Član 6: “(1) Na predlog Saveznog ministarstva pravde, Savezna vlada može formirati posebno telo radi obavljanja poslova saradnje sa Međunarodnim krivičnim tribunalom. U odluci o osnivanju takvog tela bliže će se odrediti njegovi zadaci i ovlašćenja u skladu sa Rezolucijom 827. Saveta bezbednosti i Statutom Međunarodnog krivičnog tribunala. (2) Savezna vlada može imenovati posmatrača Savezne Republike Jugoslavije pri Međunarodnom krivičnom tribunalu.”

Član 7: “(1) Međunarodni krivični tribunal može imati kancelariju na teritoriji Savezne Republike Jugoslavije. (2) Pravni status Kancelarije Međunarodnog krivičnog tribunala uređuje se posebnim sporazumom.”

Član 8: “(1) Odredbe ove uredbe primenjuju se na sva lica koja se zateknu na teritoriji Savezne Republike Jugoslavije bez obzira na to da li su stranci ili domaći državljani.”

Uredbom su, nadalje, uređena, između ostaloga, ovlašćenja Tribunala da preduzima istražne radnje na teritoriji SRJ (čl. 9-11), ustupanje krivičnog postupka koji se vodi pred domaćim sudom (čl. 12-15), pružanje pravne pomoći Tribunalu od strane domaćih organa (čl. 18-19), kao i izvršenje presuda Tribunala na teritoriji SRJ (čl. 20-21).

a Savezni ustavni sud, onaj isti koji je bio verni saputnik Miloševića i branilac njegovih interesa sve do pred sam njegov kraj, privremenom merom je 28. juna 2001. obustavio, suspendovao njeno izvršenje. Time nije onemogućeno (niti će, ako Savezni ustavni sud okonča postupak odlukom da Uredba nije saglasna Ustavu,⁵ biti onemogućeno), kao što ni ranije i bez Uredbe i odluke Ustavnog suda nije bilo nemoguće, izvršavanje ove međunarodne obaveze zemlje, budući da ona ne nalazi svoj osnov u zakonu (ili uredbi) već u čl. 16. st. 2. saveznog Ustava, Rezoluciji Saveta bezbednosti br. 827 (iz 1993. godine) i Statutu Međunarodnog krivičnog tribunala. Zabrana izručenja, koju sadrže savezni i republički ustavi, nije prepreka ostvarenju te obaveze saradnje. Ova obaveza saradnje se, naime i ne odnosi na izručenje, niti se izvršava izručenjem (koje, u slučaju izručenja međunarodnom sudu, ni ne predstavlja izručenje drugoj državi, a na šta se, međutim, odnosi ustavna zabrana). Reč je o jednoj novoj ustanovi, koja je kao takva, nova, različita i po nazivu od izručenja, uvedena i u prava drugih zemalja (npr. u Nemačkoj): *ustupanje postupka*. Ta ustanova nije ni postojala u času kada su naši važeći ustavi doneseni, kao što tada još nije postojala ni institucija međunarodnog suda, pa zato kao što izručenje takvom sudu nije ustavima moglo biti zabranjeno, nije ni ona njima mogla biti zabranjena. U nesređenoj post-miloševićevskoj Srbiji, nakon što je, verovatno, ispravno procenjeno da, zbog tadašnjeg odnosa snaga, nema izgleda da Savezna skupština donese zakon koji bi precizirao pravni okvir za ostvarenje te međunarodne obaveze, doneta je uredba koja se na to odnosi.⁶ Tako je u situaciji *kolizije* između raznih vrednosti pravne države *prednost* data principu ljudskih prava pred principom podele vlasti.

Godine 2002. konačno je donet i Zakon o saradnji Savezne Republike Jugoslavije sa Međunarodnim tribunalom za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine (“Službeni list SRJ”, br. 18/2002).⁷ I na njemu je vidljivog traga ostavio kompromis između

---

5 Što se i dogodilo potom, vidi Odluku o ocenjivanju ustavnosti i zakonitosti Uredbe, IV U br. 103/2001-138/2001, 150/2001,152/2001, “Službeni list SRJ”, br. 70/2001, 5/2002, kojom je utvrđeno da Uredba nije saglasna sa Ustavom SRJ i saveznim Zakonom o krivičnom postupku.

6 Kao indicija da je pokušao upravo takav redosled poteza (prvo, zakon u parlamentu, pa ako tako ne može, onda uredba vlade), ostala je “Ispravka Uredbe o postupku saradnje sa Međunarodnim krivičnim tribunalom” (objavljena u “Službenom listu SRJ” br. 37/2001) koja glasi: “U članu 13. stav 5 umesto reči: ‘ovog zakona’ treba da stoje reči: ‘ove uredbe’.”

7 Zakon, osim opštih odredbi (čl. 1-8), sadrži i odredbe o ovlašćenjima Tribunala za preduzimanje istražnih radnji u Jugoslaviji (čl. 9-11), o ustupanju krivičnog postupka (čl. 12-17), o postupku za predaju okrivljenih (čl.18-33),

političkih snaga opredeljenih za i onih protiv te saradnje: očigledno je da je uslov za usvajanje Zakona bilo to da se u Zakon unese odredba da se saradnja odnosi samo na ona lica za koja je do stupanja Zakona na snagu već podignuta ili potvrđena optužnica, dok bi jugoslovenski sudovi sudili onima koje Tribunal optuži za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava tek pošto Zakon stupi na snagu.⁸ Odredba je pravno neodrživa pošto svoju međunarodnu obavezu ove vrste nijedna zemlje ne može jednostrano opredeljavati.

U prvoj godini posle oktobra 2000. nije bilo presuda domaćih sudova ni optužbi domaćih tužilaštava za ratne zločine počinjene “u ratovima u kojima Srbija nije učestvovala”, tako da na unutrašnjem planu pravno još uvek nije bila obesnažena misao da “nebeski narod” ne može da iznedri ratnog zločinca. U drugoj godini, međutim, ratni zločini su počeli da bivaju stvar i domaćeg pravosuđa.

Komisija za istinu i pomirenje, koju je formirala savezna vlast (savezni predsednik) marta 2001, nije kod nas koncipirana i kao oblik pravnog (ili mešovitog) savladavanja prošlosti, što inače, uporedno gledano, jeste takođe jedna mogućnost: Komisija za istinu nema, naime, nikakva ovlašćenja da preduzima bilo šta u obliku pravnog akta, pa ni da iz njene delatnosti proistekne inicijacija postupka za nečiju pravnu odgovornost. Po obelodanjenjima zamisli, ta komisija je čist vanpravni oblik savladavanja prošlosti, sa gotovo nikakvim ovlašćenjima, a difuznim i nepreciznim mandatom, kao i sa nejasnostima koje sežu dotle da nije ni obezbeđeno kako da se pred Komisijom pojave oni čiji bi iskazi služili utvrđivanju istine i stvari pomirenja.

I takva komisija može, u principu, da pruži doprinos na planu spoznavanja kolektivne krivice. Pravo, ionako, sa svoje strane uopšte nije podesno sredstvo za ostvarenje odgovornosti na osnovu kolektivne krivice, koja ni sama nije pravna kategorija (kao što to nije ni politička odgovornost). Ali, i rad ovakve komisije za istinu koja se bavi istinom na makroplanu, sa jedne strane, a sa druge, pravni instrumenti za utvrđivanje individualne krivice, pre svih presude za ratne zločine, u stanju su da u svom kombinovanom delovanju doprinesu spoznavanju kolektivne kri-

---

o ukazivanju pravne pomoći Tribunalu (čl. 32-33), i o izvršenju presuda Tribunalu u Jugoslaviji (čl. 34-35). Potom je formiran i Nacionalni savet SRJ za saradnju sa Tribunalom, sa zadatkom da saraduje u pogledu statusa okrivljenih i ostvarivanja njihovih prava na odbranu, položaja svedoka, pristupa Tribunalu domaćoj arhivskoj građi, pomoći porodicama *okrivljenih*, pristupa branilaca okrivljenih arhivskoj i drugoj dokumentaciji, i dr. (vidi Odluku savezne Vlade o obrazovanju Nacionalnog saveta SRJ za saradnju sa Međunarodnim tribunalom “Službeni list SRJ”, 20/2002).

8 Član 39.

vice i osposobljavanju građana da tu kolektivnu krivicu naroda i društva kome pripadaju prihvate kao deo sopstvenog individualnog identiteta.⁹ Posredi je važan posao, jer, malo šta je u Srbiji tako brzo kao zaborav. Bilo zaborav nepravdi kojima smo sami bili izloženi, bilo zaborav nepravdi koje smo drugima činili ili koje su u naše ime činjene drugima. Nije reč, u prvom slučaju zaborava, o prerazvijenoj hrišćanskoj sposobnosti praštanja, već o nedovoljno razvijenom samopoštovanju, kao što je u drugom slučaju zaborava reč, opet, o nedovoljnom poštovanju drugih. Onaj ko ne poštuje sebe nema legitimaciju ni da oprostí drugome, a teško da će i imati svest o važnosti toga da njemu bude oprošteno.

Nećemo imati priliku da proverimo da li bi Komisija možda docnije postala funkcionalno sposobna i doprinela procesu savladavanja prošlosti, pošto ona nije dočekala da navrši drugu godinu svoga postojanja, što bi bilo u martu 2003. Nova državna zajednica Srbije i Crne Gore osvanula je, naime, pre toga bez nje: Komisija je smeštena u društvo onih dotadašnjih saveznih institucija koje su uminule sa trećom Jugoslavijom,¹⁰ a da nijednoj drugoj instituciji nove državne zajednice nije povereno da nastavi ili preuzme njene poslove.

5. Domaća kompozicija u formiranju na drugom koloseku

Kompozicija na drugom koloseku pravnog savladavanja prošlosti mogla bi se sastojati iz: revizije propisa, raznih oblika pravne odgovornosti aktera, serviseri i beneficijara autoritarnog režima, rehabilitacije, lustracije, denacionalizacije, obeštećivanja žrtava, otvaranja dosijea političke policije. Ali, ni ta kompozicija nije kompletirana u prve dve i po godine nove vlasti, mada je daleko potpunija od one sa prvog koloseka, kako će pokazati pregled koji sledi.

Jednog dela ovog kompleksa pravnog savladavanja prošlosti tiče se dokument nekadašnje opozicije, koja je sada na vlasti – “Program Demokratske opozicije Srbije za demokratsku Srbiju”. Njime se Demokratska opozicija Srbije obavezala pre septembarskih izbora 2000. na to šta će učiniti “Prvog dana nove Skupštine”, “Prvih 100 dana nove Vlade” i “Prve godine nove Vlade”. On predviđa neke mere: obustavljanje primene zakona o medijima, univerzitetu i privatizaciji,¹¹ ukidanje, izme-

---

9 Vidi i M. Huber, *Konflikt und Versöhnung*, u: J. Assmann – D. Hart (Hrsg), *Kultur und Konflikt*, Frankfurt a.M., 1990, str. 65.

10 Član 17. Zakona za sprovođenje Ustavne povelje državne zajednice Srbije i Crna Gora (“Službeni list Srbije i Crne Gore”, br. 1/2003): “Danom stupanja na snagu Ustavne povelje, prestaju da rade i drugi savezni organi, organizacije, službe, stalna i privremena stručna i savetodavna tela i komisije, koji nisu navedeni u čl. 13, 15 i 16. ovog zakona”.

11 *Program*, str. 3 pod osam.

nu, odnosno donošenje brojnih zakona,¹² i otvaranje dosijea SDB.¹³ Sumirajući rezultate prve godine posle Miloševićevog pada, u stvari prvih devet meseci efektivne vlasti negdašnje opozicije, moglo se kazati da je reč uglavnom o neostvarenim obećanjima. Ta rečenica ne zahteva da bude revidirana iz korena ni sada, dve i po godine posle oktobra 2000. Nego je valja dopuniti time da je pred sam kraj tog perioda vlast dala jedno novo obećanje koje se tiče jednog aspekta pravnog savladavanja prošlosti – da će savladati organizovani kriminal, pretekao iz prethodnog autoritarnog perioda, a povezan i sa delovima aktuelne vlasti, i da je smešta prionula na posao, intenzivnije nego povodom bilo kog drugog segmenta autoritarne prošlosti.

Pregledajmo stanje stvari, segment po segment prošlosti, kandidovan za prevladavanje.

Što se tiče antiuniverzitetskog *Zakona o univerzitetu* iz 1998. godine (“Službeni glasnik RS”, br. 20/98), tokom prve godine posle oktobarske promene bila je i ostala neizvesna sudbina nekih mehanizama pravnog savladavanja prošlosti, koje je sadržao Nacrt zakona o stavljanju van snage *Zakona o univerzitetu* od 2001, pošto taj Nacrt nije prihvatila Vlada. Nacrt je predviđao: mogućnost revizije izbora nastavnika i saradnika iz perioda važenja prethodnog zakona (kada je korporativni element univerziteta bio isključen i time što organi sastavljeni od profesora /nastavno-naučna i izborna veća/ nisu učestvovali u postupku predlaganja i izbora), i produženje roka zastarelosti za gonjenje za povrede discipline u prethodnom periodu (kada je doista ukinuta institucija dekana kao prvog među jednakima, a vladini namesnici pod imenom dekana provodili samovolju, stranu biću univerziteta, vršeći između ostaloga i razne diskriminacije i povrede radne discipline). Postoje *Zakon o univerzitetu* od maja 1998. godine ukinuo bitne elemente koji čine prirodu univerziteta (autonomija u odnosu na vlast, samouprava u unutrašnjim stvarima i sloboda naučnog, istraživačkog i nastavnog rada), čija je neprikosnovenost zajemčena ustavnom institucionalnom garantijom slobode nauke i univerziteta, i s obzirom na to da je poslužio kao sredstvo političke čistke na Univerzitetu,¹⁴ Nacrtom su bile predviđene spomenute mere za uklanjanje neprava nastalog u primeni tog *Zakona*.

Zakon o univerzitetu koji je konačno donet aprila 2002. (“Službeni glasnik RS”, broj 21/2002) predvideo je samo mogućnost revizije postupaka izbora nastavnika i saradnika sprovedenih za vreme važenja *Za-*

12 *Program*, str. 5 i d.

13 *Program*, str. 3 pod šest.

14 Vidi priloge u časopisima: *Sociologija*, br. 4, 1998, i *Beogradski krug*, br. 3-4, 1997/1-2, 1998.

kona od 1998. godine. U postupku preispitivanja odluka, kada se nađe da su izvršenim ili neizvršenim izborima bila povređena pravila univerzitetskog života ili propisi, mogle su naknadno ukinuti takve odluke o izboru, o preuzimanju sa drugih univerziteta, o nostrifikaciji diploma i o utvrđivanju ekvivalencija, kao i doneti one odluke o izboru koje su bile izostale.¹⁵ Ti instrumenti služe samo za ispravljanje nepravdi učinjenih žrtvama, dok zakon nije predvideo pravne instrumente za pravnu odgovornost na univerzitetu onih koji su povređivali tuđa prava. Na takve povrede iz prošlosti moglo bi se van pravnog puta reagovati, bar što se tiče Beogradskog univerziteta, pokretanjem postupaka pred Sudom časti Univerziteta, pošto predstavljaju ujedno profesionalna ogrešenja i – sa stanovišta deontičkih pravila univerzitetske zajednice, izraženih u Etičkom kodeksu, kojeg je 2003. godine usvojio Savet Univerziteta u Beogradu – nezastarive moralne prekršaje u odnosu na kolege i instituciju Univerziteta.

Zakon o javnom informisanju od 1998. (“Službeni glasnik RS”, br. 36/98 i “Službeni list SRJ”, br. 1/2001), bez sebi ravna u novijoj istoriji u pogledu represivnosti,¹⁶ i dalje je na snazi, mada bitno okrnjen: na snazi su zadržane samo odredbe o registraciji i o odgovoru i ispravci (*Zakon o prestanku važenja Zakona o javnom informisanju*, “Službeni glasnik RS”, br. 11/2001 od 15. 2. 2001). Odredbe koje su predstavljale centralni instrument represije – prekršajni deo Zakona, stavljene su van snage.¹⁷ Izradu novog Zakona nova vlast je 2001. poverila jednoj radnoj grupi, sastavljenoj isključivo od predstavnika nekoliko nevladinih organizacija, a prvenstveno od novinara, članova Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS). Ovakav gest Vlade Srbije može se razumeti naročito ako se ima u vidu da su novinari, pogotovo članovi toga udruženja, bili u Srbiji prethodnih godina glavne žrtve primene Zakona iz 1998. Vlada je na sednici marta 2003. godine usvojila Nacrt novog Zakona, kojim će konačno i simbolično biti sahranjen svaki trag represivnog Zakona iz 1998. godine, a Nacrtu predstoji još parlamentarni put usvajanja.

Prve godine posle promena i dalje su važili svi propisi o *radio-televiziji* i o *telekomunikacijama*, sa svim svojim manjkavostima, koje su olakšavale autoritarnom režimu da glavni nacionalni sistem masmedija – Radio-televiziju Srbije, potčini direktnom političkom uticaju i koristi kao sredstvo kako za agresivne nacionalističke planove prema okruže-

---

15 Članovi 141. i 143.

16 Vidi V. V. Vodinić, *Das Mediengesetz 1998 – Ein Ausschnitt aus der Unrechtslandschaft Serbiens*, Berliner Osteuropa Info (Informationsdienst des Osteuropa Instituts der Freien Universität Berlin), 15, 2000, str. 42 i d.

17 Čl. 1. Zakona o prestanku važenja Zakona o javnom informisanju.

nju, tako i za razračunavanja sa političkim protivnicima u zemlji, a takođe i da u pogledu dodela frekvencija sprovodi najgrublju diskriminaciju. Tokom 2001. godine uglavnom je bio zgotovljen tekst nacarta Zakona o radiodifuziji, koji je 2002. postao zakon ("Službeni glasnik RS", br. 42/2002). Postavljajući koncepciju da je glavni nacionalni masmedijski sistem (RTS, ubuduće: Radiodifuzna ustanova Srbije) javni servis, Zakon je stvorio normativne uslove da se ovaj oslobodi od neposrednih uticaja dnevne politike. Tek će, međutim, Zakonom o telekomunikacijama, koji je još uvek u izradi, biti obezbeđena pravna sigurnost u pogledu raspodele frekvencija, u situaciji kada je iz prethodnog perioda ostalo neugodno nasleđe u vidu nepodnošljivo velikog broja emitera. Sam Zakon o radiodifuziji nije još uvek sproveden ni u jednom od svojih bitnih delova: nije obrazovana Radiodifuzna agencija, ni njen Savet, koji bi, između ostaloga, imao i da uvede red u radiodifuzni haos nasleđen iz prethodnog režima; državni radio i televizija nisu transformisani u javni servis; nije, shodno tome, izmenjen ni način njihovog finansiranja itd.

Denacionalizacija i obeštećivanje dosegli su u avgustu 2001. fazu radne verzije Zakona o povraćaju imovine i obeštećenju, koju je izradilo republičko Ministarstvo pravde, kako bi se jednom počelo sa uklanjanjem posledica podržavljanja izvršenih oduzimanjem svojine i imovinskih prava putem mera agrarne reforme, konfiskacije, sekvestracije, nacionalizacije i eksproprijacije. U sledećih godinu i po pridružice se postojećim nacrtima Zakona, od kojih su neki izrađeni već u prošloj deceniji, još nekolike verzije nacarta za taj Zakon. Krajem 2002. godine eksperti jedne nevladine organizacije, zajedno sa ekspertima iz Ministarstva finansija i ekonomije i Ministarstva za privatizaciju, sačinili su Nacrt zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećivanju za oduzetu imovinu, čije usvajanje od strane Vlade i upućivanje Skupštini Srbije uskoro predstoji, sudeći po najavama te vrste, u više navrata ponovljenim. Tek potom predstoji da se vidi kako će u praksi taj zakon ispraviti nepravu i nepravde, afirmisati nepovredivost svojine, obezbediti pravnu sigurnost i izbeći stvaranje novih frustracija u pogledu imovine.

Posledice ataka na pravnu državu nisu tokom protekle dve i po godine uklonjene ni u pogledu osnovnog zakona zemlje. Iako je avgusta 2000. godine Milošević protivustavno izmenio *savezni Ustav* amandmanima III i V (Amandmani na Ustav SR Jugoslavije, "Službeni list SRJ", br. 29/2000), između ostalog, time što u tome nisu učestvovali legitimni predstavnici Crne Gore, time što je narušen ustavni princip jednakosti republika, time što je dvodolni skupštinski sistem pretvoren u parlament sa dva donja doma, itd.¹⁸ – takav savezni Ustav i dalje je ostao na

18 Analizu neustavnosti Ustavnih amandmana III i V na Ustav SRJ vidi, na primer, kod V. Vodinić, *Zweite Verfassung des dritten Jugoslawien oder*

snazi. Dok je iz nevladinog sektora poteklo nekoliko viđenja ustavne budućnosti Jugoslavije,¹⁹ nova vlast, ni savezna, ni u Srbiji, nije u međuvremenu iznela koncept ustavne reforme koja bi uklonila postojeće ustavno nepravo. Konstruisanjem nove državne zajednice Srbija i Crna Gora i donošenjem Ustavne povelje,²⁰ ona protivustavna izmena saveznog Ustava, izvršena pre promene 2000. godine, postala je sada neinteresantna stvar prošlosti.

Protiv određenog broja funkcionera ranijeg režima pokrenuti su u prvoj godini posle promene postupci radi utvrđivanja pravne odgovornosti. Jedan od takvih je postupak protiv bivšeg šefa Službe državne bezbednosti i nekoliko pripadnika te službe, optuženih za organizaciju i sprovođenje likvidacije nekih političkih protivnika ranije vlasti (slučaj Ibarske magistrale). U drugoj godini posle promena, pokrenuti su sudski postupci protiv pojedinih članova Savezne izborne komisije, zbog protivpravnog postupanja u vezi sa izborima iz 2000. za predsednika Srbije, koji su prethodili oktobarskoj promeni.

Protiv nekih pravosudnih funkcionera, ranijih ministara pravde pokrenut je istražni postupak, uglavnom zbog zloupotrebe službenog položaja. Što se tiče *kršenja zakona od strane sudija*, izvršenih iz političkih motiva, još uvek nije pokrenut nijedan krivični postupak, pa čak ni za brojne slučajeve sudske izborne krađe iz 1996. godine.²¹ Ni u krugu onih *sudija za prekršaje*, koji su i mimo pravila struke sprovodile u život anticivilizacijski Zakon o javnom informisanju od 1998. godine, nema još uvek nikoga protiv koga bi bio pokrenut postupak za utvrđivanje odgovornosti i razrešenje. Nekima, međutim, 2002. godine nije produžen mandat, ali to nije učinjeno tako da je u postupku individualno utvrđena odgovornost.

Zakon o sudijama noveliran je 2002. godine odredbom čl. 79a. koja je direktno usmerena na pravno savladavanje nepravne prošlosti u sudstvu, pre svega na političko pravosuđe. Godine 2002. novelom Zakona o sudijama precizirano je da se sudija može razrešiti dužnosti zbog nesavesnog vršenja sudijske funkcije²¹ i ako, vršeći sudsku vlast ili poslove po osnovu nje, učestvuje u izbornoj krađi, u montiranom političkom

---

erste Verfassung des vierlen Jugoslawien? (Die Änderungen der jugoslawischen Verfassung 2000), Berliner Osteuropa Info (des Osteuropa – Instituts der Freien Universität Berlin), 16/2001, str. 34 i d.

- 19 Između ostaloga, predlog grupe eksperata Beogradskog centra za ljudska prava – L. Basta Flajner i dr., *Ustavna rešenja za Srbiju i Jugoslaviju*, 2001.
- 20 Ustavna povelja državne zajednice Srbija i Crna Gora, “Službeni list Srbije i Crne Gore”, br. 1/2003.
- 21 Nesavesno vršenje sudijske funkcije razlog je za razrešenje sudija, predviđen članom 101. Ustava RS, i članom 54. Zakona o sudijama.

procesu ili u grubom kršenju ljudskih prava iz nečasnih pobuda.²² Pošto je na raznim stranama osporena ustavnost te odredbe, pa i inicijativama nekih sudija koje su u Miloševićovo vreme sproveli sudsku izbornu krađu, Ustavni sud Srbije je u sprovedenom postupku našao da je ona neustavna samo u delu u kojem se odredba svojim tekstom vezuje jedino za sudije birane po Zakonu o sudovima iz 1991,²³ pošto taj razlog podjednako važi za svakog sudiju, bez obzira na zakon po kome je biran.²⁴

Uporno insistiranje, pre svega delova nevladinog sektora, na donošenju Zakona o *lustraciji* urodilo je 2003. godine time da je Skupština Vojvodine usvojila rezoluciju, kojom je podržala tekst Zakona o lustraciji, koji je izrađen u nevladinom sektoru,²⁵ a Građanski savez Srbije uputio je predlog tog Zakona Skupštini Srbije na usvajanje.

U pogledu *dosijea političke policije*, Vlada Srbije donela je Uredbu o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u službi državne bezbednosti (Službeni glasnik RS 30/2001), koju je potom preimenovala u "Uredbu o stavljanju na uvid određenih dosijea vođenih o građanima Republike Srbije u Službi državne bezbednosti" ("Službeni glasnik RS" br. 31/2001). Građanima Srbije koji imaju dosijea kao "unutrašnji neprijatelji, tj. unutrašnji ekstremisti i teroristi", dato je pravo na uvid u dosijee.²⁶ Pravo na uvid je nepotpuno jer se odnosi samo na one podatke o licu koje se nalazi u njegovom dosijeu, a ne i na druge podatke sadržane u drugim dosijeima ili spisima, jer se ne odnosi ni na sve podatke iz dosijea, jer se ne odnosi na sve dosijee, već samo na one koji spadaju u "problematiku unutrašnjih neprijatelja", jer osim čitanja ne postoji nikakav drugi način korišćenja, jer nije predviđeno da se dosijei mogu koristiti za druge svrhe, kao što su npr. naučno-istorijska istraživanja, lustracija, rehabilitacija, jer su dosijei i dalje u posedu SDB (preimenovane prvo u Resor državne bezbednosti, a zatim u Bezbednosno-informativnu agenciju).²⁷ Između tri moguća osnovna re-

22 Članom 16. Zakona o izmenama i dopunama Zakona o sudijama ("Službeni glasnik RS", br. 42/2002) unet je u Zakon član 79a. do.

23 Odluka Ustavnog suda Srbije, IU broj 122/2002, "Službeni glasnik RS", br. 17/2003, str. 53 i d.

24 O pitanju ustavnosti te odredbe vidi i Z. Tomić, Ustavni sud protiv pravosuđa, *Danas*, od 4. i 5.2.2003, V. V. Vodinelić, *Sudska izborna krađa, montirani procesi i kršenje ljudskih prava – oblici savesnog sudijskog rada?*, Izbor sudske prakse, 3/2003, str. 5. i d.

25 Tekst modela Zakona o lustraciji, izrađen je 2002. godine u Centru za unapređivanje pravnih studija i dostupan je na www.cups.org.yu

26 Vidi čl. 1.

27 Detaljnije V. V. Vodinelić, *Otvoranje dosijea SDB – kraj ili tek početak?*, Izbor sudske prakse, 7-8, 2001, str. 5 i d., I. Janković, *Tajna večera kod "Dva*

šenja otvaranja dosijea, izabran je minimalistički pristup, tako da se može reći kako su Uredbom vrata od sobe sa dosijeima tek otkrivena a, tek predstoji da se vidi hoće li biti donet zakon o otvaranju dosijea koji bi mogao da ih potpuno otvori, za šta su se opredelile one nevladine organizacije koje su 2002. godine izradile nacrt takvog zakona.²⁸

Još uvek nema zakona o *rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjениka*. Tek je posao budućnosti da se sprovede proces rehabilitacije, ne samo zbog žrtava koje su iz ideoloških razloga bile tretirane kao kriminalci, nego i da bi se današnja vlast distancirala od ranijih akata i postupaka koji su nespojivi sa merilima pravne države i poštovanja ljudskih prava. Uminuće SR Jugoslavije kao savezne države 2003. godine preduhitriilo je nastojanje Saveznog ministarstva pravde da Savezni parlament donese zakon o rehabilitaciji, čiji nacrt je 2000. godine izrađen u saradnji vlasti i nevladinog sektora.²⁹ Tako je donošenje i sprovođenje zakona o rehabilitaciji dospelo u nadležnost Republike Srbije.

Zakon o ekstraprofitu ("Službeni glasnik RS", br. 36 i 37/ 2001) uveo je jednokratni porez na ekstradohodak i ekstraimovinu koji su stečeni za Miloševićevog režima (počev od januara 1989) iskorišćavanjem posebnih pogodnosti, koje nisu imali drugi, npr. koristeći sredstva primarne i sive emisije novca u finansijskim transakcijama, uvozeći i distribuirajući akcizne proizvode bez plaćanja carina, drugih uvoznih dažbina, akciza, drugih poreza na potrošnju i poreza na promet, uvozeći proizvode na režimu kontingenta ili kvote, ostvaren korišćenjem posebnih pogodnosti za dobijanje kontingenata odnosno kvota, kupovanjem deviza po zvaničnom kursu Narodne banke Jugoslavije onda kada je tržišni kurs bio viši, privilegovano naplaćujući zamrznutu staru deviznu štednju ili štednju u piramidalnim bankama itd.³⁰ Da bi se omogućilo naplaćivanje ovog poreza isključena je primena odredaba o zastarelosti iz građanskih i poreskih propisa.³¹ Od svote od pola milijarde evra, na koliko je guverner Narodne banke procenio konačan efekat Zakona, ostvarena je otprilike jedna šestina tokom dosadašnje dvoipogodišnje primene Zakona. Tokom 2002. godine Savezni ustavni sud, koji je ispitivao njegovu usklađenost sa ustavom, nije našao da je Zakon u celosti retro-

---

ribara", *Danas*, 2.8.2001. Vidi o otvaranju dosijea političke policije uopšte, B. Milosavljević – Đ. Pavićević, *Tajni dosijei (Otvaranje dosijea Službe državne bezbednosti)*, Centar za antiratnu akciju, Beograd, 2001.

28 Tekst Nacrta koji su zajedno izradili Centar za antiratnu akciju i Centar za unapređivanje pravnih studija dostupan je na www.cups.org.yu

29 Tekst nacrta Zakona o rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjениka može se pročitati na www.cups.org.yu

30 Članovi 1-7.

31 Član 15.

aktivan protivno ustavu, već samo u nekim delovima, niti da za njegovo donošenje i važenje ne postoji ustavni osnov.

Posle atentata na predsednika Vlade Republike Srbije 12. marta 2003, kojim se potvrdilo da autoritarna prošlost još nesavladano traje, postao je javan i onaj, do tada nevidljivi deo politike savladavanja prošlosti, koji se do tada odvijao kao priprema vlasti za suzbijanje *organizovanog kriminala i za uklanjanje njegove sraslosti sa delovima državnog aparata*, nasleđene iz vremena autoritarnog režima, a opstale i posle oktobarskih promena kao savez sa nekim delovima nove vlasti. Proglašeno je vanredno stanje a većina mera koje će biti preduzete radi njegovog uklanjanja³² imaće za opšti cilj savladavanje tog aspekta nesavladane prošlosti. Koriste se po prvi put i neki pravni instrumenti za suzbijanje organizovanog kriminala koje je 2002. godine u pravni poredak Srbije uveo Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala (“Službeni glasnik RS”, br. 42/2002, 27/2003). Pokrenuti su istražni postupci i protiv nekih pravosudnih funkcionera zbog saradnje sa organizovanim kriminalom. Kolateralno je predloženo Velikom personalnom veću, koje je po Zakonu o sudijama za to nadležno, razrešenje nekoliko desetina sudija zbog nesavesnog sudijskog rada i učesća u izbornoj krađi iz 1996. godine. Bilo bi u logici stvari da se i u političkoj policiji (Bezbednosno-informativnoj agenciji i drugim službama bezbednosti) preduzmu mere koje će značiti savladavanje prošlosti, a što, između ostaloga, traži i da se zakonom otvore dosije Službe državne bezbednosti kao dosije represije iz autoritarnog režima.

6. Umesto zaključka: Godina prva – nezaokružena i netransparentna pravna politika prema prošlosti, bez jasnog redosledu poteza u budućnosti.

Dve i po godine kasnije – eruptivno parcijalno pravno savladavanje prošlosti

Analizirajući, iz ugla pravnog savladavanja prošlosti, kako poteze nove vlasti, koji su usledili u prvoj godini posle oktobra 2000, tako i ono što ta vlast do tada nije ni započela ili ni najavila, ne stiče se utisak da iza njenog činjenja i nečinjenja stoji neki izgrađeni, zaokruženi koncept politike pravnog savladavanja prošlosti – bilo u pravcu politike zaborava, bilo u pravcu politike sećanja. U svakom slučaju, neki takav koncept nije obelodanjen, tako da ovde nije javna stvar to kako je (ako je uopšte!) u vlasti zacrtana putanja manevarisanja između “Scile sećanja i Ha-

32 Vršilac dužnosti predsednika Republike doneo je 12. marta 2003. Naredbu o posebnim merama koje se primenjuju za vreme vanrednog stanja, “Službeni glasnik RS”, br. 22/2003.

ribde zaborava”.³³ Ni u pomenutom objavljenom programu iz opozicione faze pre oktobra 2000, subjekti sadašnje vlasti nisu najavili celovito pravno savladavanje prošlosti. Nečista priroda oktobarskog preloma 2000. – tadašnja kombinacija neoružane narodne revolucije i nekih elemenata državnog udara (aranžmani sa bitnim upravljačima polugama sile u vojsci i policiji), tim svojim drugim delom takođe doprinosi pojedinim nedoslednostima i poroznosti docnije politike prema prošlosti.

Iz sva ta tri ista razloga (priroda sloma prethodnog režima, nepostojanje, ne samo pre sloma, nego ni posle toga, zaokruženog programa savladavanja prošlosti) zaključak po isteku prve godine posle promene mogao je glasiti da je nemoguće pouzdano predviđati hoće li, i u vezi sa kojim to sektorima autoritarne prošlosti, i koji to potezi uslediti ubuduće, kao ni to kada bi se mogli očekivati. Nije izgledalo, u svakom slučaju tada, tokom prve godine posle promena, da pravno savladavanje prošlosti spada među prioritete nove vlasti.

Sada, dve i po godine posle oktobra 2000. potrebne su dve dopune tom opisu stanja – jedna, u pogledu vlasti, druga, u pogledu društva.

Što se vlasti tiče, tokom druge godine postalo je i javnije i jasnije – naročito kroz podršku nekim zakonskim projektima, izrađenim u nevladinom sektoru, i kroz sopstvene inicijative vlasti – šta se može očekivati od vlasti, a takođe i to u koje segmente savladavanja prošlosti ona nije spremna da se upusti. Potom će, na samom isteku dve i po godine od oktobarske promene, atentat na predsednika Vlade Srbije 12. marta 2003. silno, čak eruptivno radikalizovati politiku vlasti prema prošlosti u smislu odlučnosti da se pravno prevlada jedan aspekt autoritarne prošlosti: sprega organizovanog kriminala sa delovima vlasti, uspostavljena u pređašnjem autoritarnom režimu a opstala i posle promene. Tim političkim ubistvom ta prošlost se ponovila tako što je preventivno uzvratila na udarac koji joj je pripremala vlast, čime se još jednom potvrdilo da ako ne savladate prošlost vladate ona vama, i da prošlost valja savladati baš zato da se ne bi ponovila. Nalazeći se sada usred procesa pravnog savladavanja tog jednog segmenta autoritarne prošlosti, možemo u ovom času reći samo toliko da će se, po tome hoće li vlast nastojati da pravno savlada i druge segmente nesavladane prošlosti – o čemu u ovom času nema njenih javnih opredeljenja – najbolje videti u kojoj širini je vlast izvukla pouku o potrebi savladavanja nesavladane autoritarne prošlosti. Hoće li ostati na toj jednoj parceli prošlosti, sa koje je najdirektnije bila ugrožena, ili će sa odgovarajućim pregnućem savladavati i druge segmente autoritarne prošlosti.

---

33 Tako je alternative suočenja sa autoritarnom prošlošću opisao Adam Michnik, u: A. Michnik – V. Havel, *Justice or Revenge?*, Journal of Democracy, 1, 1993, str. 20 i d.

Što se tiče društvene scene, kao najkarakterističniju pojavu na njoj beležimo to da je tokom druge godine posle oktobra 2000. opozicija spram raznih vidova pravnog savladavanja prošlosti postala još izraženija i agresivnija, u čemu prednjače nacionalisti: kao što su jedni nacionalisti svojevremeno svojski proizvodili lošu prošlost, tako su sada neki drugi nacionalisti u prvim redovima onih koji pokušavaju da osujete njeno pravno savladavanje. Moglo bi se reći, u dobronamernoj interpretaciji, da je u korenu takvog njihovog angažmana mehanizam koji je još 1885. opisao Fridrih Niče u delu „S onu stranu dobra i zla”, a koji nacionalisti ne dopušta – zbog nacionalnog ponosa – da kao istorijsku realnost prihvati zlodela koja su pripadnici njegovog naroda vršili radi ostvarenja nacionalističke zamisli: “To sam ja učinio, kaže mi moje sećanje. To ja nisam mogao da učinim – kaže moj ponos i ostaje neumoljiv. Na kraju – sećanje odustaje.”³⁴

Vladimir V. Vodinelić

LEGAL OVERCOMING OF PAST (RECHTSBEUGUNG) – YEAR THREE

Summary

Analysing, from the standpoint of legal overcoming of the past, both the actions of the new government undertaken in the first year after October 2000, and the things this government has not initiated or even announced, one does not get the impression that such actions and failures to act are based on a well-perceived and rounded concept of policy regarding the legal overcoming of the past, whether such policy be to forget or to remember. At any rate, no such concept has been made public, and hence the way in which the government had (if so!) set the course between the „Scylla of memory and Charybdis of oblivion” is a not a public matter. Members of the present government have failed to announce an overall legal overcoming of the past in the above-mentioned published programme from the opposition phase before October 2000. What happened then – a combination of armed peoples’ revolution and some elements of coupe d’état (arrangements with important members of police and armed forces), its second part in particular, contributes to certain inconsistencies and the porous nature of the subsequent policy towards the past.

Key words: non-Rechtstaat, legal overcoming of authoritarian past, rule of law.

---

34 F. Nietzsche, *Jenseits van Gut und Böse*, u: F. Nietzsche, Werke, K. Schlechta (Hrsg), Bd. III, Frankfurt a.M. i dr., 1972, str. 71.

Marinko Arsić Ivkov
književnik, Beograd

KRIVIČNA ESTETIKA

Gušenje umetničkih sloboda u komunističkoj Srbiji

Gušenje umetničkih sloboda i umetničkog stvaralaštva u Srbiji, kao i u svim modernim totalitarnim režimima, nije vršeno stihijski i proizvoljno, već je bilo ugrađeno u sistem vlasti i podlegalo je izvesnim normama i pravilima. U njemu su učestvovali svi segmenti društva, ali su politika, pravosuđe, estetika i novinarstvo igrali najznačajniju ulogu.

Krivična estetika predstavlja upravo skup tih normi, a njeni tvorci su pre svega političari, tužioci i sudije, novinari, estetičari i teoretičari umetnosti.

Nastankom, razvojem i odlikama krivične estetike, kao i posledicama koje je ostavila i koje i danas pogubno deluju u umetnosti i kulturi više smo se bavili u knjizi *Krivična estetika*, upravo objavljenoj u biblioteci "Hereticus". U središtu ovog teksta je primena krivične estetike, odnosno metode gušenja umetničkih sloboda i njegovi izvršioци.

Ko je pokretao napade na umetnička dela, ko ih je ostvarivao, kako su oni tekli i kako su završavani? Mogu li da se podvedu pod neka pravila i sheme, podležu li nekoj, ma i neobaveznoj, podeli? Postoji li, kao zajednički imenitelj, bilo kakva metoda koju su primenjivali ovi savremeni inkvizitori? Nije nam poznato da je neko sistematski pokušao da odgovori na ova pitanja i da problemu zabrana i progona umetničkih dela pristupi sa takvog gledišta. Parcijalno, mnogi autori su se doticali metoda koje je koristio režim i njegovi poslušnici. U jednoj anketi¹ Dobrica Ćosić je pokušao da na opštijem nivou klasifikuje, kako je sam rekao, "cenzuru u titoizmu". On ju je podelio na "tri institucionalna vida": partijski, policijsko-sudski i samoupravni. Kao pisac, Ćosić je, prema sopstvenom mišljenju, bio žrtva samo partijske cenzure. Nju su pokretali najviši partijski funkcioneri (u njegovom slučaju Jure Bilić, Josip Vrbovec, Ivan Stambolić), koji su izdavaču jednostavno naređivali da obustavi štampanje i distribuciju knjige. Ova podela je prilično površna, jer su partijska i samoupravna cenzura isprepletene čak i u Ćosićevom slučaju (samoupravnu cenzuru, prema autoru *Vremena smrti*, vrše programski saveti i recenzenti, naravno, po diktatu partijskih funkcionera). Uz

---

1 Dobrica Ćosić, "Partijska cenzura", *Književna kritika*, br. 3-4, 1990, str. 9.

to, Ćosić pominje da je bio žrtva i “drugih oblika cenzure”, među koje svrstava i odbijanje dnevnih listova da mu objave demantije na laži i klevete zvaničnika. Ovaj Ćosićev pokušaj klasifikacije metoda gušenja slobode umetničkog stvaranja očigledno je uticao na klasifikaciju koju je godinu dana docnije objavio Marko Lopušina. “Pored sudske cenzure, u poslednjih četrdeset i pet godina Jugoslavija je primenjivala i policijski, i politički, i samoupravni embargo. Reč je, dakle, o četiri metode nasilja države nad slobodom izražavanja jednog naroda.”² Zanimljivo je da je Lopušina policijsku cenzuru izmestio na državnu granicu, odnosno njome su obuhvaćene publikacije “iz uvoza” zabranjene za rasturanje u Jugoslaviji. Govoreći o gušenju slobode štampe, Srđa Popović pored zabrana, koje su “samo jedan od načina kontrole štampe”, pominje i selektivno finansiranje, selektivno finansijske privilegovanje poslušnih (poreske olakšice), kadrovsku politiku, obrazovanje saveta, režim odobravanja osnivanja novina, preventivnu cenzuru, pritisak na štamparije.³ Želimir Kešetović u svojem naučnom radu⁴ takođe se dotiče različitih metoda “cenzure”, neke klasifikuje (kao što su političke, sudske, samoupravne, dakle one što su češće pominjane u literaturi), neke, često opisno, ali sveobuhvatno, samo nabraja (pretnje i učene, “pozivanje na razgovor” u komitete, hajke preko sredstava javnog informisanja, naručene kritike, pravljenje “slučajeva”, ukidanje finansijskih sredstava, smenjivanje upravnika, otkazi, zabrana javnog istupanja itd.). Izgleda da svi autori najviše zaziru od samoupravne cenzure i da je smatraju najpodlijom, najefikasnijom, najneuhvatljivijom i – sveprisutnom. Kešetović ističe da ona ne ostavlja pisane tragove i da se ne zna njen pokretač. Lopušina da je teško dokučiva i da dobro sakriva svoje tragove. Zagorka Golubović, nakon što je ukazala da je “samoupravna cenzura” jugoslovenski izum u kojem urednik radi posao autoritarne države, zaključuje: “A takav vid cenzure je bio često efikasniji od birokratske institucionalizovane cenzure, jer je bio personalizovan, jer je trebalo dokazivati lojalnost da bi se održalo na određenom mestu”.⁵ “Kao što su ‘nedokučivi putevi Gospodnji’, još manje su dokučivi putevi delovanja ‘samoupravne’ cenzure.”⁶ (Na moć samoupravne cenzure – cenzure koju vrše urednici,

-
- 2 Marko Lopušina, *Crna knjiga. Cenzura u Jugoslaviji 1945-91*, “Fokus”, Beograd 1991, str. 5.
  - 3 Srđa Popović, “Eksproprijacija reči”, *Književna kritika*, br. 3-4, 1990, str. 26.
  - 4 Mr Želimir Kešetović, *Cenzura u Srbiji*, “Zadužbina Andrejević”, Beograd 1998.
  - 5 Zagorka Golubović, “O ‘samoupravnoj cenzuri’”, *Književna kritika*, br. 3-4, 1990, str. 24.
  - 6 Nebojša Popov, “Bespuća ‘samoupravne’ cenzure”, *Književna kritika*, br. 3-4, 1990, str. 31.

članovi redakcija i saveta, rukovodioci kulturnih i naučnih ustanova – među prvima je ukazao Sveta Lukić. Nazvao ju je “kućnom cenzurom”.⁷⁾

Pokušaćemo da unesemo malo reda i da, bez velikih ambicija, sistematišemo metode gušenja umetničkih sloboda i slobode mišljenja uopšte koje je primenjivao komunistički režim u Srbiji. Nadamo se da nećemo još više zamrsiti ovo zaista zamršeno klupko.

Čini nam se da, najuopštenije gledano, ovi progoni mogu biti *vidljivi* i *nevidljivi*. Uglavnom se, naravno, govori i piše o onim prvima. Oni su mera ne samo demokratičnosti neke vlasti nego i jedini opipljiv dokaz postojanja te vrste represije. Njihove posledice su očigledne i “opipljive” – bilo da je reč o sudskim progonima i zabranama, političkim ili stručnim napadima, policijskim, ekonomskim ili nekim drugim pritiscima. Nevidljivi progoni su mnogobrojniji i teško dokučivi. Najčešće su toliko prikriveni da za njih ne zna ne samo većina građana, nego ni sama žrtva. “Budući da je u ‘samoupravnom’ sistemu država i inače skrivena, kao *Deus absconditus*, tako je i njena cenzorska delatnost još skrivenija. Ideološka policija deluje tajnovitije od političke policije.”⁸ Samoupravna cenzura, koja pripada obema vrstama progona, slična je ledenom bregu: vrh joj visoko i opominjuće štrči nad pučinom, ali je njen veći deo nevidljiv i potuljen. Gotovo da je nemoguće dokazati da iza odbijanja rukopisa neke knjige ili teksta za štampu, loše “stručne” kritike, prećutkivanja i marginalizovanja pojedinih umetnika stoje politički razlozi. Zato se ovakav vid progona, iako Veoma raširen, retko kad pominje. Policijski pritisci (tzv. pozivanje na razgovor, neizdavanje pasoša), zatim onemogućavanje zapošljavanja, rešavanja stambenih i drugih pitanja takođe pripadaju često primenjivanim, nevidljivim, metodama gušenja slobode umetničkog stvaranja i javne reči uopšte. O upotrebi psihijatrije u političke svrhe u nas se malo govorilo, mada je izvesno da je nje bilo. Jedna od njenih žrtava, Tomislav Krsmanović, ukazivao je na nju uglavnom u raznim peticijama (sredstva informisanja za njega su bila zatvorena) i u jednom intervjuu listu *Mladost*. Na zloupotrebu psihijatrije skrenulo je pažnju i obaveštenje o osnivanju “radne grupe za sprečavanje zloupotrebe psihijatrije u SFRJ”, koje su, pored ekonomiste Tomislava Krsmanovića, potpisali i pesnik Dragoljub Ignjatović i pravnik Golub Bakić.⁹ Najskrivenija od svih je, možda, autocenzura, samogušenje. O njoj će još biti reči.

---

7 Sveta Lukić, “Šta traži nova kulturna situacija”, *Filozofija*, br. 3-4, 1969, str. 165-170.

8 Nebojša Popov, naved. tekst, str. 30-31.

9 “Action Group against the Abuse of Psychiatry in the SFRJ”, *Review of the Study Centre for Jugoslav Affairs*, vol. 2, No. 5, London 1983, str. 494.

Prelazimo na ono što je vidljivo. Vidljivi progoni mogu biti javni i interni. Prvi ne samo da su dostupni javnosti, nego je obično poželjno da javnost u njima učestvuje (naravno, kao tužilac); drugi su skriveni od javnosti i sredstava informisanja i u njima učestvuje mali broj ljudi, obično na nivou institucije ili “nadležnih” organa. Primer javnog progona je suđenje *Vunenim vremenima* Gojka Đoga, kada su hiljade partijskih organizacija, preduzeća, škola, udruženja građana tražile pogrom pesnika i pesama. Za interni progon reprezentativan primer je slučaj zabrane studentskih filmova krajem šezdesetih godina, kada je Akademija za pozorište, film radio i televiziju (danas Fakultet dramskih umetnosti) interno zabranila (“bunkerisala”) filmove svojih studenata: *Studentski grad* i *Izrazito ja* Jovana Jovanovića, *Kiticu milosti* Velimira Abramovića i *Slani kikiriki* Tomislava Gotovca.

Bez obzira da li je obračun sa nekim umetničkim delom bio javni ili interni, napad je pokretan ili *odgore* ili *odole*,¹⁰ s tim što je kod javnih napada (pa bili oni sudski, koji su gotovo uvek javni, politički ili samo estetički) pokretač češće mogao da bude prepoznat. Predsednik Tito je više voleo ovaj drugi, *odozdo* nego *odozgo*,¹¹ mada su hajke koje je on pokretao po logici stvari mogle da pripadaju samo onom prvom.

Napadi koji su počinjali “odgore” bili su ubitačniji i obično su se završavali loše po napadnuto delo i autora. To ističe i glumac Ljuba Tadić. On smatra da je Jugoslovensko dramsko pozorište moglo da taktizira i izbegava skidanje s repertoara predstave *Kad su cvetale tikve* sve dok se nije oglasio Tito. Kad je on napao predstavu, njena sudbina je istog trena bila zapečaćena.¹² Sličnu sudbinu doživeo je i film Aleksandra Petrovića *Dani*. Prema sećanju samog autora,¹³ Tito je u Železniku rekao da u našem filmu ima dekadencije i buržoaskih ideja. Pošto je mislio na *Dane*, počelo je utrkivanje ko će više da ocrni film – Centralni komitet, Gradski komitet, pojedini stvaraoci (Slobodan Selenić, Dušan Makavejev). Obrazovane su komisije, održavani su sastanci, i na kraju je sam producent “bunkerisao” sopstveni film. Verovatno na zahtev Hruščova, odnosno sovjetskog ambasadora u Beogradu, Tito je u jednom govoru otvoreno zatražio da tekst “Moskovsko leto 1964” objavljen u

10 Malo je verovatno da je neki napad istovremeno pokretan i *odgore* i *odole*. Feliks Pašić, međutim, smatra da je upravo takav slučaj bio sa komadom *Kad su cvetale tikve*. (Feliks Pašić, *Kako smo čekali Godoa kad su cvetale tikve*, Bepar pres, Beograd 1992, str. 89.)

11 “Pa, mi moramo, odozdo treba da se te stvari... da se njega onemogućići...” (Feliks Pašić, *naved. delo*, str. 120)

12 Feliks Pašić, *naved. delo*, str. 104.

13 Milan Nikodijević, *Zabranjeni bez zabrane. Zona sumraka jugoslavenskog filma*, Jugoslovenska kinoteka, Beograd 1995, str. 54.

časopisu *Delo* bude zabranjen, a njegov autor Mihajlo Mihajlov izveden pred sud, zbog klevetanja “velike ideje” – Oktobarske revolucije.¹⁴

Kad god je tražio, a to je bilo često, da se sa nepodobnim umetnicima oštro obračuna, “jedanput za uvijek”, da oni “ne mogu da se trpe kod nas”, Tito je uvek isticao kako je on tobož protiv hapšenja, protiv administrativnih mera (zabrana), mada nikako nije jasno kojim drugim načinom bi on neposlušne umetnike jednom zauvek naučio pameti. Da je u pitanju bila obična demagogija, vidi se i po tome što je posle takvih njegovih govora protiv administrativnih mera redovno sledila zabrana dela, a često i suđenje njegovom autoru.

I drugi visoki funkcioneri pokretali su hajke na stvaraoce. Visoki partijski funkcioner Mirko Tepavac pokrenuo je hajku na *Rečnih savremenog srpskohrvatskog književnog jezika* Miloša Moskovljevića u tekstu “Čitaj kao što je napisano...”, koji je 6. marta 1966. objavio u listu *Politika*, čiji je bio direktor. Samo dvanaest dana kasnije (18. marta) novine su objavile da je *Rečnih* sudski zabranjen.¹⁵ I gašenje *Književnih novina* 1983. godine krenulo je odgore. Njegov pokretač i koordinator bio je Ivan Stambolić, predsednik Gradskog komiteta. Neposredan povod za napad bila je zbirka pesama Ljubomira Simovića Istočnice, “koja je izjednačavala zločince i žrtve”, objavljena kao separat u *Književnim novinama* od 7. aprila 1983. Kad akcija počne sa visokog mesta, štampa se međusobno utrkuje u brzini i oštrini napada. Tako je bilo i u slučaju *Književnih novina*. Prvi napad pojavio se u *Politici ekspres* 18. aprila, iz pera Dragoljuba Milanovića (“Istočnice” – zlokobnice).

Ni kod napada “odole” prognoze nisu mogle biti optimističke, mada je bilo slučajeva da “kampanja” stane na pola puta ili da se završi sa minimalnim posledicama po napadnutog. Karakterističan primer napada odole je izložba Milica od Mačve, otvorena u ponoć između 20. i 21. februara 1962. godine u prostorijama Grafičkog kolektiva u Beogradu. Nju su prvo napali “režimski čuvari najnižeg reda”: štampa, “kulturni i javni radnici” i umetnici, i to pre svega zbog slikarevog “Manifesta” kojim je propraćena izložba. Napadači su u “Manifestu” videli antikomunizam, antijugoslovenstvo, nacionalizam. Odgovorni urednik Vidika Ljubomir Simović (docnije i sam žrtva sličnih optužbi) napada slikara zbog hvalospesa ćirilici i upozorava da to miriše na “izvesne bradate i dugokose ljude koji su na šubarama nosili aluminijumske mrtvačke glave”.¹⁶

---

14 Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja. Politička suđenja 1945-1991. u Jugoslaviji*, Valjevo 1993, str. 179.

15 Navedeno prema: Olga Moskovljević, *Knjiga na lomači*, Beograd 1998.

16 Ljubomir Simović, “Vampiri, slikarstvo i lingvistika”, *Vidici*, br. 66, mart 1962, str. 2.

U ovom slučaju, politički vrh, odnosno sam predsjednik Tito, oglasili su se nakon napada lojalnih i uvek budnih čuvara, kad je sve bilo gotovo. U uvodnoj reči na proširenoj sednici Izvršnog komiteta CK SKJ, održanoj od 14. do 16. marta 1962, Tito je kritikovao “Manifest” Milica od Mačve (na osnovu napada iz štampe): “Na primjer, onaj proglas, manifest spašavajmo ćirilicu ispred opasnosti od latinice...” itd. Prema tadašnjim pravilima igre, ta kritika je bila prozivka srpskog rukovodstva, pa je Jovan Veselinov odmah “uzeo reč” i pohvalio se da je napadnuta izložba smešta zatvorena, a da je Milić od Mačve “neki slikar koga su nazvali budalom”.¹⁷

Kad su u pitanju napadi “odole”, treba računati sa jednom nepoznanicom:

Gotovo je nemoguće utvrditi da li su oni pokretani “spontano”, samoinicijativno, zarad karijere i dokazivanja lojalnosti i budnosti “donjaka”, ili im je to, bez pisanih tragova, naređivano iz vrha vlasti. No ova nepoznanica ne umanjuju odgovornost nižih čuvara režima.

Svaki napad, svaku zabranu, bez obzira ko ih pokrenuo, pratio je jedan čini nam se da možemo da upotrebimo taj pojam, ritual. Čim bi se pojavio neki *slučaj*, svi bi požurili da se od njega ograde i “operu ruke” i tako iskažu lojalnost režimu. Npr. kad je krajem 1972. godine krenula afera sa filmom *Plastični Isus* saopštenja za javnost izdaju OO SK Akademije za pozorište, film, radio i televiziju (početkom januara 1973), mentor autora filma Aleksandar Petrović,¹⁸ Zbog radnih ljudi Centra filmskih radnih zajednica.¹⁹ Osnovna organizacija SK u “Dunav-filmu” izrekla je opomenu svom članu, profesoru Akademije Vladanu Slijepčeviću, koji se blagovremeno ogradio od političkih stavova u filmu i koji je “upozorio dekana Akademije na neprijateljske i uvredljive političke implikacije u filmu”.²⁰ To je profesoru uzeto kao olakšavajuća okolnost. Dušan Makavejev je na istom sastanku, zbog filma *WR*, snimljenog za “Neoplantu”, isključen iz Partije. Redakcija *Komunista* brže-bolje organizuje “okrugli sto” “Otkud u našem filmu *Plastični Isusi?*” (o kojem izveštava gotovo sva dnevna štampa), čija je svrha da se, s jedne strane, zastraše stvaraooci, a, s druge, da oni koji iskažu lojalnost režimu dobiju mrvicu sa “carske trpeze”. Dnevna štampa 28. februara iste godine obaveštava javnost da je novosadska filmska kuća “Neoplanta” odlučila da

17 Navedeno prema rukopisu neobjavljene knjige Dragoljuba Todorovića *Branko V. Radičević*, str. 140-141.

18 “Naličje slobode stvaralaštva”, *Mladost*, 25.1.1973, str. 9-10.

19 “FRZ: *Plastični Isus* još u junu ocenjen kao politički neprihvatljiv film”, *Borba*, 23.2.1973, str. 13.

20 “Makavejev isključen iz SK”, *Borba*, 23.2.1973, str. 13.

više ne bude poligon za “ekscenčne” filmove. Pomenuli smo samo najpompeznije delove rituala vezanog za film *Lazara Stojanovića*. Sitnijih odricanja i posipanja pepelom bilo je daleko više.

Bez obzira da li su napadi kretali “odgore” ili iz “baze”, suđenja su obično dolazila na kraju, kao neka vrsta poente, ili završnog udarca. Izuzeci su bili neki netipični slučajevi, kad su u pitanju bili dnevници, privatne beleške, rukopisi, dakle neobjavljena, nepostojeća dela (kakav je slučaj bio sa suđenjima Milanu Mladenoviću i Momčilu Selicu), ili dela objavljena u inostranstvu (Miodrag Milić). Tada su hapšenja i suđenja, odnosno pokretanja istrage, prethodila političkim napadima, ili su sa njima bila istovremena.

Posle ovih uvodnih, najuopštenijih podela, a pre no što shvatimo da su sve dalje klasifikacije prilično rizične i nedovoljno tačne, prelazimo na one “specijalizovane”, na koje su ukazali dosadašnji proučavaoci. Kako smo već napomenuli, te klasifikacije su uglavnom vršene prema službama koje su vršile progon (sudske je vršilo pravosuđe, političke Partija, policijske policija, samoupravne ustanove i preduzeća). Osnovni problem kod ovakvih podela je što one nisu “čiste”, odnosno što ni jedan vid progona i pritisaka ne može da bude sveden na svoj “pojavní oblik”. Recimo, sudskog progona gotovo da i nema bez policijskog i, naravno, političkog. Politički je upleten gotovo u sve, policijski u većinu. Čak i u običnoj negativnoj kritici nemoguće je otkriti ko, osim kritičara i redakcije, stoji iza nje ili šta će joj sledovati (suđenje, oduzimanje pasoša, ili samo eliminisanje dela i autora iz javnog života i konkurencije za nagrade).

Navedeni primeri potkrepljuju naš stav o nemogućnosti precizne klasifikacije u oblasti kojom se bavimo i pokazuju koliko su metode represije bili složeni i neuhvatljivi. Ono što je najočiglednije u progonima slobodnog mišljenja i umetničkog stvaranja u komunističkoj Srbiji, to je primena hajdučkog načela iz narodne pesme: “Što propusti deli Radivoje, to dočeka dijete Grujica”.

Nemogućnost precizne podele, naravno, ne znači da su metode kojima se režim služio u vršenju represije ostale skrivene. Pogotovu kad je reč o *vidljivoj* represiji. Iz obilja “slučajeva” navešćemo one u kojima su te metode vidljive kao na dlanu i koji su po mnogo čemu paradigma tični i tipični.

Kad smo govorili o pravnim pretpostavkama, pomenuli smo slučaj književnika Ivana Ivanovića. Dosije ovog slučaja ima više segmenata. Otvorićemo ga čitaocu, pošto je on, s jedne strane, školski primer *metoda* represije režima nad umetnikom, a, s druge, odlična ilustracija našeg zaključka da je klasifikacija progona nesigurna i rizična. Iako spa-

da u sudske progone, “slučaj” Ivana Ivanovića obuhvata gotovo sve pominjane vrste “cenzure”: sudsku, policijsku, političku, samoupravnu i mnoge druge.

Nakon izlaska iz štampe romana *Crveni kralj*, Okružno javno tužilaštvo u Pančevu, gde je knjiga štampana, donelo je, krajem oktobra 1972. godine, rešenje o privremenoj zabrani njenog rasturanja. (U decembru iste godine Okružni sud u Pančevu doneo je rešenje o trajnoj zabrani.) Izvesni Dušan Milić podneo je Okružnom javnom tužilaštvu u Prokuplju krivičnu prijavu protiv Ivana Ivanovića, autora romana, “jer postoji osnovana sumnja da je izvršio krivično delo neprijateljske propagande iz čl. 118. st. 1 Krivičnog zakonika”. (Zagonetni Dušan Milić, u prijavi bez adrese i zanimanja, “radnik” je Službe državne bezbednosti.) Autor prijave u kratkoj analizi romana pokazuje da je u pitanju “političko-ideološka diverzija u obliku književnog dela”. Zatim naglašava da je Ivan Ivanović sin četničkog komandanta Bože Ivanovića, da kao profesor književnosti u kuršumlijskoj gimnaziji nastavlja delatnost svoga oca i da su svi njegovi književni radovi maskirani politički pamfleti. Zbog toga je neophodno, zaključuje podnosilac prijave, pretresti piščev stan u Kuršumliji, kao i stan njegove majke u Žitnom Potoku. Nakon ove nedatirane prijave, Okružnom javnom tužilaštvu u Prokuplju stiže “Izveštaj o preduzetim merama”, koji je potpisao “operativni radnik SDB” Milorad Kozić. Operativni radnik obaveštava naslov da je 3.11.1972. izvršen pretres stanova Ivana Ivanovića i Milje Ivanović i da je tom prilikom oduzeto 12 predmeta (knjiga, rukopisa i pisama) i 9 fotografija, na kojima se nalazi piščev otac. Okružno javno tužilaštvo u Prokuplju 13.11.1972. upućuje istražnom sudiji istog suda “zahtev da se sprovede istraga protiv Ivana Ivanovića”. Istražni sudija Milutin Božović 30.1.1973. donosi rešenje da je mesno nenadležan za sprovođenje istrage, pošto je sporni roman štampan u Pančevu. Istražni sudija okružnog suda u Pančevu nije prihvatio da vodi istragu i pokrenuo je kod Vrhovnog suda postupak o rešavanju sukoba o nadležnosti. Vrhovni sud Srbije 16.5.1973. donosi rešenje da je Okružni sud u Prokuplju nadležan za vođenje krivičnog postupka protiv Ivana Ivanovića. U međuvremenu, pisac je otpušten s posla zbog političke nepodobnosti, iako je kao profesor Ekonomske škole u Aleksandrovcu i Gimnazije u Kuršumliji dobio najviše stručne ocene (te ocene se čak nalaze u piščevom sudskom dosijeu). Potom je zbog raznih vrsta pritisaka i pretnji sa porodicom napustio Kuršumliju i pobeo u Beograd. Istražni sudija Okružnog suda u Beogradu Velimir Stepanović ispitao ga je 11.6.1973. i zapisnik o ispitivanju dostavio Okružnom sudu u Prokuplju. Pisac 24.9.1973. upućuje žalbu krivičnom veću Okružnog suda u Prokuplju na rešenje istražnog sudije o pokretanju istrage, ali sud 8.10.1973. odbija žal-

bu kao neosnovanu. Posle više od godinu dana od pokretanja istrage, okružni javni tužilac u Prokuplju Miodrag Bojović je, 7.12.1973, podigao optužnicu. Pretres je održan 27.10.1974, a istog dana sudija Branišlav Niketić saopštio je presudu – pisac je proglašen krivim i osuđen je na dve godine zatvora. Zahvaljujući pre svega promeni odnosa političkih snaga u srpskoj Partiji, “finale” slučaja Ivana Ivanovića završeno je netipično. Vrhovni sud Srbije je 14.2.1975. (predsednik veća sudija Slobodan Radaković) oslobodio pisca od optužbe i ukinuo prvostepenu presudu, što se u istoriji komunističkog pravosuđa u Srbiji do tada nije dogodilo. Iz Ivanovićevog dosijea se vidi da su paralelno sa pravosudnim organima i mnoge druge institucije bile uključene u “slučaj”, odnosno u progon autora. Angažovanje policije, odnosno Službe državne bezbednosti, nije iscrpljeno pokretanjem istrage i pretresom stanova. U dosijeu se nalazi i biografija piščevog oca, koju je 9.10.1974. sačinilo odeljenje SDB-a iz Niša, a koja je trebalo da potencira autorovu krivicu. Prema svedočenju samog Ivana Ivanovića, policija je pre suđenja pokušala da mu “namesti” veze sa četničkom emigracijom, ali joj to nije pošlo za rukom. Škola u kojoj je bio zaposlen otpustila ga je s posla i pre donošenja presude, odnosno utvrđivanja njegove krivice ili nevinosti. Tzv. društveno-političke organizacije su javno zahtevale drakonsku kaznu za autora *Crvenog kralja*. Mesna organizacija boraca Gornjeg Brestovca uputila je pismo Okružnom sudu u Prokuplju u kojem za Ivana Ivanovića traži što oštriju kaznu. Partijske organizacije Južne Srbije na sastancima su osuđivale neprijateljskog pisca i svakodnevno izdavale saopštenja. Kulminacija tih partijskih napada je pismo Opštinskog komiteta Saveza komunista Kuršumlije Vrhovnom sudu Srbije, u kojem se traži još strože kažnjavanje ne samo Ivana Ivanovića, nego i onih koji ga brane, poput pisca Milovana Vitezovića. I urednici beogradskih izdavačkih kuća i književnih časopisa revnosno doprinose izgonu Ivana Ivanovića iz javnog i književnog života – odbijaju mu rukopise ili objavljuju negativne tekstove o njegovim književnim delima. Jednostrano su raskinuti ugovori o snimanju filma i televizijske serije prema romanu *Crveni kralj*. Sve to nam pokazuje da je progon pisca bio sveobuhvatan i “koordinisan”, a da je sudski proces bio samo jedan od segmenata tog progona.

Čak i kad nisu bile pokretane odgore, hajke na umetnike imale su “logističku podršku” u partijskim vrhovima. Predsednik Tito preventivno je, bar jedanput godišnje, u svojim govorima i pismima upozoravao na “antisocijalističke” pojave u književnosti i kulturi, čime je hiljade pasa tragača i čuvara podsticao na budnost. Za njim nisu zaostajali ni drugi visoki funkcioneri. Na svakom partijskom kongresu ili plenumu redovno je isticano da stanje u umetnosti nije zadovoljavajuće. Na petom

plenumu CK SKJ, održanom 1. marta 1983, Draža Marković je naglasio da opšti društveni interes mora biti zaštićen i u oblasti umetnosti i da stvaralac ne može, kao ni bilo koji drugi građanin, da bude oslobođen zakonske odgovornosti. To je otvoren poziv na progon umetnosti i umetnika. Teza “pozorišta pozorišnim radnicima, literatura piscima, javna glasila novinarima” duboko je antisamoupravna, grmeo je Draža sa plenumske govornice.

Mnogi sastanci tzv. društveno-političkih organizacija bili su posvećeni “nekim negativnim pojavama” u kulturi, umetnosti, informisanju, a njihovi zaključci bili su direktive, ostvarivane kroz složen sistem “spojenih posuda” između tih organizacija i “ostatka društva”.²¹ Taj ostatak društva bila su preduzeća i ustanove, izdavačke i informativne kuće, redakcije, umetnička udruženja i, naravno, pojedinci.

Pomenuli smo slučaj predsednika Udruženja književnika Srbije Miodraga Bulatovića, koji je pesnika i filozofa Milana Mladenovića proglasio krivim pre sudske odluke, a na osnovu spisa tužilaštva koji su se nalazili u njegovim rukama pre početka suđenja. Nešto slično uradile su i advokatske komore Beograda i Srbije, koje su pokrenule postupak protiv advokata Jovana Barovića i Veljka Kovačevića, zato što su, kao branioci Mihajla Mihajlova, sudnicu zloupotrebili za političko istupanje protiv “društvenog uređenja i interesa radničke klase”. Ni “narodna” vojska nije sedela skrštenih ruku. Jednim okom je motrila na spoljnog, a drugim na unutrašnjeg neprijatelja, što pokazuju česta saopštenja raznih vojnih komandi i pošta, a naročito rezervnih vojnih starešina. Godine 1972. vojni sud je vojnika Lazara Stojanovića osudio na godinu dana zatvora zbog neprijateljske propagande koju je izvršio u razgovoru sa kapetanom Vukom Obradovićem i zato što je kao student bio urednik časopisa *Vidici* i što je čitao emigrantsku štampu. To je samo blaži nastavak tradicije započete nakon “oslobođenja” Beograda, kada su vojni sudovi Prvog korpusa NOVJ i Komande grada Beograda osudili na kaznu smrti streljanjem pesnika Svetislava Stefanovića, pripovedača Grigorija Božovića, profesora i esejistu Miloša Trivunca i mnoge druge.²²

Kad smo govorili o pravnim pretpostavkama, pomenuti smo da je tužilaštvo bilo naročito privilegovana institucija komunističkog sistema i važna poluga u gušenju slobode stvaralaštva. Ono ne samo da je podizalo optužnice, nego je vršilo direktan pritisak na redakcije, zastrašivalo ih je svojim pismima i upozorenjima. Primera radi, navodimo pismo Okružnog javnog tužilaštva u Beogradu (DSZ-47/86) od 9.4.1986, upu-

21 Mr Želimir Kešetović, *naved. delo*, str. 55.

22 Videti *Politiku* od 27.11.1944. i 4.1.1945.

čeno uredništvu lista *Književne novine*, koje je potpisao zamenik javnog tužioca mr Jovo Knežević. U pismu zamenik tužioca upozorava redakciju da je u nekoliko poslednjih brojeva objavila “više napisa koji se mogu oceniti kao neprihvatljivi po svojoj sadržim” i poručuje joj: “Prema tome, s obzirom na učestalost zloupotreba slobode informisanja u vašem listu, nalazimo za osnovano da vam koristeći svoja ovlašćenja iz čl. 6. Zakona o javnom tužilaštvu SR Srbije, ukažemo na njih s predlogom da preduzmete mere da se u buduće u listu ne pojavljuju sadržaji koji su u suprotnosti sa važećim zakonskim odredbama”. Tipičan je i slučaj vezan za zabranu knjige Zagorke Golubović *Čovek i njegov svet u antropološkoj perspektivi* 1973. godine. Tužilac Tihomir Marković je telefonom pozvao urednika “Prosvete” (izdavača knjige) Svetu Lukića i pitao ga: “Šta da radimo?” Urednik je odgovorio: “Javiću Vam se”. Potom je otišao do autora Zagorke Golubović i odatle pozvao tužioca. Predložio mu je da zabrane onaj odeljak knjige koji je ranije bio objavljen u *Praxisu*. Tužilac je, prema svedočenju samog Lukića, bio zadovoljan njegovim predlogom., jer je sačuvao čist obraz”. Žigosano poglavlje je izbačeno iz knjige i ona se pojavila u prodaji. Lukić u vezi s ovim događajem još napominje: “Tih parcijalnih zabrana i nagodbi bilo je početkom sedamdesetih godina dosta”.²³

Moć tužilaštva potvrđuje i činjenica da su gotovo bez izuzetka izreke u optužnici identične izrekama u presudi. Drugim rečima, sudije su se ponašale kao servis javnih tužilaca.

Kasnije je u sprečavanju slobode umetničkog stvaranja učestvovao još jedan institut koji je u međuvremenu izmislio komunistički režim – Pravobranilac društvenog samoupravljanja. Zbog tobožnjih kolizija sa postojećim zakonima i objavljivanja “neprihvatljivih knjiga”, na predlog Pravobranioca samoupravljanja i Izvršnog saveta Skupštine opštine Stari grad u Beogradu, 1983. godine zabranjen je rad nezavisnog izdavača “Zapis”.

Glavni i odgovorni urednici su posebna priča. Oni su neprekidno bili podučavani u raznim partijskim komitetima i često su “odlazili po mišljenje” i za najbezazlenije tekstove. To u romanu *Topola na terasi* priznaje i Milisav Savić, dugogodišnji glavni urednik *Književne reči*. Tako su često dovođeni u sumnju i tekstovi koje vlast ne bi ni zapazila. Javni tužilac Miloš Aleksić je obelodanio da su mu se često javljali urednici i ukazivali na “sumnjive” tekstove u časopisima koje su uređivali. Milosav Buca Mirković je, na osnovu ličnog iskustva, ispričao Feliksu Pašiću kako urednici dopisuju i menjaju tuđe tekstove.²⁴ Glavni urednik

---

23 Milo Gligorijević, *Slučajna istorija*, BIGZ, Beograd 1988, str. 329.

24 Feliks Pašić, *naved. delo*, Bepar pres, Beograd 1992, str. 91-92.

Borbe Slobodan Glumac politički je napadao predstavu *Kad su cvetale tikve* u tekstovima koje je potpisivao pseudonimom P. Krstić. Urednik kulturne rubrike *Politike* Dragoslav Adamović uz stručnu kritiku pomenute predstave dodao je i svoj tekst, u kojem tumači, bolje reći osuđuje, predstavu iz političkog ugla.²⁵ Čak su i direktori *Politike*, poput Mirka Tepavca, Živorada Minovića i drugih, zloupotrebjavajući svoj položaj, neposredno učestvovali u progonu umetnika i intelektualaca. Novinari *Politike* Slavoljub Đukić i Dragoš Ivanović u svom listu od 5. decembra 1969. čak su objasnili zašto štampa ne treba da objavljuje politički nepodobna mišljenja: “Glavni je razlog što ne mislimo da štampa treba da bude otvorena za ‘sva mišljenja’, a pod svim mišljenjima podrazumevamo provokaciju, šovinizam, informbirovoštinu i napad na politiku Saveza komunista”.²⁶

Evo kako posao urednika vidi pesnik Gojko Dogo: “Posao urednika nikad nije bio samo izbor tekstova – dakle, uređivanje novina, časopisa, knjiga – nego i stražarenje nad ideološkom podobnošću dela i autora. Istu dužnost imali su i kustosi galerija, umetnički direktori pozorišta i voditelji javnih tribina. Njima je bio dopušten nedostatak stručnih kriterija, ali su morali imati izvanredno osetljiv nos za otkrivanje ideološki sumnjivih umetničkih poruka.”²⁷

Posebnu priču predstavljaju tzv. saveti, koji su metod gušenja umetničkih sloboda učinili neobično lepršavim. Saveti su, u stvari, bili cenzorska tela, sastavljena, kao i sudovi ili redakcije, od pouzdanih kadrova, a bili su obavezni u svakoj ustanovi i instituciji kulture. Ustanovljeni su da bi nadzirali rad ustanove i sprečavali eventualne političke propuste urednika i direktora (“što propusti deli Radivoje, to dočeka dijete Grujica”). Urednici i recenzenti bili su cenzori, a saveti kolektivna institucija cenzure, smatra Gojko Dogo.²⁸ Upravo je savet pozorišta “Boško Buha” skinuo s repertoara predstavu *Golubnjača*, a savet *Književnih novina* obustavio izlaženje ovog lista sopstvenim samoukidanjem (novine bez saveta po sili zakona morale su da prekinu sa izlaženjem).

Zanimljivo svedočanstvo o funkcionisanju saveta ostavio je filmski reditelj Puriša Đorđević: “U to vreme kada sam uradio scenario za *Jutro*, na čelo Avala-filma došao je Ratko Dražević, direktno iz policije. On je dobijao pare kao čovek režima, ali je na kraju ostavio Avalu sa 13 milijardi duga zbog nekih sumnjivih koprodukcija sa Italijanima.

25 *isto*, str. 96-98, 118.

26 *isto*, str. 109.

27 Gojko Dogo, “Cenzura i cezareva čizma”, *Književna kritika*, br. 3-4, 1990, str. 20

28 *isto*, str. 19-22.

Osim toga, izigravao je srpskog švalera i uopšte je bio jedna minorna ličnost. Ali, u to vreme, on je imao umetnički savet koji je bio sastavljen od fascinantnih ličnosti: Lule Isaković, Slobodan Selenić, Mihiz, Dobrica Ćosić, Radoš Novaković. Taj savet odbio je scenario *Jutra*. Zeleno svetio nisu dali ljudi koji se, sa ove distance, smatraju disidentima onoga vremena... Da sam poslušao Mihizovo mišljenje, ostao bih bez svog najboljeg filma. Mihiz je, zajedno sa Ratkom Draževićem, odbio i *Devojku*, te sam je uradio u bednim uslovima za neki kino-klub, dok je u isto vreme jedan od najslavnijih disidenata, sjajan čovek i slikar, Mića Popović, radio šta je hteo.”²⁹

Unutar institucija i ustanova postojali su, osim saveta i redakcija, i drugi mehanizmi za zabranu umetničkih dela. Često se dešavalo da zabranu traži partijska organizacija ustanove, a takvom zahtevu morali su da se povinuju i direktor, i redakcija, i savet, bez obzira na materijalnu i drugu štetu koju bi zabrana izazvala. Propast novosadske filmske kuće “Neoplanta” otpočela je nakon odluke komunista i direktora Draška Ređepa da bunkerišu, odnosno zabrane, dvadesetak svojih filmova. Komunisti Radničkog univerziteta “Radivoj Ćirpanov” iz Novog Sada zatražili su 1973. da njihovo izdanje Danojlićeve knjige *Onde potok, onde cvet* bude povučeno iz prodaje. Većina zaposlenih u Jugoslovenskom dramskom pozorišta smatra da je zabrana predstave *Čekajući Godoa*, koju je nakon pretpremijere najavio Krleža, pokrenuta iznutra. To potvrđuje i pismo Bate Paskaljevića Soji Jovanović: “Katastrofa! Dešava se isto što i sa *Balom lopova*, ali ovoga puta to rade naši iznutra.”³⁰ Profesor Akademije za pozorište, film, radio i televiziju u Beogradu Sreten Jovanović ispričao je kako su profesori interno zabranjivali filmove svojih studenata: “Rečeno je: Ovo je da se skloni i nigde da se ne prikaže (film Joce Jovanovića *Studentski grad*). To je eklatantan primer naše interne cenzure na Fakultetu.”³¹

Glumac Ljuba Tadić opisao je neobičan, ali ne baš retko primeњivan, metod zabrane pozorišnih predstava, za koje naoko ne samo da niko nije kriv, nego i ne liče na zabranu. U pitanju je “plan” skidanja s repertoara predstave Jugoslovenskog dramskog pozorišta *Kad su cve-tale tikve*:³² “Tad je zaigrao mehanizam Gradskog komiteta Beograda. Gradski komitet Beograda nije hteo to da ‘skine’ nego je tražio da skinu sami glumci. To je jedna gola perfidija u našem životu, svih koji smo tu bili. Pa ko bi bio lud da ‘skine’ tako uspešnu predstavu, ko bi bio lud od

---

29 Milan Nikodijević, *naved. delo*, str. 152.

30 Feliks Pašić, *naved. delo*, str. 18.

31 Milan Nikodijević, *naved. delo*, str. 90.

32 “Sloboda i kazna”, *Republika*, br. 279, 2002, str. 36.

glumaca da glasa protiv samog sebe kad je napravio tako lepe uloge, kad su napravili jednu tako lepu predstavu? To je jedna neprirodna situacija, ali je proces trajao do te mere dugo – preko partijske organizacije, pa su se tu držali sastanci, ja nisam bio član partije ali su me pozivali pošto sam igrao tamo, pa sam bio na tim sastancima. Bio je izvesni Bora Simić zadužen za to, jedan član iz Komiteta koji je govorio te stvari tamo – kako može, šta može. Mi smo se borili za svoj projekat, a s druge strane se, opet, razvijala jedna situacija da je tadašnji upravnik JDP Bojan Stupica pravio ručak u Jugovu za Kardelja i gospođu Kardelj, na tom ručku bio je i Ljubiša Jovanović sa svojom suprugom. U Jugovu se nešto govorilo i o *Tikvama* – niko nije mogao da dozna tačno šta, sem što sam doznao od pokojnog Ljubiše da će se predstava ‘skinuti’, ali ne tako brzo. Igraće se u decembru, na primer, da kažem dva puta, neko će se razboleti pa će jedna predstava biti otkazana, pa će druga predstava da se igra, pa će u sledećem mesecu opet da se stavi, pa opet će se neko razboleti. A ja pitam: ‘A ko će se to, gos’n Ljubiša, razboleti?’, a on kaže: ‘Pa ja, naravno’.”

Književni i ostali kritičari, naročito u visokotiražnim glasilima, gotovo redovno su bili partijski kadrovi. Pored njih nije mogao proći nijedan antirežimski umetnik. S druge strane, režimski umetnici su neumereno slavljani i reklamirani. Tanasije Mladenović, provereni partijski kadar, priznao je³³ da je književne kritike često pisao po narudžbini visokih funkcionera, kao što je bio slučaj sa njegovim napadom na knjigu Oskara Daviča u *Književnim novinama* od 2.2.1954. godine, koji je “naručio” Vladislav Ribnikar. Sastavljači školske lektire, pisci udžbenika i raznih pregleda i istorija umetnosti, pre svega su vodili računa o tome koja imena i dela treba izbrisati i, prema želji njihovih naredbodavaca, zauvek poslati na “đubrište umetnosti”.

U jednom od omiljenih metoda zabrane bar formalno glavni akteri bili su radnici, odnosno “samoupravni organi”. Već 1945. godine sindikat slugača odbio je da štampa opozicioni list *Demokratiju*. Kasnije će postati redovna praksa da samoupravni organi štamparije odbijaju štampanje politički nepodobnih rukopisa.

Odbor za zaštitu umetničke slobode pri Beogradskoj sekciji Udruženja književnika Srbije u obaveštenju od 4. aprila 1983. godine ukazao je na još jedan metod “gušenja književnog stvaralaštva”: niski časopis *Gradina* rasturio je slog zbirke pesama Ljubomira Simovića *Istočnice*, koji je pesnik već odobrio za štampu. Slično se desilo i Nikoli Miloševiću: slog časopisa *Savremenik* posvećen njegovom književnoteorijskom

33 *Duga*, br. 319, 17-30.5.1986.

radu rasturen je po nalogu direktora izdavačke kuće “Književne novine” Gradimira Stojakovića.

Dok je u Sovjetskom Savezu postojao Glavlit – Glavna uprava za književnost i izdavaštvo, bez čijeg “blagoslova” ništa nije moglo da bude objavljeno, kod nas su postojali recenzenti. Kad bi recenzenti odgovorno obavljali svoj posao i sprečavali da politički nepodobne knjige postanu, javno dobro”, sudskih zabrana ne bi ni bilo, rekao je nekom prilikom profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu Kasim Prohić i time najjasnije definisao instituciju recenzenta. Litkontrol OGPU (Objedinjene državne političke uprave) pratio je kretanje i javni i privatni život sovjetskih pisaca. Kod nas je takvo praćenje postojalo možda u nešto blažoj formi, ali je izvesno da je postojalo.³⁴ Kao dopunu, mi smo po kabinetima visokih partijskih funkcionera imali mračne poslenike, često prve pokretače napada i zabrana, ljude zadužene za podvlačenje sumnjivih mesta u svim objavljenim knjigama i tekstovima. I ne samo za podvlačenje, nego i za prepravljavanje. Gotovo je sasvim izvesno da je rukopis (otkucan na pisačkoj mašini) dnevnika Radeta Drainca *Crni dani*, nakon višegodišnjeg čamljenja u flekama UDBE, malo “doteran” pre no što je pušten u javnost.³⁵

Metode koje su istražni organi i organi gonjenja primenjivali u istrazi ovakvih krivičnih dela, kao i u “obradi” okrivljenih i svedoka, naročito kad procene da pred sobom imaju labilniju ličnost, često se mogu okarakterisati kao prinuda. Svetlana Velmar-Janković, svedok na suđenju Gojku Đogu, priznala je da je bila zaplašena i da je u istrazi izjave davala pod pritiskom. O brutalnom ponašanju milicije prema “zatočenicima savesti” govori i Danilo Udovički.³⁶ On je, na čebetu ukrućenom od prljavštine, ležao u samici Centralnog zatvora u kojoj se smrzavala voda i po kojoj su trčali pacovi i bube.

Nije režim vodio brigu samo o dolasku knjige na svet. On ju je jednako revnosno ispraćao i na poslednje putovanje. Svaka smrtna presuda okončava se egzekucijom, a ne izricanjem presude. Režim se toga držao i kad su bile u pitanju knjige. Nakon što bi rešenje o zabrani postalo pravosnažno, prvostepeni (okružni) sud, koji je rešenje doneo, izdavao je rešenje o uništenju knjige. Rešenje je obuhvatalo postupak i način izvršenja. Sud je imenovao komisiju, koju su obično sačinjavali ra-

---

34 To potvrđuje i slučaj Branka Čopića, čiji policijski dosije sadrži čak i kafanske priče koje su pričane u njegovom društvu, što znači da je policijski dostavljač bio neko iz njegovog okruženja.

35 Ovo argumentovano dokazuje Ivan Ivanović u knjizi *Drainac između četnika i partizana*, Beograd, “Hereticus” 2002.

36 Danilo Udovički, “Rani razorni radovi”, *Republika*, br. 190,1998, str. 16-17.

dnici suda i milicije, a koja je nadzirala dopremu svih primeraka knjige na mesto izvršenja, kao i njihovo uništenje. Egzekucija je obično izvršavana u preduzećima za preradu hartije ili štamparijama, pomoću mašina za reciklažu, koje su knjigu pretvarale u korisnu sirovinu.³⁷

Očigledno je da se velik broj građana i kolektivno i pojedinačno trudio da doprinese uspehu te velike hajke na slobodnu reč i slobodnu umetnost i da je to bila, kako je uočio Nebojša Popov, unosna delatnost.³⁸ Dva primera, u kojima su junaci poznate ličnosti onog vremena, potvrdiće tačnost ove konstatacije Nebojše Popova.

Nakon objavljivanja Titovog Pisma 1972. godine, kojim je počeo obračun sa neistomišljenicima, počev od partijskog vrha do članova studentskog pokreta, u septembru te godine u požarevačku kasarnu došao je novi kapetan za moralno-političko vaspitanje, Vuk Obradović. U oktobru, mladi kapetan je pozvao na razgovor dvojicu vojnika-komunista s namerom, kako im je rekao, da čuje ima li u jedinici nekih slabosti u obuci koje mogu da budu popravljene, pošto drug Tito u Pismu traži kritičko preispitivanje. Jedan od dvojice vojnika bio je Lazar Stojanović, svršeni student Akademije za pozorište, film, radio i televiziju u Beogradu, autor diplomskog filma *Plastični Isus*, bivši urednik *Vidika* i jedan od aktivnih učesnika u studentskoj pobuni 1968. On se u razgovoru požalio na neke stvari u jedinici i politici, kao i na šikaniranje od strane nekih starešina. Nedelju dana kasnije, na osnovu prijave kapetana Obradovića, Stojanović je kažnjen sa sedam dana zatvora, izbačen iz Partije i odveden u zatvor Vojnog suda u Beogradu. Istražni sudija je uskoro, na osnovu onog razgovora sa kapetanom Obradovićem, podigao optužnicu za neprijateljsku propagandu. Stojanović je osuđen na godinu dana zatvora, nakon čega je otpočelo i drugo suđenje, pred civilnim sudom, zbog neprijateljske propagande u filmu *Plastični Isus*. Okružni sud ga je osudio na godinu i po zatvora. Obe kazne spojene su u dve godine, ali je Vrhovni sud Srbije uvažio tužiočevu žalbu, pa je kazna povećana na tri godine, koje je reditelj odležao u Zabeli. Kapetan Vuk Obradović je posle prijave i svedočenja brzo napredovao. Dobio je prekovredno jedan čin, a o njemu je snimljena hvalospevna televizijska emisija "Kapetan Vuk".³⁹ Dvadesetak godina docnije, cela (bivša) Jugoslavija gledaće

37 O poslednjim trenucima na smrt osuđenih knjiga u Poljskoj, zanimljivo svedočanstvo Mačēja Kozlovskog, objavio je časopis *Književna kritika*, br. 3-4, iz 1990. godine (Mačej Kozlovski, "Giljotina ili kako su uništavane zabranjene knjige, novine, leci...", str. 90-95).

38 Nebojša Popov, "Bespuća 'samoupravne' cenzure", *Književna kritika*, br. 3-4, 1990, str. 31.

39 Navedeno prema: Lazar Stojanović, "Ko behu disidenti", *Republika*, br. 182, 1998, str. VI-X.

i slušaće nekadašnjeg kapetana, sada najmlađeg generala, kao zvaničnog portparola Jugoslovenske narodne armije. Nakon propasti države i njene vojske, Vuk Obradović je osnovao Socijaldemokratsku partiju Srbije, čiji je bio predsednik sve do smenjivanja, i to pod okolnostima koje ukazuju da je i sam postao žrtva montiranih procesa unutar stranke.

Jedan od “najčuvanijih profesionalnih” potkazivača u oblasti kulture i umetnosti bio je dugogodišnji visoki funkcioner Aleksandar Bakočević. On je doušničku (i, naravno, političku) karijeru otpočeo kao omladinac, revnosno otkrivajući najpre “đilasovce” po književnim tribinama, a potom sve što je politički nepodobno pod kapom nebeskom. Čak je, posle jedne od Titovih kampanja u kulturi, početkom 1963. godine, među srpskim starogradskim pesmama pronašao, maskirane, belogardejske pesme i o tome odmah izvestio Gradski komitet Beograda.⁴⁰ Miodrag Milić, među opozicionarima poznatiji kao Mića Doktor, u razgovoru sa urednikom lista *Republika* otkriva da se sličnim poslovima bavio i Đoko Stojičić, jedan od “većitih” partijskih funkcionera (“Tada je iza mene sedeo Đoko Stojičić i sve to beležio”).⁴¹

Iz ovoga proizlazi da periodi u kojima je broj suđenja i javnih progona bio manji (kao, na primer, šezdesetih godina) nisu bili znak ili nagoveštaj demokratizacije, nego posledica pojačanog preventivnog delovanja (u ustanovama kulture, izdavačkim kućama, mesnim zajednicama itd.).

Režim je, međutim, i zbog domaće i zbog svetske javnosti, nastojao da pokaže kako su slobode umetničkog stvaranja neograničene, pa je pribegavao lukavstvu. Ne samo da je dopuštao, nego je i podsticao kritiku i satiru na račun svoje birokratije. Mane sitnih službenika i njihovo izivljavanje nad nedužnim građanima decenijama su bili koska koju su glodali režimski satirični list *Jež*, kulturna humoristično-satirična radio-emisija “Veselo veče” i satirično-humoristične televizijske igrane serije Siniše Pavića. Vezane na kratkom lancu, te “umetničke slobode” ne samo da nisu bile opasne za gospodara i njegove slugе, nego su bile deo moćnog mehanizma gušenja stvarne slobode umetničkog stvaranja. Kritika deformacija samoupravljanja mogla je da ide do nivoa preduzeća, ne više, ističe i Predrag J. Marković, i tu meru kritike vlast je bila spremna da prihvati. To, prema Markoviću, potvrđuje i “Zlatna arena”, koju je 1963. godine dobio film sa savremenom društvenom tematikom *Licem u lice*.⁴²

---

40 Predrag J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965*, Beograd 1996, str. 475.

41 “Usmena kultura ne priznaje zabrane”, *Republika*, br. 278, 2002, str. 43.

42 Predrag J. Marković, *naved. delo*, str. 461.

Proširenje umetničkih sloboda ponekad je omogućavala, kako je određuje Predrag J. Marković,, jedna tipična jugoslovenska karakteristika” – međurepublička surevnjivost. Naime, dešavalo se da zabranu nekog umetničkog dela u jednoj republici osudi javnost druge republike. Marković navodi primer iz 1963. godine, kada su u Srbiji zabranjena tri kratkometražna filma (Krstes Škanate, Puriše Đorđevića i Dragoslava Lazića). Beogradska javnost nije zucnula o tim zabranama, ali je energično branila film *Grad*, zabranjen u Sarajevu.⁴³

Dešavalo se, naročito kad je u pitanju film, da vlast finansira reditelje koje je sama proglasila svojim neprijateljima, što je neshvatljivo, naročito ako se imaju u vidu tragične sudbine filmskih autora Sovjetskog Saveza i istočnog bloka. “Teško je to jednostavno objasniti. Filmski umetnici, koji bi mogli da odgovore na ovakva pitanja, pate od jednog sindroma koji je tipičan za srpske intelektualce postkomunističkog vremena: to bismo nazvali sindromom retroaktivnog mučeništva. Naime, većina intelektualaca u Beogradu je posle promene režima sklona da preuveliča svoja neslaganja s vlašću. To naročito važi za filmske radnike, a pogotovo za režisere, koji su bili srazmerno kvalifikacijama (većinom nisu bili školovani režiseri), najbolje plaćena intelektualna profesija. To naravno važi za one koji su radili, a videli smo da su među ‘disidentima’ manje-više svi radili. Politika režima prema filmu možda nije bila liberalna kada su sami filmovi u pitanju, ali je zato bila vrlo velikodušna kada se radi o materijalnim davanjima samim stvaraocima. Da li je u pitanju vid korupcije, ili manifestacija liberalizma usmerena prema inostranstvu, ne može se lako odgovoriti. Verovatno oba činioca igraju ulogu, a i neki drugi – recimo lični odnosi sa pojedincima iz vlasti. Kamaraderija, o kojoj je već bilo reči, sigurno je imala efekta i u odnosu filma i politike.”⁴⁴ Dobar primer za ovakvo neobjašnjivo ponašanje vlasti prema politički nepodobnim roditeljima je slučaj jednog od najboljih srpskih režisera, Živojina Pavlovića. Nakon osude *Lazara Stojanovića* i njegovog diplomskog filma *Plastični Isus*, Živojin Pavlović, profesor na Akademiji za pozorište, film, radio i televiziju, kao politički nepodoban, premešten je iz nastave na radno mesto medijatekara. Upravo kad je politički napadan, i kao pedagog i kao reditelj, za antikomunizam, dobio je od režimske televizije “posao snova” – režiju televizijske serije *Pesma*, prema romanu ortodoksnog komunista Oskara Daviča. Da li je moćni “disidentski” klan pod režimskim patronatom time hteo da za sebe pridobije uglednog reditelja, da lije režim hteo da mu se dodvori, ili je u pitanju nešto treće? Umesto odgovora, navešćemo još nekoliko

43 isto, str. 460-1.

44 isto, str. 464-5.

rečenica iz Markovićevog dela, pošto se on u nas jedini, iako uzgred, bavio ovim paradoksalnim fenomenom.

“Duh ličnog režima, koji se piramidalno spuštao sve do najnižih stepenika vlasti, uticao je često i na lični karakter odluka u kulturnoj politici. Kada nema političkog objašnjenja ove ili one zabrane, ili, što je bio češći slučaj, dopuštanja neočekivane slobode pojedinim piscima i grupama, ključ treba potražiti u ličnim odnosima. Verovatno je i ovde dejstvovao princip kamaraderije. Lične veze, nastale pre svega u zajedničkom ratovanju, činile su mnogo da manevarski prostor Čopića sa jedne, ili Daviča i Čosića sa druge strane, bude veći od očekivanog.”⁴⁵

“Ako je neko bio ‘naš ratni drug’, mogli su mu se tolerisati čak i vrlo veliki prestupi partijske discipline. Tako je, početkom šezdesetih godina, dobar deo budućih ‘disidenata’ bio šticećen od vrha SK. Srbije, pa i samog Rankovića.”⁴⁶

Disidenti su u komunističkim režimima bili “udarna pesnica” opozicije. Međutim, disidentstvo u Srbiji, kao i u celoj Jugoslaviji, bilo je specifično u odnosu na ostale komunističke zemlje. Dok su “otpadnici” u Sovjetskom Savezu i zemljama istočnog bloka skupo plaćali cenu pobune (setimo se sudbine Solženjicina ili Saharova), disidenti u Srbiji (s izuzetkom Milovana Đilasa) podsećaju na “čikine buve” u dečjoj igri. Njima ne samo da nije falila ni dlaka s glave, nego su sve vreme bili zaposleni u državnim službama, a neretko su od režima primali nagrade i priznanja. Zauzvrat, ni njihova kritika režima nije bila “bez ostatka” i često je bila toliko bezazlena da je podsećala na polemičke referate sa partijskih sastanaka. Čini nam se da nismo daleko od istine ako kažemo da su mnogi “oficijelni” disidenti, povezani u klanove ili interesne grupe koje su držale monopol na objavljivanje kritičkog mišljenja, sprečavali pojavu pravih opozicionara. Drugim rečima, režimu je bilo u interesu da formira, finansira i drži pod kontrolom svoje “neprijatelje”.

Do dana današnjeg najmoćnija disidentska grupa formirana je u Beogradu odmah po dolasku komunista na vlast, u sobi oduzetoj od narodnog neprijatelja, u Siminoj ulici br. 9a. Njeno jezgro činili su skojevci i komunisti, Borislav Mihajlović Mihiz, Vojislav Đurić, Živorad Stojković, Mića Popović, visoki partijski funkcioner i partizanski komesar Dobrica Čosić i drugi. “Simina 9a” je funkcionisala sa znanjem najviših predstavnika vlasti i vrlo brzo je preuzela monopol nad “disidentskom” i “opozicionom” mišlju u Srbiji, dok vremenom nije prerasla u najmoćniji klan ne samo u oblasti umetnosti i kulture, nego i politike. Prvih godina postojanja ove samozvane disidente uopšte nije zanimao progon

---

45 *isto*, str. 413.

46 *isto*, str. 511.

intelektualaca sa fakulteta i iz javnog života, golootočka stradanja, gušenja malobrojnih opozicionih novina ili knjiga. Nijednom nisu ustali u odbranu nevinih žrtava (Sime Pandurovića, Borislava Pekića, Igora Vasiljeva, Dragoslava Mihailovića, Dragoljuba Jovanovića i mnogih drugih). Svi su, do penzije, bili zaposleni u privilegovanim državnim institucijama i pre su mogli da se porede sa funkcionerima nego sa disidentima iz istočnog bloka.⁴⁷

Mihajlo Mihajlov je u više svojih tekstova pokazao da u Srbiji nije bilo disidenata istočnoblokovskog tipa. “Praksisovce” smatra disidentima “najblažeg tipa”. “Oni nisu bili u potpunosti izbačeni iz sistema, a na osnovu čega se u svetu davao naziv – disident.”⁴⁸ Pored toga, ističe ovaj autor, oni nisu gledali blagonaklono na nemarksističku opoziciju i nijedanput je nisu podržali. “I u tome je takođe bio jedan od korena neuspeha disidentskog pokreta u Jugoslaviji.”⁴⁹ Mihajlov misli da bi marksistički disidenti postali pravi disidenti da su njihovi progoni bili stvarni i žestoki. Komentarišući iskaz Svetozara Stojanovića da je progon podstakao i ubrzao njegovu intelektualnu i političku evoluciju, Mihajlov ističe: “Za takvu evoluciju Svetozaru Stojanoviću je trebalo dve decenije progona. Mada, pošteno govoreći, svi progoni kojima je bila podvrgnuta grupa beogradskih profesora bili su neobično blagi u odnosu na progone nekomunističkih disidenata. Njih (grupu profesora) nisu hapsili, sudili, slali na robije ili u psihijatrijske klinike, izbacivali sa posla bez ikakve plate, izbacivali iz stanova, decenijama odbijali da izdaju pasoš, ili pak obratno – silom izbacivali iz zemlje i oduzimali državljanstvo, i tako dalje i tako dalje. Da im se tako nešto desilo, evolucija o kojoj govori S. Stojanović tekla bi daleko većom brzinom, mada treba priznati da je neke profesore iz grupe (M. Marković, Lj. Tadić) odvela u čudne vode.”⁵⁰

Da između režima i njegovih “zabludelih ovčica” ljubav nikad nije sasvim prestala, postoji mnogo primera. Kad je Radovan Zogović 1949. isključen iz Komunističke partije, sa “najvišeg mesta” mu je poručeno da se, kad bude želeo nešto da objavi, obrati Centralnom komitetu.⁵¹ Mladena Oljaču, politički napadanog zbog romana *Molitva za moju braću*, jedan od napadača, moćni Đuro Pucar, zaposlio je na funkcionersko

47 Opširnu i dokumentovanu knjigu o nastanku, genezi, funkcionisanju i pogubnim rezultatima “Simine 9a” po srpski narod napisao je Dragoljub Todorović. Ona, nažalost, još nije objavljena. Mi smo je čitali u rukopisu.

48 Mihajlo Mihajlov, “Stepenovanje stradanja”, *Republika*, br. 187, 1998, str. 21.

49 *isto*, str. 23.

50 *isto*, str. 22.

51 Ratko Peković, *Ni rat ni mir. Panorama književnih polemika 1945-1965*, “Filip Višnjić”, Beograd 1986, str. 64.

mesto čim mu je istekao mandat u Savezu književnika Jugoslavije.⁵² Početkom šezdesetih godina, vrh Saveza komunista Srbije, pa i sam Ranković, štitio je buduće “disidente”, bivše “ratne drugove”.⁵³ I “disidenti” su, zauzvrat, brinuli o režimu. Na simpozijumu Filozofskog društva Srbije na Divčibarama, 8. februara 1974, Mihailo Marković, koji je predsedavao, pokušao je da “oduzme reč” Dragoljubu Ignjatoviću zbog kritike režima i prilika u zemlji.⁵⁴

Predrag J. Marković u pomenutoj knjizi ukazuje i na “veoma neobičan” odnos između vlasti i “disidenata” na filmu. Autorima čiji su filmovi zabranjivani vlast je ponovo davala velika sredstva za novi film. Ta “čudna igra” vlasti i umetnika postaje još neobičnija ako se zna da se ta sredstva “nikad nisu isplaćivala”, odnosno da su filmovi stvarali gubitke.

Vlast je zaista retko kažnjavala “svoje” i to samo kad bi “prešli crtu” (kao Đilas), ili Mihailo Đurić. Profesor Đurić je otišao u zatvor zbog osporavanja predloženih promena Ustava, mada je te promene na tribini Udruženja književnika Srbije 28. aprila 1971. još oštrije napao Živorad Stojković, bez ikakvih posledica.⁵⁵ Evo kako je ovaj slučaj video filmski reditelj Aleksandar Petrović: “A kod pomenutih profesora, samo je nesrećni Đurić, koji nije bio komunista, otišao na robiju. Svi ostali, komunisti, otišli su na institute. To ne može da bude slučajno. Imao je sistem drugačiji odnos prema svojim zabludelim sinovima, za razliku od onog prema nižoj klasi koja nije pripadala Partiji.”⁵⁶

Da je režim često upravljao i napadima na sebe, potvrđuje podatak iz Sovjetskog Saveza, koji navodi Mihajlo Mihajlov. “Sve diskusije i polemike koje se vode u sovjetskim listovima i novinama su, manje-više, vještački organizirane.”⁵⁷ Danas je izvesno da su i kod nas mnoge “politički vruće” polemike bile “nameštene” i da su obe strane u njima, i zagovornici i oponenti, bili povezani sa nadležnim partijskim funkcionerima. To isto važi i za mnoge “slobodoumne” časopise, redakcije i urednike. Iskonstruisano je bilo i objavljivanje mnogih “opasnih” knjiga koje “skidaju tabue” i “hrabro osvajaju nove slobode” u književnosti. Takav je slučaj bio sa Informbiroom i Golim otokom kao književnom

---

52 To pominje sam Oljača u pogovoru romanu *Molitva za moju braću* (izdanje “Svetlost”, Sarajevo, “Globus”, Zagreb 1986).

53 Predrag J. Marković, *naved. delo*, str. 511.

54 Milo Gligorijević, *naved. delo*, BIGZ, Beograd 1988, str. 83.

55 *isto*, str. 322-323.

56 Milan Nikodijević, *naved. delo*, str. 60.

57 Mihajlo Mihajlov, *Ljeto moskovsko 1964; Đilas protiv Marksa*, Beograd 1990, str. 105.

temom. Stradanja u jugoslovenskom Gulagu decenijama su bila zabranjen motiv i svaki pokušaj “švercovanja” strogo je onemogućavan i kažnjavao. Kada je režim, malo pod pritiskom javnosti, malo da bi pokazao svoju tobožnju liberalnost, odlučio da popusti, opredelio se za “svog čoveka”, proverenog komunistu i poslušnika, koji zna dokle sme da ide u osudi “devijacija na putu u svetlu budućnost”. Tako se, posle izrežirane i suviše “parade”, pred čitaocima pojavio roman o Golom otoku, čiji je autor bio niko drugi do pisac “Crvenog šala” i “Kašike”. Objavljivanjem romana *Tren* sprečeno je da neki srpski Solženjicin “probije led” i kaže pravu, žestoku i optužujuću, istinu o režimskim zločinima. Posle se, opet iskonstruisano i organizovano, godinama nagvaždalo o ovom “hrabrom” delu i autoru koji se, mimo svih drugih pisaca, *usudio*. Naravno, ovo književno bezvredno delo iz režimske epruvete, niti je uzburkalo javnost niti je reklo bilo šta. Umesto da podigne optužnicu protiv režima, ono je zločine i zločince obavilo još gušćom maglom. To se vidi i iz same piščeve zamisli da jedan takav motiv učini što daljim i beskrvnijim primenom “bajkovitog” i romanu neprimerenog postupka – postupka koji srećemo u *Hiljadu i jednoj noći*. Isakovićeve Šeherezada, Čeperko, priča priče koje mu je ispričala neka njegova Šeherezada, tako da ceo roman funkcioniše prema načelu “pričao mi je deda da je čuo od svoga dede neobičnu ali istinitu priču...”. Skrivena iza toliko pripovedača kao iza sedam brda i dolina, tema gubi svaku autentičnost i uverljivost, a Goli otok postaje plod piščeve mašte, jedna od mnogih književnih Utopija. Zato su stvarni tvorci stvarnog Golog otoka imali krupan razlog da se diče objavljivanjem tog “hrabrog” romana i njegovim lažnim porađanjem u mukama.

U gušenju slobode umetničkog stvaranja i autocenzura je odigrala veoma važnu ulogu. Prema nekim autorima, ona je bila pogubnija i od sudskih zabrana.

Samocenzura može biti pojedinačna i kolektivna (institucionalna). U oba slučaja posledica je straha od mogućih represija. Režim je nastojao da raznim vrstama zastrašivanja, pretnji i kažnjavanja u ljudima razvije osećanje straha i krivice za sve što rade bez dozvole vlasti, odnosno da, kako je to formulisao Oskar Davičo još davne 1949. godine, primora svakog pojedinca da u sebi neguje sopstvenog policajca (“Meni nije potrebna nikakva cenzura. Ja sam, pre svega, najveća i najstrašnija cenzura samom sebi.”) Kad svako postane svoj čuvar i progonitelj, spoljna policija postaće nepotrebna.⁵⁸ Ova vizija autora *Srbije* u velikoj me-

---

58 Oskar Davičo, *Poezija i otpori*, Beograd 1950. (navedeno prema: Nebojša Popov, “Bespuća ‘samoupravne’ cenzure”, *Književna kritika*, br. 3-4, 1990, str. 32).

ri je ostvarena u komunističkoj Srbiji. Umetnici i intelektualci su postali rigidni cenzori sopstvenog dela, sami su procenjivali šta može a šta ne može da “prođe”. Sakatili su svoja dela, izbacivali ili prepravljali pojedine delove knjiga i kad to niko od njih nije tražio. Isidora Sekulić je, nakon pojave Đilasove knjige *Legenda o Njegošu*, 1952. godine, koja s ideološkog stanovišta osporava Isidorino viđenje Njegoševog dela u njejoj studiji *Njegošu, Knjiga duboke odanosti*, iz straha spalila rukopis drugog dela svoje studije o autoru *Gorskog vijenca*.⁵⁹ Kolektivna samocenzura u ustanovama i redakcijama bila je još nemilosrdnija. U većitom strahu za radno mesto, visinu plate, karijeru i slično sprečavano je objavljivanje i onoga što režimu nikad ne bi zapalo za oko kao “neprijateljsko”.

Čini nam se da će za ilustraciju biti dovoljan zanimljiv primer samocenzure koji je naveo Antonije Isaković. Glavni urednik *Letopisa Matice srpske*, Dimitrije Vučenov, odbio je da objavi njegovu pripovetku, koju je redakcija tog časopisa od njega tražila. Vučenov je saopštio Isakoviću da je postupio po nalogu UDB-e. Ali autor pripovetke je imao “debele veze”, pa je preko visokog vojvođanskog funkcionera Stevana Doronjskog proverio verodostojnost tvrdnje glavnog urednika. Tako je doznao da “UDB-a ništa nije radila” i da je u pitanju obična, verovatno i lična i kolektivna (redakcijska), autocenzura.⁶⁰

Marinko Arsić Ivkov

SUPPRESSION OF ARTISTIC FREEDOMS IN COMMUNIST SERBIA

Summary

The text deals with the issue of court prohibitions of works of art in communist Serbia. The author shows the synchronised participation of politics, judiciary, estetic and artistic critics and journalists in these prohibitions, supported by other segments of the society. After considering the methods used by the regime in pursuit against artists and when prohibiting works of art, the author analyses a phenomenon specific of communist Serbia – fake dissidents. The communist regime had created and financed its, naturally, false enemies, in order to prevent the existance and uniting of true opposition. In the end, the text deals with self-censorship, as a specific form of surpressing artistic freedoms.

Key words: communism, artistic freedoms, prohibition of works of art, fake dissidents, self-censorship.

---

59 Ratko Peković, *naved. delo*, str. 112.

60 Navedeno prema: Antonije Isaković, “Recenzija kao cenzura”, *Književna kritika*, br. 3-4, 1990, str. 11.

Nikola Šuica
Fakultet likovnih umetnosti
Beograd

REDEFINISANJA UNUTAR LIKOVNOG NASLEĐA

Za ukazivanje na autoritarnost u regionalnom nasleđu likovne umetnosti indikativna je historiografska pretraga po previđanim slučajnostima i nalazima. Neretko je i u manje razvijenoj kulturi vizuelnosti, kakva je svakako postavljena u svojoj istoriji i srpska kultura, taj pravac moguće pronaći u pojednostavljenom ključu svojevrstne evolucije umetničkih i stilskih izražajnosti i, otud načelima estetskog prevladavanja pojedinih pravila. Neodvojivo je da će se za ovakvu pretragu, pored osamnaestovekovnog načela o stanju i pitanju ukusa, i to prevashodno ukusa kao najučestalijeg uzroka, pojaviti i drugi zahtevi za razjašnjenjem dominirajućeg likovnog izraza i vizuelnosti datog istorijskog trenutka u odnosu na okruženje ili vidove nasleđa. Autoritarnost jednog ukusa ili skale pojedinih primera, pokazaće se u istorijskom protoku XX veka kao najuputniji način traganja za pravilnim određenjem. Slično je i vrlo uočljivo i s redefinisanjem primera savremene umetnosti i datog trenutka. Budući da su rezultati poimanja i određenja savremene kulture, u svom tehnološkom i ekonomskom smislu nastupili u razdoblju uznemirujuće medijske tranzicije, gde se i sami primeri profesionalnosti i tehničkih domašaja individualnih rezultata prevrednuju na globalnoj sceni, tada će se postaviti pitanje s jedne strane – umetničkih domašaja, a sa druge – standardizacije poretka umetnički uspešnog dela. U oba slučaja, globalni parametri i pokušaji teorijskih uporišta postavljeni su međuzavisno, a dok se produkcija ili proizvođenje umetnosti odvija u jasnoj dinamici, dotle su retrospektivne i gotovo arheološke pretrage za primerima koje su istorijske okolnosti nedovoljno istakle, postale druga, zasebna oblast.

Mogla bi se načiniti svojevrstna povest značajnih deonica u različitim primerima umetničke prošlosti u prošlom veku, gde se okvir autoritarnosti i nadređenosti sagledava kao nametnuta društvena kategorija za mnoge izraze koji su neprikosnovenost sopstvenog mesta sticali s otežanim naporima. Među mnogim zasebnim regionalnim slučajevima i istorijskim podacima koji ih potkrepljuju, iskrsava primer slavnog rusog – sovjetskog slikara Kazimira Maljeviča, tvorca Suprematizma i re-

volucionara čija se kompoziciona doslednost u napuštanju predmetnosti pokazuje kao jedno od uporišta modernizma. Maljevič, ne samo da je generalno poznat po svođenju svoje poetike u tridesetim godinama, po očevitim pritiscima staljinističkih propisa i ukusa proleterskog društva, već i kao dosledan primer najnovijih čitanja umetničkog rada u sferi apstrakcije i religiozne granice likovne predstave prema poimanju pravoslavnog misticizma. Međutim, činjenice vlastite rane autoritarnosti pre Prvog svetskog rata, upućuju na pitanje moralne strane umetnika: poprište incidentnog događaja je grad Vitebsk, kada je Maljevič vođa likovne škole ali i komesarski funkcioner koji se na opresivan način otpuštanja i progona razračunava sa kolegom slikarem Markom Šagalom, stvaraoцем pre svega poniklim u poetskim fantazijama tamošnjeg etničkog okruženja jevrejskog geta. Analitičko sagledavanje takve, ili bilo koje od istorijski dostupnih epizoda u preispitivanjima nečijeg individualnog sudelovanja u autoritarnosti estetike ili pozicioniranja vlastitog značaja zahvata i druge primere, a javlja se i u pokušajima da se prevrednuje i uspostavi pravo stanje stvaralačkih sloboda, autoriteta i njihovog delovanja u regionalnoj sredini Srbije i Socijalističke Jugoslavije. Taj period se svakako prati od komunističke revolucije posle 1945, ali bi se uvidima u kulturološki odredljive kategorije pripadnosti naciji, ili verskoj i društvenoj grupi mogao zahvalno postaviti i pri istraživanju ranijih razdoblja.

Postaje očigledno da se i rezultati najnovije umetničke prakse, u poslednjih petnaest godina prošlog veka, sa svim sastojcima ironijskog i posrednog iskazivanja i medijskim tehnikama, duguju pravilnim vrednovanjima poretka i društvenog konsenzusa koji, sasvim neopravdano izjednačuju post-industrijske i post-komunističke sredine. Savremena umetnost i vizuelna kultura nalaze se u središtu spekulativnih postavki vlastitih izgleda i razloga, budući da su fenomeni komercijalnosti i informatike, kao obeležja masovne popularne kulture, postali posle pada berlinskog zida sinonim za raspoznavanje epohe izražajnosti najčešće svodljive pod određenje novog svetskog poretka.

Utoliko je zanimljivije osmotriti načela određenja *avangardnog* i *subverzivnog*, te dve tekovine modernističke revolucionarnosti iz XX veka koje se, uporno i dosledno, javljaju kao parametri razvijenih umetničkih jezika, opravdanost individualne svesti prema kolektivnim okvirima i, svakako, globalnim određenjima velikih umetničkih kategorija, ali i ontoloških postavki. Kao nezaobilazni fenomeni, po principu ključnih poimanja, ističu se egzistencija, tehnologija, ideološki okviri, vlastito i kolektivno iskustvo. Po svim parametrima zahtevnih teorijskih prevrednovanja, izgleda da kategorije koje stvaraju regionalnu likovnu prošlost dospevaju u pomnu analizu istinitih i uzročno-posledičnih proi-

sticanja. Evropska tradicija, kojoj i srpska umetnost i južnoslovenske kulture regionalno pripadaju, neodvojiva je od društvenog života ljudi kritičkog prosuđivanja. Razmišljajući o umetnosti kao izrazu revolta, očigledno je da se evropsko nasleđe umetnosti mora i zakonodavno i sazajno naći u temeljima koji možda nemaju direktan upliv na južnoslovenske sredine i prošlost stvaralaštva, ali ih podrazumevaju i imaju za cilj. Nižu se u njima kartezijska sumnja, slobodna razmišljanja u doba prosvetiteljstva, hegelijanski negativitet, Marksova čitanja i Frojdo-vo nesvesno, što su i bili temelji za uzrok formalnih revolta umetničkih pokreta koje su u svojim poetikama poneli i ekspresionisti, i utvrđivanje načela kroz sistem likovne predstave kao škole u Bauhausu, a svakako i kroz revolucionarnost nadrealizma, ili delovanja Dalija i Pikasoa, i egzistencijalnu grozničavost koja je usledila u vidu postupaka slikanja Poloka ili Frensis Bejkna. Učestalo je uverenje da su značajni trenuci u umetnosti istovremeno i iskazi revolta, i to jednako na planu forme i metafizike. Poznato je koliko je komunizam sputavao kulturu tog protivljenja i predao ga teroru i birokratijama. Po istanjivanju džinovske i kompleksne ideologije, a istovremeno dominirajuće represije, postalo je neophodno pronaći i ustanoviti nepostojanje duha oblika u stvaralačkim svetovima koji su i tokom trajanja bili prisutni. Radi se o dvostruko opasnom razdoblju, jer se kultura, umetnost ili oblici individualnih rešenosti i slobode nalaze pod pretećim, i ništa manje svirepim prekrivačem ravnodušnosti i kolektivnih, potom globalnih ignorisanja. Ohra-brujuća je činjenica da su iskustvo posle II svetskog rata i sva moguća sputavanja slobodnog stvaralaštva i izraza i u komunističkim sredinama, ali najzad i raspadanje ideologije, omogućili da se dela i stvaraoci rasvetle u vremenima sopstvenog nastanka, odnosu prema neposrednim okolnostima u lokalnoj kulturi, daljoj tradiciji i ranijoj ideologiji, Holokau-stu i individualnom ličnom investiranju u stvaralaštvo približe i bolje sagledaju. Zato je neophodno i brižljivo osmatranje istorijskih okolnosti koja su, s jedne strane stvorila oficijelnu kulturu i njenu istrajnost, varijacije i promene u umetničkim oblicima, a s druge, potiskivala realne potrebe i moći stvaralaca. Primeri neretko zatvoreni u rešene postavke nacionalne istorije umetnosti, odgovaraju pred opitima vremena i kao svojevrsni dokumenti i teze za razumevanje stvaralačkog dela, potreba i snage unutar društvenih konvencija nalažu otvaranje preispitivanja. Isto tako parametri uspešnosti, oličeni u prihvatanju sredine, prevashodno profesionalno uvreženih esnafskih uvažavanja i pitanja marginalizacije i postavki prema hijerarhijama odgovoran su primer koji nema svoju dovršenost.

Korisno mesto razumevanja stvaralačke usamljenosti i odnosa prema razvijenom društvu odaje pisani ogled jednog stvaraoca u odnosu na

putanju drugog izuzetnog primera, kakav je pogled Antonena Artoa na Van Gogov odnos i mesto u društvenom okruženju.

S podnaslovom “samoubica društva” gde deonice ove afektivne pretrage (prevod na srpski: Antonen Arto: Van Gog, Clio, Beograd 1996) daju rezultat ne samo za povode interdisciplinarnih analiza jedne od najpoznatijih umetničkih biografija, već pokreću psihologiju posmatranja njegovih dela i rezultata u pojedinostima koje počivaju na raščlanjavanju jedinstva modernosti. Suprotstavljajući društvenih struktura modernizma i oslobađanje pojedinačne stvaralačke koncentracije kakvu je iskazivao Van Gog, pokazuju da se formira zahtev za analogijama između psihologije i umetničkog stvaralaštva. Kako i biva u valjanoj istorijskoj analizi s činjenicama i rešivim pretpostavkama, upravo se psihologija ličnosti u međudejstvu društvenog okruženja, kao dvojako snažno polje ljudskog iskustva pokazuje u svojim izazovnim ispoljavanjima. Otud se, ne samo u okviru institucija i njihovih veza s državom socijalizma u izgradnji mogu vrednovati stvarna mesta i učinak nadređenih nad podređenima, već i pitanja direktne ili posredujuće represije kulturne politike i stvarnog mesta određenja koje realnu umetnost protivljenja i revolta potiskuju u svojim, neretko, kvazi alternativnim pozicijama. Autoritarnost individualnosti i jasna isključivost i u sferi vrednovanja, ukusa i određenja likovnog dela, onog značajnijeg u odnosu na drugo, postaje aktivna arhivska i feljtonistička tema koja bi putem pravilnih argumenata ali i pravnih uvida, razjasnila pozicije i okolnosti estetskog i ideološkog određenja, i to u sferi vladavine i supremacije.

Putanje biografija i pravilnog sagledavanja pojedinih rezultata nameću se kao istoriografsko polje u kome se, prevashodno na osnovu izgleda i odlika samog likovnog dela može, najčešće posredno, pružiti razjašnjenje. Nižu se pitanja nepripadanja, ugroženosti i mogućnost svojevrsnog otvorenog dosijea o ponašanju i izgledima stvaralačke slobode u okviru društvenih i političkih prilika za umetničke stvaranje i nasleđe u Srbiji i južnoslovenskim sredinama.

Nikola Šuica

REDEFINITION WITHIN PICTORIAL HERITAGE

Summary

Heritage of pictorial past in Serbia and former Yugoslavia shows to be a productive field for insight into and analysis of different characteristics of authoritarianism. This is true not only for the period of communist government after the Second World War. The distinctions between ideological and national are set as borderlines indicative for survival, which overcomes the problems of

official or state art, on one hand, and avantgarde art, on the other. Based on scarce individual examples, it is possible to define different periods in pictorial art, with clear anthropological insight into the very nature of creation in regional conditions. The paths of artistic biographies (contained in resolved set ups of national history of art) and consideration of certain pictorial results impose themselves as a historiographic field were, pre-dominantly on the basis of appearance and characteristics of a work of art, resolution can be offered in an indirect manner. Hence follow the questions of non-belonging, endangerment, and the possibility of an open file on behaviour and prospects of creative freedom in social and political circumstances both in Serbia and in other South-Slav environments, but also the insight into the mediating repressions of cultural policy and the true place of destination, which suppress the true art of opposition and revolt by their, often quasi-alternative positions. Authoritarianism of individuality and clear exclusiveness in the sphere of valuation, taste and designation of a work of pictorial art becomes a topic for archives and columns, which would, by means of correct arguments coupled with legal insights, clarify the positions and circumstances of aesthetic and ideological determination, in the sphere of rule and supremacy.

Key words: pictorial heritage, authoritarianism, repression in culture, ethic in artistic biographies.

Predrag Čudić
književnik, Beograd

KAKO TO SVE MOGU ISTI LJUDI?

Kako to sve mogu isti ljudi?

Kako sa istim ljudima naći izlaz za kulturu jednog naroda, izlaz iz lavirinta zvanog socijalističko društvo u tranziciji? Više od deset godina traje agonija preobražaja totalitarne, partijske državne iliti organizovane političko-policijske klike u nešto drugo, nekakav evropski poredak. A rezultati – kakvi su rezultati?! Rezultati su slični slikama srpskog društva koje je Dis naslikao u čuvenoj pesmi *Naši dani! Razvilo se crno vreme opadanja,/Nabujao šljam i razvrat i poroci,/Podigo se truli zadah propadanja, Umrlu su svi heroji i proroci... Od pandura stvorili smo velikaše,/Dostojanstva podeliše idioti,/Lopovi nam izgrađuju bogataše, Mračne duše nazvaše se patrioti.../Svoju mudrost rastočismo na izbore,/Svoju hrabrost na podvale i obede, Budućnosti zatrovasmo sve izvore, A poraze proglasismo za pobe...*

Živeo Dis, naš savremenik! On nije bio u diplomatskoj službi njegovog kraljevskog visočanstva (kao: M. Rakić, J. Dučić, R. Petrović, i dr.) pa je zato mogao da piše angažovane pesme za sva vremena.

Mecene naše kulture danas su lumpenburžuji nikli iz pepela socijalističke društvene imovine (imperija Bogoljubne braće, čuvena firma za šerpe i lonce... razne sumnjive banke, fabrike lekova i sl.). Te perjanice nove klase koje su se okitile skupocenim znamenjima vere i moći i kao da slute više nego što bi čovek mogao pretpostaviti po njihovom sasvim rudimentarnom izgledu, slute da se moraju dodvoriti kulturnoj sredini kako bi što bezbolnije raju sirotinju saterali u rezervate zvane klase. Jer mi, pripadnici socijalističkih zemalja, danas nismo ništa drugo nego indijanska plemena u doba kolonizacije Amerike.

U našoj književnosti i svemu onom drugom što se zove kultura, dakle, likovnoj umetnosti, muzici, filmu, pozorištu i svim onim parakulturnim pojavama, svim, svim onim pojavama koje danas zauzimaju prostor između neba i zemlje, kao i u političkom životu – dogodio se narod iliti populizam. Naš nacionalni identitet pronađen je u ignorantskom odnosu prema svemu drugom, naročito prema susedima. Sistematski gajena mržnja prema drugima, ponovo započeta licitacijom žrtvama prethodnih mržnji, kao da je želela dati prednost i opravdanje novoj akumulaciji gneva za sve što nije naše rođeno. Akademici koji su prednjačili u

otkrivanju i potenciranju zločina, koji su našem narodu učinjeni u prošlosti, akademici koji su do hysterije naduvavali tu opasnu mešinu zla, oni koji su sejali mržnju u svim svojim akcijama i pohodima za Miloševićevom idejom, kasnije su tvrdili da oni nisu mislili da će se ta njihova *dugogodišnja misija negovanja mržnje* završiti tako surovo i tako varvarski krvavo. (Poslednji primer takve *akademske mržnje*, koja izbija iz svakog retka njegovih spisa, primer je Medakovićevih memoara objavljenih nedavno u *Politici*, pravo je čudo da tolika količina mržnje može stati u jedno takvo u svemu prosečno stvorenje osim u nenavisti.) Kao da nisu mogli slutiti da je mržnja stvar koja se otima kontroli, koja postaje sama sebi dovoljna, autonomna i koja će se, najzad, kad ne bude bila u mogućnosti da se hrani drugima, hraniti onim što joj je nadohvat krvave šape, pa makar to bila i rođena mater.

To što su čitav jedan narod popeli na nebo kao Aristofanove *Ptice*, to je zapravo neprobojna barijera između zemlje i božanskog, između uzvišenog i profanog, između kreacije i imitacije. Ali, oni su od samog naroda (ne od ptica) stvorili barijeru između naroda i neba, a na nebu je stolovao Sloba sloboda.

Surogati poezije zamenili su poeziju, književnost je postala strip: *Srpstvo za početnike*. To je pokušaj da se jedna od premisa nacionalnog identiteta potraži na nebu kao utočištu slavni gubitnika. To je mesto za narod koji *dobija u ratu a gubi u miru*. Tu se, naravno, vešto prećutkuje činjenica da taj naš narod ne bi u tim bivšim ratovim svojom zaslugom *dobio* ama baš ništa da nije bio na pobjedničkoj strani.

Danas jedna velika formacija intelektualaca u okviru nekih političkih partija, kao i mnoge nevladine organizacije najrazličitijih profila svesrdno pokušava da nas okrene ka evropskim tokovima, da stvori, najzad, istinske pretpostavke za jednu demokratsku, modernu državu. Ali, kao da svi zaboravljaju jednu od najhitnijih pretpostavki te evropske Srbije – kulturu. Deset godina populizma u svim oblastima pa i u kulturi: gde su se najcenjeniji umetnici bavili isključivo nacionalnim temama na jedan nedopustivo površan način, nudeći *konačne odgovore* od danas za sutra, u stilu: idi mi dođi mi, zagadili su ovaj prostor više nego Augijeva goveda onu mitsku štalu o kojoj su, baš njihovi portparoli voleli da govore producirajući svoju učenost.

Dakle, sve treba menjati, sve, ali kulturni model ne dirajte, tu u tom kulturnom modelu koji smo počeli ljuljati kao naše mezimče u Miloševićevom periodu i sada treba tražiti naš identitet, izlaz i spas za sve nas. Svejedno što su komunistički trabanti postali bogotražitelji. Staro je pravilo da je samo velike grešnike lako promovisati u svece.

Danas se postavlja pitanje nove organizacije svih društvenih segmenata, čitava društvena organizacija stavljena je pred iskušenja novog

vrednovanja, samo se ne dira u našu kulturu baštinjenu od Miloševićvih, i ranijih vremena, njegovi umetnici, njegovi stubovi kulture i dalje drže nebo nad našim glavama. To nebo sterilne, nepulsirajuć duše kojoj prija samo tamjan kao opštenarodni dezificijens.

A kakvo je to naše kulturno nasleđe? Neki su skloni da uzdišu za danima *mekog totalitarizma, meke diktature proletarijata (taj proletarijat se zvao: Tito i njegovi generali naslednici)*, danima kada su mogli sve osim da javno pokažu svoju bogotražiteljsku prirodu i da za to beru lovorike. Verovali su u komunizam, ali “vremena su bila takva”, i ta vera im se debelo isplatila. Koliko Sutjeski, koliko Kozara, koliko Kadinjača, koliko Neretvi? I sve to sa toliko dara i umeća opevano! Koliko stotina partizanskih filmova, koliko stotina miliona bačenih para?! Napravimo spisak ideološki podobnih filmova i imaćemo čudo nad čudima, svetski rekord jedne kinematografije apsurdna.

Ali, zar nije taj “meki socijalizam” bio “mek” koliko su oni, koji se nisu slagali sa njim, bili meki? Da su oni bili tvrđi i on bi lasno pokazao zube! Kao što je evidentno pokazao nekima koji su bili manje savitljivi (M. Mihajlov, L. Stojanović, D. Ignjatović, M. Milić, M. Selić i mnogi, mnogi drugi). Miloševićev režim nasledio je kulturu jedne komunističke tvorevine, kulturu koju je diktirala politika. Umetnici, stubovi komunističke, partijske države očas su internacionalu zamenili nacionalom, zamenili su, kao Sterijini rodoljupci kokarde, prisili su nove simbole i postali su nešto drugo. Bezbolno, kao u menjačnici, svoj dijalektički materijalizam pretvorili su u pravoslavlje. I sve bi to bilo lepo da to sve nije kobajagi! (Jedan *frišak* primer: jedan od naših najuticajnijih komunističkih ideologa u drugoj polovini dvadesetog veka, član najviših partijskih tela, dr P. Ralić, prema listu *Politika*, upravo se vratio iz svoje treće posete Hilandaru gde je napisao više od devedeset pesama prožetih pravoslavljem, o čemu svedoči i njegova knjiga o čijoj promociji izveštava naš ugledni list.) I sad se ja, koji sam čitav svoj život (društveno svesnog bića) sanjao dan kada će se ralićevska ideološka država neopozivo sručiti u svoje *imperativno samodokidanje*, u svoje *odumiranje* bez opoziva – iščuđavam i pitam kako to sve mogu isti ljudi?!

Krvava farsa odumiranja još dugo će se pamtiti, i, evo, još traje žestoko odupiranje tom *dijalektičkom imperativu* i pošto je srce države, u kojem se skrivala snaga, čelična ptica odnela u Ševeningen. Ja, koji sam od te “države u decenijskom odumiranju” dobijao zvanične potvrde da sam njen legitimni neprijatelj jer se radujem njenom odumiranju pre vremena, ja se i danas pitam: Kako to sve mogu isti ljudi!?

Nisam ni sanjao, u svom katastrofalnom optimizmu, da će, kad dođu ti dani velikih metamorfoza, to biti samo dani još jedne velike maskarade.

Kako to sve mogu isti ljudi?

To je naše nacionalno pitanje za sva vremena, to je pitanje nad pitanjima! Titovi i Miloševićevi stubovi kulture i dalje stoje držeći nebo naše kulture, naše duhovnosti (Duhovnost? Šta li mu je pa to, da mi je znati!?) naše poezije.

Kako to sve mogu isti ljudi?!

Pedesetogodišnja škola kom. klonova, škola zvana: *ne talasaj*, to banalno mrtvo more našeg kulturnog prostora, škola zvana: *nepogrešivo greši u procenama jer se nećeš pokajati*, škola – *na granici uma i dalje* kao stari mlin melje uprazno. Ne želeći da se svi skupa javno upustimo u nova vrednovanja i prevrednovanja, ponovo upadamo u onu poznatu zamku: pusti neka vreme reši sva pitanja *poetike*, umetničke lepote, etike i estetike naše umetnosti. A do tada? Neka naši novi naraštaji čekaju, neka uče i dalje u svojim lektirama ono čime su i nas mučili, jer mi drugo ne znamo, dakle, partizanske umetničke laži, i neka, sada više nego ikad, uče srednjovekovnu crkvenu umetnost kao poslednju zemaljsku stanicu do neba. Naši mladi profesori na univerzitetu, naša nova generacija evropskih stipendista: docenata, asistenata i profesora, naši istoričari književnosti koji su kao vredni globtroteri i kulturtregeri oprčrali čitav svet u svojoj žeđi za svetskim znanjima, vraćaju se puni postmodernističkih i dr. teorija koje sve zajedno aboliraju savremenike od bilo kakve moralne odgovornosti. Oni se ne bave *prepoznavanjem* života u koji su bačeni, oni se bave citatima, oni su generalisimusi neizmerne vojske citata. Poetika postmoderne (tri talasa) nudi alibi za svako moralno slepilo i to je to; ta neće, valjda, jedan postmodernista pisati o pokoljima nedužnih danas ili o kataklizmičnoj laži kojom su nas kljukali, kad je, baš, postmoderna u svojoj trećoj i poslednjoj fazi zrenja. Postmoderna – kakav tričavi izgovor i kakav kvislinški švindleraj sa miloševićevsko-markovičkim vremenom! Postmoderna, “usred zime kad mu vreme nije” donosi umetničke tutifrutu plodove: od svačeg pomalo, za svakog ponešto.

A kad je reč o drugoj struji, struji nacionalno osvešćenih, takvi i u snu znaju šta je državotvorno i gde se krije identitet našeg roda, baš kao što su znali šta je prava partijska linija, jer ti su najbolji, oni su u apsolutnoj milosti države, crkve, vojne sile. Ali, to strašno ali, što devojci sreću kvvari, oni nisu u milosti Onoga što poklanja talenat. Šta je sva ta njihova pozna bogotražitelnost nego drugo ime prosečnosti. Ta da sve imaju ergelu Pegaza: ne može se od svake manastirske zidine napraviti antologijska pesma. Danas predajemo našoj deci, sa iskrenim zanosom, srpsku srednjovekovnu književnost kao da je to srž našeg identiteta, kao da je to poezija, a ne crkveno pojanje, ne želeći da razlučimo crkvene

službene spise od božanske kreacije. Jer to što mi tako danas veličamo to je istorija crkvene književnosti i sva su nadahnuća te primenjene književnosti proizišla iz jedne ideje i jedne ideologije i samo jednog kanona. Oni koji crkvene kanone proglašavaju za originalnu poetiku, a zanose ispoštenih kaluđera za neposredno pesničko opštenje sa Stvoriteljem, čine isto što i oni koji su pesnike revolucije proglašavali martirima čovekoljublja, internacionale, izaslanicima i pretečama najboljeg od svih mogućih svetova.

Ćopić, Lalić, Alečković, Ćosić, dakako, Dobrica, jer ima i boljih pisaca među Ćosićima, Isaković i drugi komunistički pisci i sva ta oficirska književnost is školske lektire imali su drugog Boga, njihov Bog bio je besklasno društvo, gde neće biti otuđenog čoveka niti “eksploatacije čoveka po čoveku”. (Tu, u toj književnosti, smrću se kažnjavala krađa šala! Ali otimačina dedinjskih vila nije stigla da bude umetnički uobličena, a partijski obrazložena, od samih otimača! Verovatno problem vremenske distance!) Koliko puta sam slušao, vodeći razgovore sa sjajnim klenovima Velibora Gligorića, D. Vučenova, J. Deretića, V. Milinčevića, T. Čolaka, S. Markovića i sličnih tumača posleratne komunističke književnosti, kako svi ti pisci-komunisti, kojima oni kljukaju našu decu, *imaju i dobrih stranica*. Avaj, nikad nisam video te *dobre stranice*, nikad nisam video taj trijažirani književni korpus komunističko-oficirskog razdoblja! Dakle, komunisti su radikalno raskrstili sa prethodnim vremenom, sa prethodnom kulturom i sve što nije bilo na levisi izbrisali su iz istorije. “Ali, mi nećemo”, tvrde ti njihovi klonovi, mediokriteti ex cathedra, “činiti isto njima danas.” Zašto? “Da ne upadnemo u istu grešku ili zato što to ne umemo jer smo njihovi đaci.”

“A šta ćete vi činiti, šta vam valja činiti?” – pitao sam najglasnije među njima.

Nije bilo odgovora. Oni su se, u međuvremenu, bavili “tekućim događanjima”. Izlazile su knjige, a književnog života, osim kao persiflaže, nije bilo. Došao je Milošević i doneo ratove a oni su se i dalje bavili tekućim stvarima: žirirali su, govorili o knjigama, birali knjige nedelje, meseca, godine, decenije; učestvovali na književnim panađurima širom Srbije i nisu primećivali opšte zlo koje je cvetalo oko njih. Oni su se spašavali teorijom postmoderne, teorijom dekonstrukcije, teorijom formalizma, “teoriju oko za oko, zub za zub” – nisu konstatovali! Oni su sve to što nam se događa transponovali u literaturu o literaturi, oni su se kretali kroz šumu ogledala kao Borhes, oni su išli u lov na tuđe snove. U krvavoj Miloševićevoj deceniji oni podržavaju literaturu koja tvrdi: život je san! Oni *hine* književni život, oni su šmiranti književnih događanja, smišljaju nove i nove književne počasti: četiri stotine nagrada,

od kojih desetine zlatnih i desetine veoma bogobojnih (Vidovdansko pesničko pričešće, Žička hrisovulja, Časni krst, Jefimijin vez, Pesničko uspenje itd.). Pesnička jutrenja, pričešća, sasluženja, prinošenja, uspenja – ulaze u književni život, a miris tamjana kulja iz soneta kao iz kadionica. Oni kade i glume rodoljublje: s jutrenja na večernje, od Božića do Uskrsa, od slave do preslave.

Ako mislite da je ta bulumenta nacionalno pričešćenih, a postmodernistički okađenih, prošla sa Miloševićevim vremenom grdno se varate. Stubovi miloševićevskog razdoblja srpske kulture još su najtvrdi među nama. Kažu: četrsto književnih nagrada je malo, nema dovoljno nagrada za kratku pripovetku! To su govorili i pre oktobarskog prevrata – jer oni žiriraju ili baš pišu kratku pripovetku. Oni i dalje, izdajući knjige, peru prljav novac, oni štampaju desetine, stotine pisaca, novih imena koje niste mogli susresti, niti bilo kako proveriti u književnoj periodici. Izdavaštvo postaje njihova književno-politička perionica, oni književni život zamenjuju svakodnevnim saopštenjima o književnom životu. Oni nisu otpisani sa Miloševićevim dobom, oni nisu otišli na smetlište sa svojim recenzijama za Slobine i Mirine knjige, oni su reciklirani, oni su i dalje pisci koji sude i presuđuju, oni pišu, oni raspravljaju, oni daju izjave. I tako, namerno promašujući cilj, oni pogađaju sve ostalo: pogađaju ono što je već odavno mrtvo, oni golicajuć mrtvacu nacionale, ostavljaju mlade generacije u crkveno-crvenim maglama, maglama koje su nas morile tolike godine.

Opozicioni, tačnije nezavisni listovi, kojima se ne može poreći izuzetna zasluga za stvaranje nekog novog javnog mnjenja, njihova uvažena uredništva čitavu deceniju nisu našla za shodno da naprave novi korak, da kulturu stave na prvo mesto našeg opšteg preobražaja. Jer kako će se, gospodo, ući u Evropu sa piscima koji nas proglašavaju nebeskim narodom, sa piscima koji se udvaraju našoj dijaspori, kao da se ne zna da je tom pečalbarskom dušom (*tuđinata pusta da ostane*) najlakše manipulirati, kako će se ući u Evropu sa ljutim nacionalistima i ksenofobima, kako će se ući u Evropu sa književnošću koja za svoju prvu premisu uzima da onaj ko je Srbin po rođenju mora deliti sudbinu i krivicu vaskolikog srpstva! Kako će se ući u Evropu s tim kulturtregerima koji su baš nama dodelili ulogu naroda, jedinog na svetu, koji se mora po svaku cenu boriti protiv novog svetskog poretka, jer je doživio nebesko osvećenje. Našim učiteljima, koliko juče (manifestacija *Najdraži učitelj – 2003*), pozdravno slovo drži jedan od najvećih miloševićevskih sledbenika, princ pesnika ali nesvršeni student, koji od škole ima Srpsku akademiju nauka i umetnosti, poruka takvog čina nije ništa drugo nego rukanje sa školom.

Kako to sve mogu isti ljudi!?

Pre desetak godina taj isti princ pesnika i predsednik Udruženja književnika Srbije (Za dva mandata primio je u Udruženje sve pismene izbeglice te je tako zauvek ovenčan slavom srpske književne majke!) misli da se getsimanski vrt zove gestimanski (Govor prenele *Književne novine* i *Politika* sa istom greškom.), tako piše i čita *gestimanski*. Šta je to lapsus lingve ili kardinalno neznanje? To je skandalozno neznanje za jednog pisca, pogotovo pobožnog! Na hiljadama stranica lepe i druge književnosti pisci se dotiču tog simbola izdaje zvanog Getsimanija! Ali naš M. B. to nije čitao – pozdravlja goste na Međunarodnom oktobarskom susretu pisaca i greši, kardinalno greši. Kasnije u svom humorističkom stilu pokušava da se “vadi” kao “tako narod govori”.

Prelistavajući kulturne stranice naših dnevnih novina pitao sam se: da li je moguće u bilo kojoj oblasti života napraviti nekakav elementarni red kad tog reda nema u kulturi? Kako je moguće uzimati ozbiljno parakulturne pojave kakvih su nam pune novine. Koje su to književne sudije koje su sve nas, nevine, osudile da čitavu deceniju čitamo nacionalistički šund, da dučićoide proglašavamo nezaobilaznim pesnicima, da pervertirane komunističke komesare gledamo kao borce za veru i krst časni. Koje su to zle prilike, koje to pomračenje svesti diktira ovoj kulturi da najniže karijerističke pobude proglašava nacionalnom žrtvom?

Kako to sve mogu isti ljudi!?

Populizam? Da li je populizam kad glavni urednik Nolit postane pesnik sa osnovnom školom – Orfej među šljivama? Da li je populizam kad isti taj urednik čuvenu biblioteku *Metamorfoze* preobrazi u *Preobraženje*? Da li je populizam više od četrsto književnih nagrada? Da li je populizam stotine i stotine kulturnih manifestacija po našoj sirotjoj provinciji gde uvek isti ljudi muzu te uboge opštinske fondove kulture na istu foru: *Imamo dobitnika te i te nagrade, on je slobodan samo ove nedelje...* Da li je populizam kad jedan redovni profesor drži desetine i desetine tezgi širom zemlje pišući prozu, poeziju, kritike dnevne i celodnevne, eseje polugodišnje i godišnje, studije, sastavljajući najrazličitije antologije i zbornike: od ribolovnih do rokerskih? Da li je populizam kad za jednu književnu nagradu *Bazarovo žensko pero* konkuriše više od sedamdeset pisaca i to slabijeg pola.

Kako to sve mogu isti ljudi!?

I onda kažu: niko ništa ne čita, pogotovo ne čita poeziju! Pa ko da je čita kad je naša savremena poezija – velika pometnja kriterijuma? Za našu savremenu poeziju je Vavilonska kula dečiji zamak u pesku. Pisati angažovanu poeziju o Titu i Revoluciji bilo je sveto pravilo uspeha – ulaznica za visoko pesničko društvo. Danas je to poezija bogotražitelna! Pi-

sati aktuelnu poeziju o svakodnevnom životu, odapeti bilo kakvu socijalnu strunu bilo je u socijalizmu proglašavano reportažom ispod nivoa poezije. *U razvijenom socijalizmu kakvom teži naše društvo socijalna književnost biće nemoguća, jer će naše društvo rešiti sve socijalne probleme*, govorili su izumitelji socijalističkog estetizma. Poezija koja zaslužuje pažnju kulturne javnosti mora biti očišćena od životnih tegoba, mora biti sterilna kao dobra apoteka.

Kao što babe u figurama iz šoljice kafe čitaju raznorazne sudbinske poruke tumačeći mutnu, zamagljenu prošlost, nagoveštavajući sasvim neizvesnu budućnost, kao što u jednoj jedinoj šoljici kafe, onaj koji je unapred spreman na zablude, može iščitati jasno čitave lance rebusa svog života, tako i kritičari poezije naše u talismanima reči, jedne, pre svega gatalačke igre, koja je, po nekima, ustanovljena od pojave M. Nastasijevića, a nastavljena V. Popom, i shodno etimologiji tog imena, tu kritičari nalaze rešenja za sve zagonetke moderne egzistencije. Jer, zapravo, sve zagonetke u toj poeziji, sve te odlike *otvorenog dela*, te sinkope nedorečenosti i jesu rešenja baš onoliko uspešna koliko i rebusi u šoljici kafe. Ko kaže da prevrnuta šoljica ispijene kafe nema svoju publiku koja je naklonjena poeziji, modernom tumačenju savremenih egzistencijalnih problema, taj se grdno vara. Naši pesnici idu kao živi spomenici, kao nosioci sopstvenog lika i dela, kao svinge. (Poza nas je održala – pozi hvala!) Zašto je poezija uzela za sebe ulogu magije, zašto su pesnici odbacili s prezirom *svaku sličnost svog pevanja i mišljenja sa svakodnevnom pojavama i ljudima*, sa svakodnevnom patnjama smrtnog individuuma, sa svakodnevnom menama prirode i društva? Zašto su obznanili gradu i svetu da je svaka sličnost njihovog pevanja i mnjenja sa životom slučajna? Zašto su se odrekli stvarnosti preko novina i zašto njene dugove ne priznaju? Zato što su izabrali lakši put – put zvani: kako najlakše opseniti prostotu?!

Ne, čovek i njegov okoliš, to njih, bez okolišenja, ne zanima, njih zanima samo transpozicija, imaginarno, zabrinuti pojedinac u mitskim okolnostima, oni su se odomaćili u metafizičkim prostorima, razbaškaričili na mitskim poljima kao na Ivkovoju slavi. Oni lutaju sa najvećim zanosom, opijeni šumama naših i samo naših simbola i kao moderne drvoseče (*motorne žage sa 'mortizerima*) seku sve odreda za opštu kuću. Naoružani modernim sredstvima moderne tehnike, slobodnog *lomljenja, prelamanju, seče* slobodnih stihova, oni će kad poseku tu magičnu šumu, naših, samo naših, simbola izvesti svog čitaoca na čistinu i tako rešiti suštinu suštine: zagonetku srpskog života i srpske smrti.

Najzad, ko bi imao nešto protiv takvih pesnika i takvih vrača pogađača da oni nekim istočnjačkim čudom i zatočničkim partijskim tru-

dom nisu prvaci našeg pesničkog teatra. Prvi glasovi našeg pevanja i mišljenja! Kao da tu ima nekog pevanja i nekog mišljenja i kao da to nije, pre domišljanje i prepevavanje, nego pevanje. A zašto je to tako? Zato jer oni i njihovi branitelji iz svojih metafizičkih prostora ne primećuju ove naše svakodnevnne bahanalije, ovo proždiranje, ovu kanibalističku zajednicu u kojoj bez milosti, bez morala, bez solidarnosti proždiremo jedni druge, u kojoj jači tlači i u kojoj i dalje važe zakoni: Il se skloni il mi se prikloni. U kojoj bez svesti i savesti kolaju nacionalističke laži. Populistički danse macabre, bre, to može ali bez talasanja!

I da li se neko danas još seća nedavnoprošlih vremena kad su se nekakvi homosapiensi sa leptir mašnama pod TV Palmom javljali sa punih trpeza, pucajući iz kubura, zabrinuti za svekoliko, za vekovno, za sve-to, za kolevku, sa naš lepi jezik koji je savršeniji i stariji od sanskrita.

O vekovnoj kolevci lamentiraju iz svojih jakuzi kada, uz kamine slave vekovna ognjišta, nudeći nam jednu jedinu viziju budućnosti – sasvim nacionalne i za nas sasvim apokaliptične u kojoj će oni, lumpenburžuji biti gospodari a svi ostali poslušna raja. Naša književnost je nestala pred ogromnim frontom nacionalno osvešćenih i zabrinutih patriota, novoveraca. Pred znanjem autodidakta i kućepazitelja nacionalnog, ona je obesmišljena politikom kao *pevanje cvrčka u zahodu*. Posle metka ispaljenog u jednog jedinog čoveka kojega se nismo stideli, kao što se gledalac ne stidi lošeg glumca jer je i sam učesnik istog pozorišnog čina, dakle, pošto je ispaljen metak u srce čoveka, složili smo se da je taj metak bio krunsko svedočanstvo da sve što je do tada činjeno nije valjalo: ekonomija, privreda, sudstvo, policija, prosveta... Sve, osim kulture.

Sve je, dakle, bilo jedna velika opsena – samo je kultura u redu. Stubovi Miloševićeve kulture i dalje su stubovi naše kulture? Da li je to moguće? Da li je to, možda, antinomija? Ili, čak, oksimoron? Svi pisci, stubovi Titove i Miloševićeve kulture i danas stoje kano klisurine! Sve je bilo naopako, sve treba menjati, samo njih ne dirajte!

Više od četrdeset godina očekivao sam velike promene, znajući da one moraju doći, jer velika opsena i opsenari skupa s njom moraju pokazati svoje prazno lice, znao sam da će to biti jednog dana, ali nisam znao da li ću to doživeti. Pisao sam, sve što sam pisao pisao sam uprkos represiji jednog totalitarnog policijsko-političkog morala, naravno, onoliko koliko su mi to moje mogućnosti dopuštale. I onda sam kao svaki čovek, pun slabosti pomislio, eto, dolazi to vreme kada će se pokrenuti pitanje novog vrednovanja, kada će pisci, šticićenici države, najzad biti prepušteni sami sebi, kao i svi drugi valjani pisci ovog sveta. Avaj, država je prestala da brine o njima, ali njihovo ustrojstvo subordinacije ostalo je u nekoj vrsti neformalnih grupa, okupljenih sad oko neke državo-

tvorne ideje, nacije i vere, ali najvećma oko zemljačkih zavera (Hercegovci, Bosanci, Crnogorci, Prečani, Moravci) svi se oni bore za književni tron.

Sada kada je najlakše nabasati na muzu u nekom urušenom manastiru, u nekom manastirskom vrtu, podrumu ili vinogradu, tu i ogrezli ateisti, mislioci marksističke prakse najlakše nađu božanske nadahnuće. Bogotražitelji su zaboravili Tita – *mislioca ravnog Hegelu!* Zašto su bogotražitelji zaboravili Tita!? Zato što je Tito zaboravio njih, oni mu nisu oprostili smrt. Bogotražitelji sada traže Boga – za sada će potražiti našeg Boga, a potom ako stignu o Sveopšteg! Tako treba! U međuvremenu toliko lepih priznanja. Kakav švindleraj! Mnogi versko-sonetni radnici uteruju svoju viziju u sonete. Ali to je, vere mi, Sizifov posao! (Sonetto – sitan zvuk, mala skupina glasova. Petrarka je otac soneta, njegovi soneti su posvećeni Lauri, dakle, to je zahvaljujući Petrarki zauvek forma svetovne ljubavne pesme.) Oni to ne slušaju, pa tu *malu skupinu glasova*, zaneti do gubitka razuma, gaze desetercem, onako junačni desetarac bez milosti uteruju u sonete! Baš kao što kaže ona zaboravljena, a naša narodna mozgalica: *Vuk magarca na plot nagoniooo...*

Zar ne bi bilo divno da neka buduća književna lustracija svim piscima antologijskih pesma o Titu (ima ih na desetine), zabrani da deset godina objavljuju bogotražitelne, religiozne pesme i ispovedaju svoju novu pesničku veru!? Neka pišu do mile volje, ali nema objavljivanja, bato!

Predrag Čudić

HOW COME THE SAME PEOPLE CAN DO THAT?

Summary

In this paper, the author asks how is it possible to find the way out for the culture of a nation, the exit from authoritarian society that has only just embarked upon transition towards a modern democratic society with the same people. The author reminds of ten years of populism in Serbia, in all areas, including culture, where the most eminent artists dealt solely with national issues in an unpermissably wrong manner. This is why the author problematises the issue of new organisation of all social segments, since the entire Serbian society has been placed before the temptation of new valuation, liberation of culture from the constrictions of foul regimes and finding of its own identity.

Key words: culture, literature, populism, critic and transformation.

ISTRAŽIVANJA

Dragoljub Todorović
advokat, Beograd

DOBRICA ĆOSIĆ I SLOVENCİ

U akciju spašavanja socijalizma i konačnog rešenja srpskog nacionalnog pitanja po svojim umišljenim vizijama, po Rankovićevom modelu centralistički i unitarno organizovane Jugoslavije, po sovjetskom uzoru planske privrede, Dobrica Ćosić, sa svojim odanim i dugogodišnjim prijateljima istih političkih ubeđenja, proverenim u mnogim delikatnim i dobro organizovanim sesijama paralelnih centara vlasti pod njegovom komandom, kreće polovinom osamdesetih godina.

Ćosić svoj pohod na Jugoslaviju, u cilju njene reorganizacije po svojim merilima, počinje podbunjivanjem i organizovanjem građana srpske nacionalnosti na Kosovu kao grupe za pritisak na organe vlasti, druge narode i republike u Jugoslaviji. Međutim, pošto je ova akcija za Ćosića i njegovu kamaraderiju bila vrlo značajna, moglo bi se reći sudbonosna, kako se radilo o biti ili ne biti, morala je biti sveobuhvatna, precizna, dobro organizovana i isplanirana. Ćosić je smatrao da projekat koji je zamislio i koji je počeo da realizuje mora da ima svoj pisani program, mora da ima dokument iza koga će stajati neka značajna institucija srpske kulture. Pošto je on bio siva eminencija, pravi i stvarni faktor odlučivanja i vlasti u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, odlučio se za tu ustanovu nauke i kulture, koju je on lično najviše zloupotrebio, kompromitovao i politizovao u njenoj dugogodišnjoj istoriji. Ćosić je organizovao, dao ideju, osnovne i ključne stavove i direktno učestvovao u izradi i objavljivanju pisanog dokumenta pod naslovom *Memorandum SANU*, koji je predstavljao dokument u kome je u pisanom obliku izložen i obrazložen Ćosićev program ozdravljenja, spašavanja i učvršćivanja socijalizma kao i rešavanja srpskog nacionalnog pitanja.

Da bi svoju zamisao, koja je već imala formulisani programski dokument u vidu *Memoranduma SANU*, zatim svoje izvršioce oličene u organizovanim Srbima sa Kosova, ostvario i sproveo u život, Ćosić je morao da obezbedi podršku (makar i prećutnu) još jednog naroda i je-

dne republike u tadašnjoj Jugoslaviji. Opredelio se za Slovence i Sloveniju.

Razmotrićemo Ćosićeva nastojanja da u direktnim kontaktima sa Slovincima obezbedi podršku ili bar prećutnu saglasnost za njegov plan i scenario rešenja krize u posttitovskoj Jugoslaviji sa akcentom na konačno rešenje srpskog nacionalnog pitanja, što naravno podrazumeva socijalizam, unitarizam i sve ostalo što je detaljno razrađeno i predviđeno u *Memorandumu SANU*. Analiziraćemo sam Memorandum, njegov nastanak, sadržinu, prezentiranje javnosti i naravno, presudnu, glavnu i suštinsku ulogu Ćosića u njegovoj ideji, nastanku, sadržaju i objavljivanju.

U periodu od 1984-1988. godine, u periodu neposredno pred propast komunizma u Istočnoj Evropi, raspad Sovjetskog Saveza, pad Berlinskog zida i svrgavanje Čaušeskua, Ćosić pokušava da pridobije Slovence za srpsku stvar, pre svega za podršku kosovskim Srbima (koje je Ćosić instrumentalizovao), onda za podršku promeni Ustava i novi koncept ustrojstva Jugoslavije (koji će biti formulisan u *Memorandumu SANU* ubrzo nakon prvog kontakta sa Slovincima).

Ćosić se odlučio za Sloveniju i Slovence iz nekoliko razloga: najpre, zbog toga što u Sloveniji živi neznatan broj Srba, pa Srbi ne mogu predstavljati remetilački faktor u Sloveniji; zatim što su Slovenci kao mali narod izloženi asimilatorskim pretenzijama Austrije i Italije; onda, zbog toga što Sloveniji kao razvijenoj republici odgovara srpsko tržište; dalje, što su Slovenci krajem 19. i početkom 20. veka ispoljavali izrazito i intenzivno slavenofilske ideje; na kraju, Slovenci su pod pritiskom okupatora, fašističke Italije i Nemačke, preterani iz Slovenije i tada su našli utočište u Srbiji gde su bili srdačno, bratski i prijateljski primljeni. Ćosić je računao i na dosta hladne i ne baš prijateljske odnose između Hrvata i Slovenaca koji su susedi, kao i na činjenicu da su Albanci ipak daleko i kilometarski i po mentalitetu i po svakom drugom kriterijumu od Slovenaca, koji pored toga, u to vreme ispoljavaju posebnu netrpeljivost prema južnjacima.

Prvi kontakt Ćosića sa Slovincima održan je u ljubljanskoj kafani *Mrak* 16. novembra 1985. godine. Sa Ćosićem su bili njegovi najbliži saradnici i najiskreniji istomišljenici, praksisovci Mihailo Marković i Ljubomir Tadić. Slovence su predstavljali urednici i saradnici novog nezavisnog časopisa *Nova revija* Niko Grafenauer, Taras Kermauner, Milan Apih, Tine Hribar, Spomenka Hribar, France Bučar, Ivo Urbančič i Jože Snoj. Posle tog sastanka usledila je Ćosićeva prepiska sa Nikom Grafenauerom, Tarasom Kermaunerom i Spomenkom Hribar.

Petog i šestog oktobra 1987. godine u Ljubljani u Cankarjevom domu u organizaciji slovenačkog PEN centra održan je razgovor o temi

“Srbi i Slovenci”. U razgovoru su učestvovali Drago Jančar, Dobrica Ćosić, Miloš Mikeln, Ciril Zlobec, Predrag Palavestra, Dimitrije Rupel, Košta Čavoški, France Bučar, Borislav Mihajlović-Mihiz, Matej Bor i Slobodan Selenić. Najveći deo izlaganja sa ovog razgovora objavljen je u *Književnim novinama* broj 742 od 15. novembra 1987. godine. Dijalog slovenačkih i srpskih intelektualaca nastavljen je 13. novembra 1987. godine u Beogradu, na kome su učestvovali Predrag Palavestra, Drago Jančar, Dobrica Ćosić, Miloš Mikeln, Košta Čavoški, Borislav Mihajlović-Mihiz, France Bučar, Slobodan Selenić, Dimitrije Rupel, Ciril Zlobec, Košta Mihailović, Rade Stojanović, Marija Mitrović, Mira Alečković, Neca Jovanov i Ljubomir Tadić. Veći deo diskusije sa nastavka razgovora u Beogradu prenele su *Književne novine* u broju 743 od 1. decembra 1987. godine.

Pre analize Ćosićevih intenzivnih susreta, razgovora, dopisivanja, pregovora, ubeđivanja i polemika sa Slovencima polovinom 80-ih godina, moramo da ukažemo i skrenemo pažnju na jedan davni Ćosićev duel sa Slovencima, da bi se Ćosićeva slovenačka faza iz polovine 80-ih bolje, pravilnije i objektivnije sagledala, shvatila i razumela.

Reagujući na jedan Ćosićev intervju dat zagrebačkom *Telegramu* 20. januara 1961. godine, ugledni slovenački intelektualac, univerzitetski profesor, inače partizan i filozof, Dušan Pirjevec – Ahac u slovenačkom kulturnom časopisu *Naša sodobnost* objavio je polemički prilog. Pirjevec je replicirao na Ćosićev odgovor iz intervjuja da će tema pasivnosti u međurepubličkim kontaktima biti aktuelna dokle god postoje republike. Ovakvim odgovorom Ćosić implicira (ili još preciznije rečeno nagoveštava, najavljuje) vrlo brzo ukidanje republika.

U vreme kada Dobrica Ćosić daje ovaj intervju (januar 1961, godine), Ranković je na vrhuncu moći. Jugoslovenstvo, unitarizam, centralizam, komunizam, bratstvo i jedinstvo, integralizam svuda i u svemu su neprikosnoveni, nesumnjivi i neporecivi. To vreme je najviša tačka, vrhunac, trijumf jugoslovenstva i svakovrsnog integralizma, moglo bi se reći integralnog integralizma. U takvom kontekstu ukidanje republika bilo je pitanje vremena i to vrlo kratkog vremena. Za Ćosića je to verovatno bilo pitanje dana. Zbog toga je reakcija Pirjevca bila normalna, adekvatna i neophodna, izrečena možda u poslednji čas.

Povodom Ćosićevog intervjuja, Dušan Pirjevec u časopisu *Naša sodobnost* broj 3 za 1961. godinu, a prema beogradskom časopisu *Delo*, koji Pirjevčev tekst u prevedu prenosi u broju 12 za 1961. godinu, ovako interpretira Ćosićev intervju u *Telegramu*:

“Možda nekome nije baš shvatljivo zašto tako iznenada upadamo u ovaj zagrebački dijalog. Ali vidite: ovde se prvo postavlja pitanje o su-

više pasivnim međurepubličkim odnosima. Zatim je u pitanju još i Ćosićevo ubeđenje da će to pitanje biti sve dotle aktuelno dok budu egzistirale republike, što bi moglo da znači da ćemo u međurepubličkim odnosima sve dotle biti suviše pasivni dok imamo svoje republike. Iz toga logično sledi zaključak da je za pasivnost u međurepubličkim odnosima kriva pre svega egzistencija republika kao takvih. A od ovog svakako nije više daleko do bludne misli kao – čitava će ova stvar biti uređena pa će i pasivnost u međurepubličkim odnosima iščeznuti tek onda kad i republika ne bude više. To je u određenom smislu i istina, jer, kad ne bi bilo republika, ne bi bilo ni međurepubličkih odnosa, ni aktivnih ni pasivnih.”

U nastavku Pirjevec vrlo jasno, oštro, i za tadašnje političke prilike i odnose koji vladaju u Jugoslaviji izuzetno hrabro, odgovara Ćosiću šta misli o njegovoj ideji odumiranja republika.

Taj Ćosićev odgovor u intervjuu sa saradnikom *Telegrama*, gde implicira ukidanje republika toliko je logičan, toliko iskren i toliko proizlazi iz svega što je on u to vreme rekao i napisao, tako da njegovo ime nije ni pomenuto znalo bi se da je on to rekao. Zbog toga naivno, providno i izveštačeno deluje njegovo objašnjenje u nastavku polemike sa Pirjevecom da je mislio na večitost, stalnost i imanentnost i problema i republika.

Dakle, prema istom izvoru, beogradskom časopisu *Delo*, Pirjevec replicirajući Ćosiću piše:

“Republike će ostati i sačuvaće sve svoje prirodne funkcije, pošto nisu izum pretencioznih i bolesnih mozgova, nego predstavljaju jasno uobličene nacionalne organizme i zbog toga su i neprikosnovene kao i svaki organizam. Neprikosnovene su kao što je neprikosnovena narodna volja koja ih je stvorila, i kao što je neprikosnovena krv koja je morala da bude prolivena da bi mogle uopšte nastati. I tako zaista nema smisla govoriti o saradnji između republika, već o vezama između različitih nacionalnih kultura.”

Konstituisanje i afirmisanje nacionalnih kultura i unapređenje i podsticanje veza između različitih nacionalnih kultura na prostoru Jugoslavije jedini je mogući model i modus na osnovu koga je Jugoslavija mogla opstati i funkcionisati.

Za Ćosića, međutim, to su partikularizmi, centrifugalne sile, malograđanska stihija, nacionalna mitomanija, ukratko kontrarevolucionarni uticaji.

Na kraju svog osvrta na Ćosićev intervju, prema *Delu*, Pirjevec konstatuje:

“Povampireni nacionalizmi su skroz negativni, štetni i razorni. Obično su u neposrednoj vezi s najreakcionarnijim ostacima prošlosti i najreakcionarnijim brodolomnicima starog sveta. U tome se sa Ćosićem slažemo. Ali uprkos tome njegovo razmišljanje je jednostrano i zbog svoje jednostranosti se pretvara skoro već u nedozvoljenu insinuaciju. Naime: da li su zaista svemu krivi samo ti srpski, hrvatski i slovenački vampiri? Kad već govorimo o vampirima, bilo bi pravilno da govorimo o svima, a ne samo o nekima – i zbog toga bi trebalo poneku reč kazati i o unitarističkim i integralističkim vampirima, o bradatim i obrijanim centralistima koji ne znaju ni šta su republike, ni šta su narodi. Kad razmišljamo o međusobnim odnosima, i ako nas boli pasivnost koja je za te odnose karakteristična, onda sigurno nije dovoljno da se opiremo samo onoj koncepciji koju je Ćosić opisao rečima: ‘Svako u svojoj kući, prvo’. To što nije u redu, što nas sve boli, a što uzrujava i Ćosića, nije nastalo samo zbog srpskih, hrvatskih i slovenačkih vampira, već raste pre svega, u senci krila dvoglavog vampira kojeg Ćosić uopšte nije pomenuo. Pravilno je što je Ćosić u svom razmišljanju o tome šta treba učiniti da bi veze između pojedinih nacionalnih jugoslovenskih kultura postale intenzivnije i plodnije, tako oštro udario po nacionalnim šovinizmima, ali nije pravilno što je pri tom prevideo unitarističko-centralističke tendencije i njegove reči bi nam postale istinski simpatične tek onda kada bi isto tako odlučno i bez obzira na levo i desno osudio i sve centralističke vampire, tim više što se s njima može da susretne tako reći licem u lice. Da ne bude greške: mi smo za to da oteramo i uništimo vampire, ali ne samo neke, već sve, i zaista do kraja.”

Ta vrlo kratka, polemička glosa Dušana Pirjeveca povodom Ćosićevog i intervjuja značajno je odjeknula u političkom vrhu Srbije i Jugoslavije, koji funkcioniše školski i par ekselans po principu unitarizma i strogo, konsekventno do najsitnijih detalja i pojedinosti sprovedenog najrigidnijeg mogućeg centralizma. Zbog toga je došlo do ne baš obične uzbune kod dva najmoćnija čoveka tadašnje monolitne Jugoslavije, kod broja 1 Tita i kod broja 2 Rankovića. Oni šalju Jovana Veselinova, sekretara Centralnog Komiteta KP Srbije, u Rovinj da ubedi Dobricu Ćosića da odgovori Pirjevecu. Kako Veselinov ni uz pomoć Mijalka Todrovića i Koče Popovića ne uspeva u tome, on Ćosića privodi na Brione Tito i Rankoviću. Pred Rankovićem, koji je za Ćosića bista koja hoda, Tito se obraća Ćosiću:

“Pa, pomozite nam, boga mu!”

Kad to kaže drug Tito i to pred drugom Markom, za Ćosića nema i ne može biti dileme: prihvata da polemíše sa Pirjevecom. Drugovi

Tito i Marko su Dobricu Ćosića i ranije više puta angažovali kao izvođača prljavih radova.

Ćosić ulazi u polemiku sa Dušanom Pirjevecom i objavljuje tri teksta: „O savremenom nesavremenom nacionalizmu”, „Nacija, integracija, socijalizam” i „Čitaocima”. Dušan Pirjevec u polemici sa Ćosićem objavljuje dva vrlo opširna teksta i to: “Slovenstvo, jugoslovenstvo i socijalizam” i “Odgovor Dobrici Ćosiću”. Kada se ima u vidu da su Ćosićev intervju u *Telegramu* i Pirjevčeva glosa kao replika inicirali polemiku i bili vrlo kratki, kao i Ćosićev završni tekst “Čitaocima”, može se reći da su Dobrica Ćosić i Dušan Pirjevec u svojoj polemici objavili po dva vrlo opširna teksta, po dve studije. Sva četki velika teksta u polemici objavljena su u slovenačkom časopisu *Naša sodobnost*, a preneti u beogradskom časopisu *Delo* krajem 1961. i početkom 1962. godine.

Kada je Ćosić svoj prvi polemički tekst “O savremenom nesavremenom nacionalizmu” poslao časopisu *Naša sodobnost*, od strane redakcije tog časopisa pozvan je na razgovor u Ljubljani. Ćosić je poziv prihvatio i u oktobru 1961. godine otputovao je u Ljubljani, gde se u stanu Dušana Pirjevca našao i razgovarao sa Pirjevecom, Benom Zupančičem, Matejom Borom, Bojanom Štihom i Milanom Šegom. U tom razgovoru Ćosić je koristio komunističku argumentaciju da bi odbranio svoju tezu o jugoslovenstvu i sličnim ispraznim frazama komunističke retorike i ostao zapanjen stepenom ignorancije i neuvažavanja komunizma uopšte i komunističkih argumenata, koji su pokazali Slovenci, inače svi članovi iste Partije kao i Dobrica. Slovenački intelektualci su već te daleke 1961. godine znali da komunizam nema budućnosti, da je to jedna totalitarna, lažna, sterilna i za demokratsko uređenje ljudskih odnosa potpuno neupotrebljiva ideologija. To su Ćosiću otvoreno rekli, što je kod njega izazvalo neku vrstu šoka, pa je nakon sastanka bukvalno plakao u Tivolskoj šumi. Međutim, ni taj razgovor u stanu Dušana Pirjevca sa slovenačkim intelektualcima, njihovo otvoreno istupanje protiv komunizma i isticanje da je on u zabludi, da je nekompetentan i regresivan kad veruje i propagira komunističke ideje, zatim šok koji je doživeo i suze u Tivolskoj šumi nisu pomogle Ćosiću. On je, 37 godina posle razgovora u Ljubljani u stanu Dušana Pirjevca, još uvereniji, još ubeđeniji, radikalniji i nepokolebiviji komunista.

Ćosićev prijatelj Krcun Penezić rekao mu je da je Tito u razgovoru sa predstavnicima Druge proleterske brigade dao podršku Ćosiću posle prvog teksta koji je objavio u *Našoj sodobnosti*. I Aleksandar Ranković je podržao taj tekst “O savremenom nesavremenom nacionalizmu” Dobrice Ćosića.

Kasnije, Tito, verovatno posle konsultacija sa intelektualcima iz svog kruga (Krleža, Vidmar i dr.) i oslušivanja šta misli druga strana, druga politička struja (pre svega Bakarić, onda Kardelj i dr.) shvata da se Ćosićevi polemički tekstovi ozbiljno mogu dovesti u vezu sa staljinizmom, pa na proširenoj sednici Izvršnog komiteta CK SKJ u martu 1962. godine govori otvoreno protiv polemike, koju je on praktično inicirao tražeći od Ćosića da odgovori Pirjevcu. Dušan Petrović-Šane je polemiku ocenio kao mešanje malograđanskih intelektualaca u partijske stvari, uz konstataciju da se Partija od tog oštro distancira i osuđuje. Jovan Veselinov zahteva od Ćosića da ne nastavlja polemiku sa Pirjevcom, usput mu napominjući da je polemika nanela velike političke štete.

Tako je Ćosićeva revnost i disciplinovanost u izvršavanju zadatka, koje mu daju Tito i Partija, završila neslavno, čak je doživela potpuni krah i fijasko. Pre svega, Ćosić je u polemici sa Pirjevcom izgubio, jer su argumenti Dušana Pirjevca bili jači, ubedljiviji, moderniji; činjenično i istorijski zasnovaniji; na elokventniji i pismeniji način izloženi. Zatim, Ćosića su napali i odrekli ga se njegovi mentori, oni koji su ga u polemiku uvukli (Tito, Ranković, Veselinov).

Izložićemo najznačajnije argumente iz polemike Ćosić-Pirjevec.

ĆOSIĆ:

“... ko svoju nacionalnu svest ne identifikuje sa socijalističkom svešću, koja je primarno klasna, to jest revolucionarna, to jest internacionalistička, to jest jugoslovenska, taj nije revolucionar, bez obzira na svoju političku biografiju i deklaracije; ko slobodan razvitak svoje nacionalne kulture ne shvata i kao proces prevazilaženja njene nacionalne ograničenosti i idejnih determinacija kapitalističke epohe, taj zastupa buržoasku koncepciju sveta...”

... Borba za internacionalizam imanentno nosi pravo i potrebu da se marksist i komunist bori protiv buržoaskog i malograđanskog egoizma bilo gde u svetu, i svugde gde se on pojavi. Socijalizam nije nikakav nacionalni program. Socijalizam je internacionalni program, program svetske radničke klase i svetskih progresivnih snaga. Smatram da kod nas postoje objektivni uslovi da se u kulturnom životu stvarno zasnuje jedinstven jugoslovenski ideološki front...

... Ali nam nijedno socijalističko načelo ne daje pravo da bez ozbiljnih razloga predimenzioniramo i naduvavamo ugroženost nacionalnih kultura od unitarističkih i velikodržavnih vampira. Takvu ugroženost sve više izmišljaju i naduvavaju nacionalistički malograđani, separatisti, partikularisti i protivnici bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda. Iza borbe protiv velikodržavnog centralizma u poslednje vreme sve češće se kriju nacionalizam i republički birokratizam; tako se anticentralizam pre-

tvara u demagogiju nacionalističkih malograđana i birokrata... sve mi se čini da je nacionalizam dominantna antisocijalistička tendencija u ovoj socijalističkoj stvarnosti i u nacionalnim kulturama i da je intenzivnijoj saradnji i socijalističkom zblizavanju jugoslovenskih nacionalnih kultura nacionalizam glavni idejni neprijatelj...

... Poslednjih godina razgoreva se gnev nacionalista, separatista i partikularista na svaku reč i misao o jugoslovenstvu... Poslednjih godina, svaku ideju i akciju povezivanja i usklađivanja nacionalnih interesa sa interesima jugoslovenske socijalističke državne zajednice, svaki zahtev poštovanja, demokratske discipline prema saveznim državnim organima i institucijama, svaku meru koja zahteva ispunjavanje internacionalističke dužnosti u okviru federacije, nacionalistički malograđani odmah afektivno napadnu: 'To je velikodržavni centralizam'.

PIRJEVEC:

“... Poznato je da je Slovenija u svoje vreme predstavljala pogodno tlo i za najrazličitije panslavističke i ilirske utopije. Deo slovenačke inteligencije, u svom utopističkom oduševljenju, bio je više puta spreman da odbaci čak i vlastiti jezik – pa je i Levstik jednom kazao da je spreman žrtvovati 'slovenskoj ideji sve Slovence do poslednjeg izdanaka'. To su bila dejstva malodušnosti, očaja i panike. Iz saznanja o sopstvenoj malobrojnosti, pod pritiskom stalne ugroženosti, upoređujući sopstvene kulturne mogućnosti s drugim velikim kulturama, u bezizlaznim situacijama, rađalo se osećanje manje vrednosti, ubeđenje o neceleshodnosti i neuspešnosti sopstvenog delanja i sopstvenog nastojanja. Poseban dokumenat svega toga je renegatska delatnost Stanka Vraza. Recidivi tih tokova javljaju se i danas. Tako s jedne strane možemo da ukažemo na slučajeve kad pojedinci potpuno napuštaju svoje nacionalno područje i traže svoju afirmaciju u srpskoj ili hrvatskoj sferi, a kući dolaze s izrazom sveznajućeg i pouzdanog sudije...

... 'Svako u svojoj kući prvo', kaže Ćosić. Ali ta 'moja kuća' nije samo 'moja' republika. Ta 'moja' kuća je čitava Jugoslavija. Ne može se govoriti posebno o republikama i nacijama i opet posebno o Jugoslaviji. Sve je Jugoslavija. I zato moramo porazgovarati i o centralizmu, unitarizmu, i sličnom. Te pojave Ćosiću danas ne izgledaju ko zna kako značajne i on ih proglašava pre svega za oblik nacionalizma, za posebnu manifestaciju srpskog nacionalizma. Mislim da to nije sasvim tako. Ubeđen sam da nosioci centralizma danas nisu samo srpski nacionalisti, kao što ni centralističke tendencije danas nisu samo izraz srpskog državotvornog hegemonizma. Centralizam se javlja i kao praksa, i kao ideologija centralnog birokratskog aparata, i to ne samo kao izraz njegove težnje za što jednostavnijim i što preglednijim sistemom koji bi mu omogućio

što lakše poslovanje, nego pre svega kao izraz nedemokratske suštine birokratizma kao takvog. Zbog toga nosioci centralizma mogu da budu i birokrati koji nemaju nikakve veze sa velikosrpstvom i koji su po narodnosti na primer Slovenci. Oni su centralisti zato što su birokrate, odnosno zato što su pripadnici centralne birokratije, ili zato što su karijeristi koji hoće da iz republičke birokratije što pre napreduju u višu birokratiju...

... Centralizam se javlja i kao ideologija decentralizacije – mada to zvuči ne znam kako paradoksalno. U trenutku, naime, kad komune dobijaju u našem društvenom životu nadasve značajno mesto i funkciju, vidimo kako se rađaju teorije koje priznaju praktično samo dve institucije: centralnu vlast i komune. Iako ne bih želeo da pridam preteran značaj takvim teorijama, ipak mi se čini da se iza svega toga ponekad skrivaju svojevrсно negiranje nacije i svojevrсна varijanta velikodržavnih koncepcija...

... Istovremeno mi se čini da je Ćosić jugoslovenstvo nekako izolovao i da je primetio samo neke elemente integracijskog procesa, odnosno posebno naglasio samo neke karakteristike, a drugima posvetio suviše malo pažnje. Jugoslovenska socijalistička svest – nek mi Ćosić ne zameri što radije upotrebljavam taj izraz – spada zaista, ako tako mogu da kažem, među već prisutne integracijske elemente i realne integracijske procese. Ali takvi elementi nisu ograničeni samo na Jugoslaviju i slična zbivanja, odvijaju se i izvan njenih granica. Jugoslavija kao celina i njene nacije kao samostalni organizmi sudeluju u sveopštem procesu udruživanja, uključeni su i uključuju se u izvesno opšte, univerzalno zbivanje. Jugoslovenske nacije su uključene u dva procesa, njihova sudbina je dvosmerna. Jedan pravac je interno jugoslovenski, drugi pravac je opšti, evropski, svetski; to su dva istovremena pravca, jedan drugi ne isključuju, posmatrati moramo oba, priznavati moramo oba, inače nužno klizimo u jednostranost jednosmerne koncepcije. Ako, naime ne priznajemo ta dva pravca, onda nam se može dogoditi da zaboravimo na svetski karakter integracijskog procesa, da previdimo njegovu univerzalnost, ukratko da idemo mimo onih njegovih osobina koje jemče svim organizmima i jedinicama doslednu ravnopravnost. A čim bi nam se to dogodilo, već bismo stvorili mogućnost za nesporazume i to, pre svega, zbog toga što u takvom slučaju negacija klasičnog jugoslovenskog integralizma može da bude u pretežnoj meri verbalna, ili bar nije oslonjena na realno zbivanje, ostaje više želja i izraz dobre volje.”

Evocirajući svoje uspomene na polemiku sa Dušanom Pirjevcem, u pismu Spomenki Hribar polovinom 80-ih godina, Ćosić kaže da

je u toj polemici Pirjevec pokazao veštinu u sjajno zastupanom nacionalnom pragmatizmu i taktici postepenog ostvarivanja nacionalnog cilja – stvaranja samostalne slovenačke države koristeći metodu inteligentnog makijavelizma. U razgovoru sa Slavoljubom Đukićem 1989. godine, Čosić kaže da je u polemici između njega i Pirjevca pobedio Dušan Pirjevec jer je bio na strani Edvarda Kardelja, a da je on poražen zbog toga što je zastupao partizansko jugoslovenstvo. U istom razgovoru Čosić iznosi sećanje na polemiku sa Pirjevecom, ističe da je pobedio konfederalistički princip i da je došlo do onoga što danas jeste. Hteo je da kaže kako je došlo do raspada Jugoslavije i do osamostaljivanja Slovenije. Čosić, dakle, smatra da su stavovi iz Pirjevčeve polemike bili uvod u partikularizam, nacionalizam, secesionizam i separatizam, koji je kulminirao raspadom Jugoslavije i formiranjem samostalne države Slovenije.

Smatramo da to nije tačno i da su upravo Čosićeви stavovi u polemici sa Pirjevecom doveli do raspada Jugoslavije. Nalazimo da su Čosićeви argumenti u polemici sa Pirjevecom ubedljivo, dokumentovano i vrlo jasno pokazali da se Jugoslavija raspala zbog insistiranja na nepostojećim, a uporno forsiranim “vrednostima” kao što su socijalizam, komunizam, bratstvo i jedinstvo, jedinstvenost, monolitnost, internacionalizam, društvena socijalistička svest; zatim da je socijalizam internacionalni program, program svetske radničke klase i svetskih progresivnih snaga, zatim jedinstven jugoslovenski ideološki front. Sve su to bila načela zapisana na pesku. Sve je to građeno na živom blatu. Ništa od svih tih visokoparnih načela nije funkcionisale u stvarnom životu, među živim ljudima, među stvarnim odnosima građana i zajednica u državi Jugoslaviji. Sve te vrednosti, za koje patetično i sa patosom u polemici sa Pirjevecom Čosić pledira, bile su kao termiti koji su postepeno razjedali kuću zvanu Jugoslavija.

Da su uvaženi od strane srpskih intelektualaca, političara i celog srpskog naroda, kao najbrojnijeg u Jugoslaviji, argumenti Dušana Pirjevca Jugoslavija bi raspad komunizma u svetu dočekala kao jaka, stabilna, moderna, evropska država, koja predstavlja zajednicu slobodnih i ekonomskim, kulturnim, političkim i istorijskim vezama ujedinjenih nacija. Da su prihvaćeni realni, životni, postojeći problemi, koje je u polemici isticao Pirjevec, ne bi se Jugoslavija raspala, već bi ti problemi na vreme, u hodu, u životu, u funkcionisanju države bili otklonjeni i država bi funkcionisala na zdravim, stvarnim i ljudskim osnovama.

Dakle, u polemici Čosić – Pirjevec, Čosić govori o utvarama, fantomima, vetrenjačama; govori o nečem što ne postoji, afirmiše nešto što je nemoguće afirmisati, insistira na onome na čemu se ne može insistirati, dok Pirjevec ukazuje na stvarne probleme, operiše racionalnim ka-

tegorijama, govori stvarnim, autentičnim jezikom i nudi stvarna, logična, životna i moguća rešenja za probleme. Prema tome, uzroci raspada Jugoslavije leže pre u shvatanjima koja je u polemici izložio Ćosić, nego u stavovima koja je zastupao Pirjevec.

Do sastanka Ćosića i njegovih prijatelja *praksisovaca* Mihaila Markovića i Ljubomira Tadića sa slovenačkim intelektualcima okupljenim oko nezavisnog časopisa *Nova revija* došlo je, 16. septembra 1985. godine u ljubljanskoj kafani *Mrak*. U razgovoru sa Ćosićem i dvojicom istaknutih *praksisovaca* učestvovali su članovi redakcije *Nove revije* Niko Grafenauer, Taras Kermauner, Milan Apih, Franc Bučar, Spomenka Hribar, Tine Hribar, Ivo Urbančič, Marjan Ročanc i Jože Snoj.

Ćosić u knjizi "Srpsko pitanje – demokratsko pitanje" piše da je do ovog sastanka došlo posle dužeg pregovaranja u cilju stvaranja zajedničke opozicione platforme. Prvi korak u tom pravcu bio je sastanak održan u proleće 1985. godine u kući sociologa Božidara Jakšića u Beogradu sa Tarasom Kermaunerom, na kome su učestvovali skoro svi *praksisovci* iz Beograda: Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Nebojša Popov, Božidar Jakšić, Svetozar Stojanović, Dragoljub Mićunović, naravno na čelu sa svojim šefom Dobricom Ćosićem. Ova zajednička opoziciona platforma, za koju je trebalo pridobiti Slovence, temelji se na osnovnim postulatima Ćosićevog klana: socijalizam, jugoslovenstvo, internacionalizam, koji omogućavaju centralizam, unitarizam i partijsku državu kao način političkog uređenja Jugoslavije, a protiv Ustava iz 1974. godine koji Jugoslaviju definiše kao zajednicu ravnopravnih republika, koje imaju značajne elemente državnosti, a samoupravljanje i konsekventno sprovedenu decentralizaciju u svim segmentima odlučivanja i delegatski sistem kao oblik predstavničke demokratije.

Ćosić je tada, polovinom 80-ih godina, procenio da je pravi trenutak za rušenje Ustava iz 1974. godine i rehabilitaciju Rankovića i rigidnog državnog socijalizma. Ove procene Ćosić je temeljio na činjenici da nikakve reforme u socijalizmu preduzimate u to vreme u Istočnoj Evropi nisu uspevale, niti davale rezultate, uključujući i čuvenu Perestrojku koju je stvarno započeo Jurij Andropov, a formulisao i nastavio Mihail Gorbačov. Socijalizmu u bilo kom obliku jednostavno je odzvonilo, on se polako i sigurno urušavao i išao u propast. Ćosić to nije primećivao, činilo mu se da je socijalizam u krizi zbog pokušaja reformi, liberalizacije i izvesnih ljudskih i humanih sadržaja koji prodiru u doskora monolitnu, čvrstu i nesalomivu komunističku ideju, vlast i organizaciju.

Da bi spasao socijalizam i komunizam u njegovom izvornom i autentičnom lenjinističkom obliku, Ćosić je preduzimao mere da se Jugo-

slavija ponovo vrati socijalizmu Rankovićevog tipa. Zbog toga je i preduzeo sve da sruši Ustav iz 1974. godine, samoupravljanje, državnost republika i delegatski sistem koji su direktna i jasna negacija partizanštine i rankovićevštine, čije je oličenje i otelotvorenje sam Ćosić.

U tom smislu i u tom pravcu Ćosić organizuje, podbunjuje i u svoje političke ciljeve uvlači i instrumentalizuje Srbe sa Kosova, radi na izradi dokumenta koji će predstavljati sveobuhvatan i do perfekcije precizan plan za spas socijalizma uvođenjem unitarizma i centralizma Rankovićevog tipa, planske privrede, bez ikakve pukotine i bez ostavljanja najminimalnijeg praznog prostora za bilo kakvu improvizaciju. Taj dokument pojavio se kao *Memorandum SANU* u jesen 1986. godine.

U tom pravcu, sa tim namerama i ciljevima, Ćosić, Marković i Tadić razgovaraju sa slovenačkim intelektualcima iz *Nove revije* 16.9. 1985. godine u kafani *Mrak* u Ljubljani. O tom razgovoru nema objavljenih izveštaja u Beogradu. Mi smo koristili beleške koje je o razgovoru u *Mraku* napravio Dobrica Ćosić i objavio u knjizi "Srpsko pitanje – demokratsko pitanje", 1992. godine. Stavovi Slovenaca izloženi na razgovorima u *Mraku* prema Ćosićevim beleškama su:

"Osnovno je za Jugoslaviju – nacionalno pitanje. Kako da stvorimo novu Jugoslaviju, ako je ona moguća?"

U civilizacijskom smislu bili smo na stupnju centralne Evrope. Danas spadamo na nivo najnerazvijenijih kolonijalnih naroda. Nemamo razvojnu perspektivu. Udaljavamo se od Evrope, a osećamo se delom Evrope. Prevareni smo i ugroženi u svojoj bitnosti.

Srbi su donekle ključni problem Slovenije. Od njih zavisi naša politička sudbina.

Mi tražimo svoje rešenje u obezbeđenju svoje samostalnosti, pa tek na toj Osnovi da rešavamo svoj odnos prema Jugoslaviji.

Ideja Jugoslavije i jugoslovenska je sekundarna za Sloveniju. Partijska ideologija ne može da artikuliše perspektivu Jugoslavije. Ona nastoji da zadrži postojeće stanje i da ga perpetuira.

Ne želim da razgovaram sa pozicija ekonomskih odnosa. Neću ni o nacionalizmu, ni šovinizmu da govorim. Ja sam Slovenac. Ugrožen sam. Za Jugoslaviju sam samo ako mi omogući da budem u svemu Slovenac. Jugoslavija kakva jeste nije mi dala rešenja koja me zadovoljavaju...

Nacija je bitno određenje čovekovo. Odlučno odbaciti svaki internacionalizam i univerzalizam. Evropska integracija, koja je u toku, ne isključuje nacionalnu posebnost. Nikakvo velikodržavlje ne sme biti nadređeno naciji. Prva Jugoslavija bila je Sloveniji prvi korak ka autonomiji; druga Jugoslavija – veći korak ka autonomiji i etničkoj celini. Treba

se odlučno boriti za preuređenje Jugoslavije u smeru punih nacionalnih autonomija.

Mi svoje socijalne parametre kompariramo samo sa Evropom. Nikad prema Jugoslaviji. Mi želimo da budemo Evropa; evropeizaciju želimo i Srbiji. Očekujemo od Srbije da se odupre azijskom totalitarizmu. Srbi moraju najpre da reše albanski problem. To je put za debalkanizaciju i evropeizaciju. To je traumatičan problem, ali on se mora rešiti, jer ugrožava Jugoslaviju, a Srbija se ne može evropeizovati dok ne reši problem Kosova. Evropske tradicije moraju biti osnova za reformu Jugoslavije. Za Srbe to je jedini put obnove nacionalne svesti i odbacivanje boljševizma i kominternovske tradicije...”

O svojim, Markovićevim i Tadićevim izlaganjima, Ćosić vrlo štu-ro govori. Napominjući da su govorili jugoslovenski, Ćosić konstatuje da svojim sabesednicima, Slovencima, nisu bili ubedljivi u postavljanju srpskog pitanja i razjašnjavanju kosovskog problema. Nešto više o njihovim izlaganjima može se saznati iz teksta Tarasa Kermaunera “Pisma srpskom prijatelju” koja su objavljena u “Borbi” 1987. godine i tekstova Kermaunera objavljenih deset godina nakon sastanka u *Mraku* u listovima *Globus i Vreme* 1996. godine.

Međutim, na osnovu izlaganja Slovenaca u kafani *Mrak*, kasnije Ćosićeve prepiske sa Grafenauerom, Kermaunerom i Spomenkom Hribar, srpsko-slovenačkih razgovora u organizaciji Pen-centra iz Ljubljane i Beograda, organizovanih krajem 1987. godine u Ljubljani i Beogradu, kao i iz svedočenja Tarasa Kermaunera o razgovorima deset godina nakon diskusije u *Mraku* jasno je šta su Ćosić i njegova dva kompanjona tražili od Slovenaca: korekciju Ustava iz 1974. godine u pravcu učvršćivanja Jugoslavije (čitaj: centralističkog uređenja Jugoslavije iz vremena Rankovića), rešavanje srpskog nacionalnog pitanja afirmisanjem jugoslovenstva i vraćanjem proleterskom internacionalizmu uz očuvanje i dalje unapređenje socijalizma kroz plansku privredu, ukidanje samoupravljanja i postepeno razvijanje starih organizacionih i administrativnih šema u upravljanju privredom i društvom.

Dakle, od stvaranja zajedničke opozicione platforme u krčmi *Mrak* 16. septembra 1985. godine nije bilo ništa. Naprotiv, Ćosić je opet doživeo šok kao i posle razgovora od pre skoro četvrt veka u stanu Dušana Pirjeveca, samo što sada nije plakao u Tivolskoj šumi, već prema knjizi “Čovek u svom vremenu”:

“Vodio sam beleške ovog razgovora. U jednom trenutku toliko sam bio zapanjen njihovim snažnim osećanjem o ugroženosti slovenačke nacije u Jugoslaviji i antijugoslovenstvom da sam prestao da zapisujem u blok ono što su govorili moji slovenački prijatelji. Isto osećan-

je su imali Mihailo i Ljuba. Pošto je voz kasnio, išli smo autobusom do Zagreba. Konsternirani razgovorom, za sve vreme gotovo nismo ni reč izmenili.”

Opisujući utiske posle sastanka u *Mraku* u knjizi “Srpsko pitanje – demokratsko pitanje”, Ćosić piše:

„A kad nas je Tine Hribar odvezao do autobusa za Zagreb, nas trojica do zagrebačkog kolodvora nismo progovorili ni reč. Bili smo pretučeni i zanemeli. Trebalo nam je tri sata da progovorimo o ljudima u *Mraku* i zapitamo se: jesmo li mi njih dobro čuli, jesmo li mi razumeli vodeće slovenačke intelektualce?”

Potpuno je razumljiva Ćosićeva konsterniranost i šok posle razgovora u *Mraku*. Slovenački intelektualci su jasno i decidirano govorili o sadašnjoj Jugoslaviji kao partijskoj državi, protiv svakog velikodržavlja i jugoslovenska kao nadnacije, svakog internacionalizma i univerzalizma, protiv azijskog totalitarizma, a za Evropu, evropeizaciju, evropsku integraciju, za preuređenje Jugoslavije u smeru punih nacionalnih autonomija.

Sve to je kod Ćosića izazvalo šok, jer je za njega Rankovićevo unitarna i centralistička Jugoslavija parametar, paradigma, najbolje, najefikasnije i najoptimalnije rešenje za sve narode Jugoslavije. Ćosiću se diže kosa na glavi i na sam pomen Evrope, evropeizacije, evropske integracije, kao čoveku koji zazire od grada, gradskog miljea, kao čoveku koji je pisao opširne i zagrižene eseje protiv automobila i čiji je mlada-lački ideal bio da bude direktor kolhoza u rodnoj Velikoj Drenovi.

Kada se uporedi razgovor slovenačkih intelektualaca sa Ćosićem u Pirjevčevom stanu pre četvrt veka i razgovori u kafani *Mrak* septembra 1985. godine, odmah se uočava da slovenački intelektualci 25 godina govore suštinski isto. Njima je i pre 25 godina o socijalizmu, unitarizmu, jugoslovenstvu i internacionalizmu bilo sve jasno i tu za njih ni 1961. godine, ni 1985. godine nije bilo nikakve sumnje ili dileme. Jedino, što su 1985. godine mogli otvorenije, slobodnije i samim tim jasnije i preciznije da iznose svoja mišljenja.

Što se tiče Dobrice Ćosića i njegovih istomišljenika, posebno *praksisovaca*, oni su čini se bili još tvrđi, još čistiji, još privrženiji levcici i ekstremno levoj organizaciji Jugoslavije. To je možda posledica otklanjanja, neutralisanja i rasterivanja zaista velikog straha koji kod Ćosića, *praksisovaca* i njihovih sledbenika vlada polovinom i krajem 80-ih godina za sudbinu socijalizma u svetu, koji je ozbiljno načet, uzdrman i kome su odbrojani dani a izgledi za opstanak nikakvi. Ćosić i njegovi istomišljenici misle da će svojim rigidnijim, rezolutnijim, redukovanim i eksplicitnijim isticanjem, tumačenjem, propagiranjem i sprovođenjem

socijalističkih ideja, principa i institucija doprineti njegovom spašavanju i oživljavanju.

Dobrica Ćosić se vrlo brzo oporavio od ljubljanskog šoka i 23. novembra 1985. godine piše pismo Niku Grafenaueru, jednom od učesnika razgovora u *Mraku*. Time on nastavlja svoju slovenačku kampanju. U ovom pismu on iznosi zamerke Grafenaueru za slovenačke stavove iznete u *Mraku*. Citiramo delove Ćosićevog pisma Grafenaueru prema knjizi “Srpsko pitanje – demokratsko pitanje”:

“Niste me oduševili svojim neuviđanjem vašeg grandioznog napretka omogućenog i mogućeg samo u Jugoslaviji; vaš pesimizam, vaše osećanje ugroženosti, ostalo mi je neargumentovano i neverljivo...”

Žao mi je što od vas nisam ni reč čuo o vašem ekonomskom hegemonizmu i po mnogo čemu privilegovanom položaju koji imate u Jugoslaviji od 1918. osobito posle 1945. godine. Prilično sam iznenađen vašim potcenjivanjem, po mojim utiscima, prave nacionalne euforije, tj. antibosanstva, što znači i antisrpstva, koja je zahvatila i mlade dubine slovenačkog naroda...

Nacionalizam nikada u istoriji nije bio samo ljubav prema svom narodu; on je bio uvek i mržnja nekog drugog naroda, a ta mržnja može biti i nepravедna, i izraz zabluda...”

Kao što preteruje i ne daje nikakve argumente kada optužuje Slovence za ekonomski hegemonizam i privilegovan položaj u Jugoslaviji, kao i nacionalizam, Ćosić umanjuje i minimizira srpski nacionalizam, a položaj srpskog naroda u Jugoslaviji, posebno na Kosovu, takođe bez ikakvih dokaza i pokazatelja predstavlja ponižavajućim i beznadežnim:

“Što se savremenog srpskog nacionalizma tiče, on se rađa kao defanzivan danas, kao reakcija na egzistencijalnu ugroženost...”

Zabrinut sam što više ne znate koliko je težak, neravnotežan i ponižavajući položaj srpskog naroda u postojećoj političkoj konstelaciji samoupravne Jugoslavije; koliko je beznadežan položaj srpskog naroda u ovoj trećoj, Brionskoj Jugoslaviji, ako se što pre ne izvrše radikalne ustavne promene...

Žalostan sam koliko ste neobavešteni o albanskom genocidu nad srpskim življem na Kosovu i Metohiji...”

Nakon oštrog suprotstavljanja slovenačkim stavovima i preciziranja svojih stavova izrečenih u *Mraku*, Ćosić hvali svoje slovenačke sagovornike za pokazanu toleranciju u razgovoru, za spremnost na dijalog, za intelektualnu širinu; dalje Ćosić u pismu Grafenaueru izražava nadu za nastavak razgovora sa grupom oko *Nove revije*. To ukazuje da Ćosić metodom toplo-hladno (red napada, red hvaljenja) želi da nastavi

pritisak na Slovence u pridobijanju slovenačke podrške za promenu Ustava iz 1974. godine i za rešavanje srpskog pitanja na Kosovu.

Što se tiče demokratskih reformi i budućeg političkog uređenja Jugoslavije, tu kod Čosića uopšte nema dileme. To se može i mora ostvarivati samo u okviru socijalizma:

“... To što vam nismo sređenije, svestranije i argumentovanije izložili poglede na našu savremenost biće da je razlog i to što je srpsko pitanje nama još sasvim neartikulisano za jasnije i konceptualnije iskaze. Nas još uvek muče jugoslovenske himere, osobito neshvaćenost, zaludnost i tragizam našeg jugoslovenstva...”

Biće potrebno dosta vremena, ali pre svega demokratskih uslova koje nemamo, da mi Srbi artikulišemo svoje nacionalno jugoslovensko pitanje, svoje shvatanje demokratskog socijalizma u savremenoj civilizaciji.”

Čosić se u 1986. godini dopisivao sa Tarasom Kermaunerom i jedno pismo objavio u knjizi “Srpsko pitanje – demokratsko pitanje”. U pismu Čosić se zahvaljuje Kermauneru što je saglasan sa njegovim stavovima o odbrani tekovine naše revolucije, dalje kritikuje delegatski sistem, opširno govori o Kosovu, književniku Miodragu Bulatoviću i njegovom sukobu sa Slovincima itd.

U knjizi “Srpsko pitanje – demokratsko pitanje” Čosić objavljuje svoj opširan odgovor Spomenki Hribar na njeno pismo, kako ga Čosić zove: pismo – studiju. To pismo Spomenke Hribar nije objavljeno na srpskom jeziku. Diskusija slovenačkih intelektualaca u *Mraku* takođe nije objavljena na srpskom jeziku. Pre nego što analiziramo ovaj vrlo opširan Čosićev odgovor na pismo Spomenke Hribar, koje nismo mogli da pročitamo, navešćemo nekoliko odlomaka iz teksta Tarasa Kermaunera “Pisma sa ruba srpskom prijatelju” koji je objavljen u *Borbi* u tri nastavka 1987. godine, kao i naknadno sećanje na te srpsko-slovenačke kontakte 1985-1987, koje je Taras Kermauner objavio posle skoro jedne decenije u zagrebačkom *Globusu* i beogradskom *Vremenu* 1996. godine.

Taras Kermauner u svom tekstu “Pisma sa ruba srpskom prijatelju” obraća se direktno svom neimenovanom srpskom prijatelju:

“Kosovo je u vama Srbima pokrenulo tako snažnu obnovu nacionalne emocije, da moram govoriti o novoj etapi kako srpske, tako i jugoslovenske istorije, o promenjenoj vrednosno-intelektualnoj strukturi vremena.

Vi Srbi, zamerili ste Slovincima, pošto vam se nisu pridružili u antialbanskom raspoloženju. Da je posredi antialbansko doživljavanje, mogu da posvedočim iz razgovora barem sa tri četvrtine srpskih sagovornika – mada je tačno da nije kod svih jednako euforično. Tu i tamo je

melanholično i mazohističko. Vrlo retko sam nailazio na one koji sa simpatijom gledaju na Albance.

Posle 1981. godine pokrenuta je tako žestoka antislovenačka hajka kakve još nikad nije bilo u Srbiji i Jugoslaviji. Mi, Slovenci, preuzeli smo mesto omrznutih Hrvata, našli smo se u ulozi Jevreja Vajmarske Republike koji su krivi za svaku teškoću širom balkanske države. I zato sam za nekoliko godina prestao odlaziti u Srbiju, jer više nisam želeo da slušam neprestana grđenja i sumnjičenja. Već na železničkoj stanici u Beogradu poznanik me je napao: šta hoće vaš Vidmar?

Otkud naš, branim se iznenađen. Već u polemici sa Ribičićem izjavio sam jednom zauvek da nisam vaš, niti naš, ničiji. A Vidmar je od svih, najmanje moj!

Na Terazijama me uhvati sledeći huškač: da li ste doista izdali manifest o otcpljenju od Jugoslavije? Čuvajte se!

Pre nego što sam došao sebi, on je već odmaglio dalje.

Ne, tako sam odlučio, više u Beograd neću doći dok se ta histerija ne smiri. Mada sam naišao na divne Evropejce, da spomenem samo prijatelja Ugrinova, osećao sam se ne tako malo ugroženim. Zašto sam doputovao u ovaj nekad povrh svega dragi grad, da se bez prestanka izvinjavam, branim, kajem?

Došla mi je misao da bezobrazniku odbrusim: i, što se to vas tiče ako hoću (ćemo) da se otcepimo? Civilni zakon je jedan od osnovnih uslova civilnog društva. Ako bračni drugovi više nisu za zajednički život, mogu se razvesti. Bez razvoda nema lične slobode.

Ali razvod nije samo u bračnoj zajednici supruge i supruga. Svaki kolektiv je tako ukomponovana zajednica saradnje. Ako me, bračni druž, budeš stalno vređao, zahtevao da ti se u ime tvog bratstva i jedinstva, to jest u ime tvoje nadmoći stalno potčinjavam, i ako budeš zahtevao da se odreknem čak i samoga sebe, onda ću te napustiti. Zašto da podnosim tvoje zametke da te iskorišćavam. Bilo bi normalno da se svako ko smatra da je iskorišćavan – onoga ko ga iskorišćava što pre otarasi!

Zaboga, najzad sam se osvestio, kuda su te oterali strah, ugroženost, panika i započeti pogrom! Reaguješ nerazborito sa šlepom strašću, kao oni koji pretvaraju celu Jugoslaviju u nerazrešivo Kosovo...

Anketa o Slovencima koju je amaterski i manipulativno sproveo omladinski list „NON”, počiva u tradiciji one Jugoslavije i Srbije koja nije usmerena ka Evropi.

Iz ankete se, ipak, učimo: da u Srbiji među običnom omladinom razrastaju genocidni instinkti. Navešću jednu od teza: bratoubilačkim ratom potamaniti Slovence! Protiv teza ove vrste morala bi kao jedan čovek da se digne sva Evrosrbija.

Zaslepljeni gnev, koji oseća nemoć zbog kosovskih Albanaca – albanski natalitet kao nesavladivi faktor albanske etničke pobeđe – preusmerava se protiv Slovenaca, protiv svega drugačijeg, protiv svakoga koji pokušava misliti i ponašati se prema svome nahođenju, protiv svih koji nisu voljni da se potčine modelu bratstva – terora. Jedan od anketiranih karakteristično je izjavio: sve koji nisu za bratstvo-jedinstvo pobio bih.

Ubistvo – i masovno nacionalno – jeste poslednja i najkrupnija reč – vrednost histeričnog paničnog nacionalizma.

Zato naglašavam, mada sam uveren da i sam znaš to što ću ti reći: ako vi, Srbi, pravovremeno ne postanete svesni kuda vodi ta antislovenačka i antipluralistička hajka – teza: što nije unificirano, jeste separatističko, što je separatističko, jeste zločinačko i zato zahteva što hitniju likvidaciju zločinaca – nećete više moći govoriti samo o Hrvatima kao genocidnoj naciji (što je inače glupost i bezobrazluk). Nijedna nacija nije imuna pred fašizacijom. Nisu ni Slovenci.

Mi, Slovenci, hvališemo se – kao Srbi – da dosad nikad nismo postupali genocidno.

A šta je onda likvidacija nemačke manjine u Sloveniji 1945. godine? A šta znači definitivno rešenje nemačkog pitanja u Banatu?

I zato sam tako angažovan na današnjem slovenačkom protivnovih – magičnih integralizama. Svi teže jednom ili drugom definitivnom rešenju svakog pitanja.

Verujem da će u vama prevladati mera i razum, verujem da će to prevladati i u meni i u Slovencima...”

Iz Kermaunerovog teksta jasno se vidi na koja pitanja su u razgovorima sa Slovencima Ćosić i prijatelji stavili akcenat. To su pre svega Kosovo i potreba za unifikacijom, bratstvom i jedinstvom, jugoslovenstvom, integralizmom u Jugoslaviji. Kermauner ističe i antipluralističku hajku koju vodi Ćosić i zalaganja srpskih intelektualaca protiv zapadne prosvetiteljske i liberalne tradicije koja zahteva slobodno odlučivanje svakoga, kako pojedinca, tako i socijalne grupe, uključujući naciju.

Još detaljnije i sa više konkretnih primera Kermauner evocira to vreme angažovanja Dobrice Ćosića na ubeđivanju i pridobijanju Slovenaca za srpsku stvar, promenu Ustava iz 1974. godine i rekonstrukciju Jugoslavije u pravcu čvršće, jedinstvenije i monolitnije federacije, sve u cilju očuvanja socijalizma i konačnog rešavanja srpskog nacionalnog pitanja, u intervjuu koji je dao zagrebačkom tjedniku *Globus* od 22. januara 1996. godine čije delove je prenela *Borba*:

“Globus”: Bili ste prijatelj s vodećim srpskim akademikima, Dobrica Ćosić i drugi bili su Vaši kućni prijatelji. Jeste li u razgovorima s

njima na bilo koji način mogli predvideti monstruozan program genocida koji je Srbija – po duhu Memoranduma SANU – počela sprovoditi od 1990. i dalje? Je li Vas iznenadio dolazak Miloševića na vlast, potom dimenzije rata i pokolja na prostoru bivše Jugoslavije?

Taras Kermauner: Ćosić, Marković, Tadić, Stojanović, Isaković, takođe i Popov, od mojih dobrih prijatelja koji priznaju ravnopravnost Slovenaca pretvorili su se preko noći – negde oko 1986. – u ljude koji Slovencima predlažu samo jednu mogućnost: nestanak. Progovorili su tada jezikom kojim se decenijama nikad nisu koristili. To potvrđuje i naša korespondencija. Umesto oslobođenja svih Jugoslovena od partijskog terora i njihove ravnopravnosti, ponudili su novi, ne manje neprimeren oblik zavisnosti – od srpstva. Meni su ovde u Abver poslali Popova, da mi – kao za njih najistaknutijem predstavniku slovenačke političke opozicije – prenese njihov program, njihove zahteve i uslove.

“Globus”: Kakvi su to bili zahtevi i uslovi srpskih akademika?

Taras Kermauner: Prvi je uslov srpskih čelnika bio: da mi Slovenci naš jezik usmerimo na pisanje niže, populističke literature, koja će takođe, s vremenom, preći na srpski, a da se srpski koristi u javnom životu i višoj kulturi. Taj se sastanak odigrao u Abveru, prisustvovala mu je i moja žena. Posle sam o tim zahtevima pisao lična pisma na sve strane. Odgovorio sam Popovu, a preko njega i srpskim academicima, da su Italijani pod fašizmom 1941-43, kao i Nemci 1943-45. u ljubljanskoj pokrajini Slovencima nudili veću autonomiju. Takve zahteve nijedan Slovenac neće prihvatiti, radije ćemo krenuti u novi narodnooslobodilački rat. Tada sam shvatio šta će se dogoditi s Jugoslavijom: ideje srpskih akademika bile su sledeće: Slovenci ne mogu imati svoju državu, jer za nju nisu sposobni. Hrvati je ne mogu imati, jer su genocidni po prirodi. Bošnjaci je ne mogu imati, jer na kraju 20. veka u Evropi ne mogu nastajati nove nacije. Makedonci ne, jer su Srbi. Hrvatsko plemstvo i povesne samostalnosti jesu izmišljotine, i tako dalje.

Nekoliko meseci pisao sam pisma tim bivšim srpskim prijateljima i molio ih za dijalog: neka se osveste. To što rade jeste razbijanje Jugoslavije za kakvu smo se zajedno zauzimali, jer nema Jugoslavije bez konfederacije jednakopravnih država – naroda. Ćosić nije hteo odgovoriti na pitanja koja sam mu postavio za intervju u “Novoj reviji”. Hteo je taktizirati. Bacao je pesak u oči drugim novorevijcima ali ne zadugo. Počeo sam mu pisati opsežno javno pismo, ali shvatio sam da to nema smisla i ubrzo sam ga pretvorio u “Pisma srpskom prijatelju”.

Na ovaj intervju odgovorio je Nebojša Popov tekstom koji je objavljen u “Našoj Borbi” 12. februara 1996. godine gde negira navode iz intervjuja koji se odnose na njega.

Taras Kermauner je napisao “Odgovor Nebojši Popovu” koji je objavilo “Vreme” u broju 289 od 4. maja 1996. godine. U tom odgovoru Taras Kermauner između ostalog piše:

“Žao mi je što na niz mojih pisama, koje sam ti pisao u drugoj polovini 80-ih godina, nisi odgovorio. Smatrao sam da više nisi zainteresovan za razgovor sa mnom, jer si se – kao i ostali tvoji prijatelji na koje si se uvek pozivao i sa kojima smo se, kao što znaš, nekoliko puta sretali u Beogradu (Dobrica, Ljuba, Božo, itd.) – razočarao u mene jer nisam odigrao onu ulogu koju ste od mene očekivali: agenta velikosrpstva. Ne znam zašto ste to od mene očekivali. Možda zato što sam bio kritičan ne samo prema partiji, već i prema slovenaštvu. Kasnije sam shvatio da ste bili kritični prema partiji i vladajućem srpstvu, ali ne i prema Pravom srpstvu, a ni prema Rankoviću. Dobrica ga je i dalje hvalio. Ni slutio nisam da ćete oko 1986. godine iz demokratizma, inače apstraktnog i humanističkog, ali ipak, smatram, poštenog, preći skoro u fašizam. Pošto se to desilo iznenada, bar u mojim očima – a možda sam bio i naivan, neki su me upozoravali na Dobričin ultranacionalizam, ali ja Dobricu nisam tako razumeo – utoliko sam bio više šokiran. Tvoj dolazak u Abver – naš poslednji susret – bio je za mene utoliko veća nesreća.

Istina je, nisi se predstavljao: ja sam izaslanik te i te institucije; pošto instituciju niste ni imali. Osim SANU; a o njoj si mi upravo prilikom našeg poslednjeg susreta, podseti se, mnogo govorio: kako su primili Ljubu za člana, itd.

Pošto ste uvek delovali kao grupa, preneo si mi njihove pozdrave, organizovao susret u Beogradu, bilo ih je mnogo, nije bilo ni najmanje sumnje da nastupaš kao predstavnik grupe; kao što je i Dobrica nastupao. Zašto te nije bilo u *Mraku*, ne znam: verovatno su te gurnuli u drugi red. Ali, prilikom našeg poslednjeg susreta u Abveru tvoji stavovi se nisu nimalo razlikovali od stavova Dobrice i Ljube.

Inače, sve to je dokumentovano. Pošto sam bio tako razočaran, besan, nesrećan – morao sam istovremeno da se razidem sa svojim prijateljima, sa slovenačkim nacionalistima... kao i sa srpskim prijateljima – nacionalistima. Ostao sam sam, ali sam pisao niz pisama raznim ljudima, takođe i tebi; i o tvojim stavovima u Abveru. Čuvam kopije, stvar nije teško rekonstruisati. U tim privatnim pismima naveo sam tvoje zahteve Slovincima po tačkama, i ljudi to čuvaju. Pogledaj one koje sam slao tebi pa ćeš se setiti svoje uloge i nećeš javno negirati svoju prošlost, a mene kriviti da te javno klevećem...

Alenka je bila tako besna da je dva puta izlazila iz kuhinje pošto si ti tražio da se mi Slovenci odrekne svoga jezika: da u državnosti i višoj literaturi prihvatimo srpski jezik. Replicirao sam ti da je još Mu-

solini Slovencima davao veću autonomiju nego što im daju 'demokratski Srbi'; koji po logici državljanstva traže samo većinski sistemi da bi dobili premoć; ali u Bosni naravno ne, jer im ne odgovara...

Verovaću ti da misliš pošteno kada postigneš da se moja 'Pisma srpskom prijatelju' štampaju na srpskom jeziku; da se vidi šta sam tada mislio i šta mi je zamerala srpska napredna inteligencija koja je pre svega kriva za današnji polom srpstva, za njegov kulturni i moralni slom. Priznaj da sam bio naivan, da sam očekivao da ćete bar ti i Boza Jakšić podići glas i upozoriti na to što stvarno piše u 'Pismima srpskom prijatelju'. Ali niste. Ćutanjem i rečima podržavao si srpski ultranacionalizam. Danas se, međutim, praviš kao da si govorio nešto sasvim drugo. Nekog vašeg prijatelja slepca, s kojim ste me upoznali ti i Ljubo Tadić, nahuškali ste da u 'Borbi' piše protiv mene, protiv 'Pisama srpskom prijatelju', pripisao mi je fašizam itd. Čiste izmišljotine! To se može dokazati pošto su pisma i vaši napadi na njih objavljeni. Ako se želiš ponašati verodostojno, pošteno, onda organizuj prevod 'Pisama', omogući mi da javno u Srbiji komentarišem reakcije na njih (ali pre moraju biti objavljena 'Pisma srpskom prijatelju'), ali i da objavim pisma – naravno samo one delove koji se odnose na politiku, ništa što je lično – u kojima sam 1986, malo pre i malo kasnije, komentarisao, analizirao i odbacivao tvoje stavove prema Slovencima. Zašto nisi reagovao kada sam u pismima odbacivao tvoje stavove? Tada ti na pamet nije padalo da ćeš nekad te svoje stavove javno negirati, bio si samouvereni srpski iredentista. Nažalost, Nebojša, vrati se sebi, pogledaj u sebe, otresi se sramote, bićeš suočen sa činjenicama i moraćeš za tvoje zamerke da mi se javno izvineš. Još je vreme.

Zar se zaista ne sećaš kako si se rugao na račun Hrvata kao genocidnog naroda koji zbog svoje genocidnosti ne može dobiti svoju državu, te kako je Bošnjaci ne mogu dobiti pošto krajem 20. stoleća u Evropi ne mogu nastati nove države, itd.? Ne verujem ti da se ne sećaš, pošto to nisi govorio samo meni; Bog zna kome si sve to govorio i kome ste sve to govorili..."

Popov nije odgovorio na ovaj tekst Kermaunera, iako ga je on na to pozvao. Nije ništa napisao ni o tome da mu je Kermauner pisao privatna pisma, da poseduje njihove kopije, u kojima je naveo zahteve Slovencima po tačkama koje je iznosio Popov 1987. godine. Nebojša Popov nije odgovorio ni na Kermaunerov predlog da prevede i objavi njegova otvorena pisma srpskom prijatelju iz 1987. godine koja u Beogradu nisu nikad objavljena (*Borba* je objavila samo tri nastavka, a njih je bilo mnogo više). Ovim ćutanjem (što inače nije običaj N. Popova, on pole-

miše do kraja i dalje) Nebojša Popov je najbolje pokazao da su navodi iz pisma Kermaunera tačni i da nema argumente za polemiku.

Inače, ova precizna, jezgrovita, sa sijaset podataka dokumentovana reminiscencija Tarasa Kermaunera na susrete i razgovore sa Ćosićem i *praksisovcima* 1985-1987. najbolje i najilustrativnije govori o tome kako je došlo do razbijanja Jugoslavije. Slovenačka misija Dobrice Ćosića i beogradskih *praksisovaca* u toj meri je otvorila oči Slovencima, uplašila ih i prestrašila da je kod njih otklonila svaku dilemu oko opstanka Slovenije u bilo kakvoj Jugoslaviji. Kada se kroz prizmu Kermaunerovog svedočenja posmatra celokupna Ćosićeva aktivnost usmerena prema Slovencima, ne može se odoleti utisku da je ona odlučujuće uticala na čvrstu, ozbiljnu i neopozivu odluku o osamostaljenju Slovenije.

Za buduće istoričare ti Ćosićevi pokušaji da se Slovenci krajem 20. veka privedu nekakvoj novoj rekonstruisanoj Rankovićevoj Jugoslaviji, sa svim atributima koji takvu tvorevinu karakterišu, biće nerazumljivi i neshvatljivi. Sve to što je Ćosić preduzimao od Titove smrti do današnjih dana rezultat je njegove patološke umišljenosti, odsustva minimalnog osećaja za realnost i bilo kakav racionalan gest. To je naravno nanelo najveće štete srpskom narodu u ime koga je Ćosić nastupao.

Ova Kermaunerova iskrena i do srži ogoljena filipika Nebojši Popovu omogućava bolje i potpunije razumevanje opširnog pisma Dobrice Ćosića Spomenki Hribar, upućenog kao odgovor na njeno pismo, koje Ćosić naziva studijom, pogotovu što to Hribarkino pismo – studiju nismo bili u mogućnosti da pročitamo.

Ćosićevo pismo Spomenki Hribar citiramo prema knjizi “Srpsko pitanje – demokratsko pitanje”:

“Takvo komunističko i partijsko tj. lenjinističko i staljinističko shvatanje jugoslovenska srpskih komunista treba povezati sa tradicionalnim srpskim shvatanjem jugoslovenska kao integralizma, uverenje da smo jedan narod sa dve vere, te devetnaestovekovne političke ideologije koju su 1918. godine zastupali svi Hrvati i Slovenci koji su bilo iz kog razloga želeli stvaranje zajedničke države. A oni koji nisu bili iskreni Jugosloveni u tom vremenu, koji, dakle, nisu bili integralisti, simulirali su jugoslovenstvo primorani spoljnim činiocima, odnosno saveznicima i njihovim odnosom prema Srbiji. Setih se u ovom trenutku Trumbićevih političkih Zapisa, pronalazim knjigu i citiram Vam samo jedan i najkraći zapis Ante Trumbića (tadašnjeg ministra spoljnih poslova SHS) koji pišući o Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920. godine kaže: ‘Naša država na Konferenciji mira nije imala nijednog pravog prijatelja, nigde pravu potporu. Mi smo, ipak uspjeli, ali je to u prvom redu bio rezultat rada Srbije i njene vojske’. I poznati protagonist trializma, A. Korošec,

vrlo dobro je to razumeo i na tom razumevanju zasnovao svoju političku saradnju sa Srbima i Beogradom, svoju celokupnu karijeru u prvoj Jugoslaviji koja nije od malog značaja za sudbinu slovenačkog naroda i Slovenije. Međutim, u motivima i ciljevima, srpsko jugoslovenstvo se i u osnivanju zajedničke države 1918. godine suštastveno razlikovalo od slovenačkog i hrvatskog jugoslovenstva, bez obzira na njihov zajednički imenitelj – etnički integralizam. Srbi su u Jugoslaviji videli trajnu državnu tvorevinu, a Hrvati i Slovenci neophodnu istorijsku i političku pretpostavku za stvaranje svojih samostalnih nacionalnih država evolutivnim putem. Mi se 1918. godine nismo ujedinili sa istim ulozima, i istim ciljem i to je ona kobna osnova na kojoj će za svagda ostati nestabilna državna tvorevina – Jugoslavija...

U svakom slučaju, ja verujem da pravi razgovor o Jugoslaviji i jugoslovenstvu, o našim pravim nacionalnim problemima danas, treba započeti istorijskom analizom stvaranja Jugoslavije. Koliko ja znam i shvatam to doba, brzo će se ustanoviti da je integralističko jugoslovenstvo bila politička osnova zajedničke države, i to politička osnova sva tri 'plemena' – Srba, Hrvata i Slovenaca...

Moram priznati: u tom našem komunističkom internacionalizmu, odista motivisanom dobrim namerama, nehegemonistički i nikad velikosrpski, bila je osnova – integralizam i univerzalizam zasnovan na Marksovom shvatanju nacije, naime na shvatanju da je nacija Istorijski prolazna kategorija. To shvatanje je i danas, posle svega što se zbilo u poslednjim decenijama u Jugoslaviji, vrlo živo i predstavlja ideološku svest brojnih srpskih komunista..."

Navedeni deo Ćosićevog pisma najbolje, najubedljivije i najkonkretnije potvrđuje istinitost činjenica na koje Kermauner podseća Nebojšu Popova.

Ćosić vrlo jasno i nedvosmisleno predlaže Spomenki Hribar ono što Kermauner svedoči u intervjuu u *Globusu* kada za Ćosića, Markovima, Tadića, Stojanovića, Isakovića i Popova kaže da su se negde oko 1986. godine preko noći pretvorili u ljude koji Slovencima predlažu samo jednu mogućnost: nestanak. Jer, šta drugo nego nestanak, preporučuje Ćosić Slovencima, kada u pismu Spomenki Hribar piše da je on pristalica Marksovog shvatanja da je nacija istorijski prolazna kategorija, da je integralističko jugoslovenstvo bilo politička osnova zajedničke države, da je tradicionalno srpsko shvatanje jugoslovenstva kao integralizma i uverenja da smo jedan narod sa dve vere.

Ćosić u pismu Spomenki Hribar vrlo određeno izlaže za kakve se on reforme jugoslovenskog poretka zalaže:

“Ja, naravno, smatram da se u tim osnovnim društveno-političkim određenjima podrazumeva njihova socijalistička osnova i usmerenost...
... i zasnivanju političkog pluralizma na demokratsko-socijalističkoj osnovi...”

Program društvenih reformi u smeru demokratskog, pluralističkog, prosvetčenog, civilizovanog socijalizma (ovi se atributi mogu preciznim sadržajima ispuniti), ponavljam, ne treba da budu stvar nekih mesijanaca, nekih spasilaca socijalizma i Jugoslavije, nego proveren izraz celokupnog javnog mnjenja svih jugoslovenskih naroda...”

Smatramo da treba ukazati na još jedan deo pisma Dobrice Ćosića Spomenki Hribar gde se vidi Ćosićeva upornost, njegova sposobnost da stvori grupu, njegova sklonost za rešavanjem najkrupnijih pitanja u zatvorenoj, prijateljskoj, odabranoj grupi ljudi. Tu matricu Ćosić je hteo da primeni i u kontaktu sa slovenačkim intelektualcima u njegovoj upornoj sistematskoj želji da slovenačke intelektualce, a preko njih i slovenačku javnost, privoli za svoje političke stavove i planove.

„A možda: sve dotle dok se mi, srpski i slovenački intelektualci spremni na dijalog o našoj stvarnosti i našoj sudbini, ne zbližimo kao ljudi, ne postanemo drugovi i prijatelji do potpunog poverenja, dok ne poverujemo jedni drugima u svaku reč, svaku činjenicu, svako obaveštenje, dok jedni drugima ne postanemo izvori saznanja, dok ne poverujemo da su nam neki osnovni ciljevi zaista zajednički i da ih ne možemo jedni bez drugih da ostvarujemo, naš će dijalog biti samo nacional-politička konfrontacija, intelektualističko nadmetanje slobodoumnosti i erudicijom u kome će obe strane biti podjednako u pravu. A, u stvari, neće niko biti u pravu. Jer ćemo biti jedni drugima sve dalji. Ni Vi, ni ja, a verujem ni svi naši prijatelji, to ne žele. Sklon sam uverenju: i mi i Vi danas treba do poslednje konsekvence da shvatimo istorijsku komplementarnost naših sudbina, emancipacije naših naroda i njihovih kretanja ka višim oblicima društvenosti i više političke kulture. Jugoslovenstvo kao sadržaj uzajamnosti neophodno nam je i za potpuno samoopredeljenje naših naroda, a ne samo za život u konfederaciji ili federaciji.”

Dobrica Ćosić je odlično znao da uska, zatvorena, po prijateljstvu i međusobnom protežiranju i pomaganju formirana grupa uticajnih ljudi, koja deluje u socijalizmu (koji je inače poznat kao izuzetno pogodan za korupciju, nepotizam i negativnu selekciju) predstavlja izuzetno moćno sredstvo za ostvarivanje i najneostvarljivijih ciljeva. Ćosić je uostalom ceo svoj život proveo u takvim grupama. Malom digresijom osvetljavamo jedan takav Ćosićev angažman. Naime, još dok je trajao rat, Ćosić je postavljen za glavnog urednika omladinskog lista Srbije *Mladi borac*. Dobrica Ćosić je lično odabrao novinare *Mladog borca*. Posle

nekoliko godina ti novinari su poželeti da osnuju svoj list. Borislav Mihajlović – Mihiz to u knjizi “Autobiografija o drugima – druga knjiga”, 1993, ovako opisuje:

“Kada je ambicioznim i preduzimljivim mladoborcima otešnjao i dosadio omladinski list, oni, osokoljeni početnom liberalizacijom, reše da pokušaju nemoguće: da pokrenu svoj. Znajući da njihov pokrovitelj Dobrica Ćosić sada član Agitpropa CK Srbije, u partijskoj hijerarhiji mnogo više može no što jeste, zatraže njegovu pomoć i podršku. On ne samo odobri, već i podstače njihovu nameru i založi sav svoj uticaj za pokretanje Nedeljnih informativnih novina. Tako se, prve nedelje druge polovine dvadesetog veka, pojavio NIN.”

U istoj knjizi Mihiz opisuje pokretače NIN-a:

“Pokretači NIN-a i njegovo čvrsto jezgro bili su pod konac istih godina – bližili su se tridesetoj. Držali su se i pomagali jedan drugoga kao da su masoni, a slušali glas Dobrice Ćosića (“His Master’s Voice”) kao da im je veliki majstor. A i bio je to na neki način.”

U pismu Spomenki Hribar Ćosić opširno piše o Kosovu, nekoliko puta se vraćajući na tu temu. Zatim o potrebi promene Ustava iz 1974. godine, o privilegijama Slovenije u Jugoslaviji i sl.

Nastavak slovenačko-srpskog sučeljavanja odigrao se razgovorima u organizaciji slovenačkog i srpskog PEN centra 5. i 6. oktobra 1987. u Ljubljani i 13. novembra 1987. u Beogradu uz učešće Ćosića, Mihiza, Koste Čavoškog, Palavestre, Selenića i drugih sa srpske strane, Jančara, Rupela, Mateja Bora, Bučara, Mikelna, Cirila Zlobeca i drugih sa slovenačke strane. Centralnu ulogu u oba ova susreta imao je Dobrica Ćosić koji je i u Ljubljani i u Beogradu podneo opširne referate. Izlaganja sa oba razgovora objavile su skoro u potpunosti *Književne novine* u brojevima 742 od 15. novembra 1987. i 743 od 1. decembra 1987. godine.

Ćosić i u ovim razgovorima primenjuje istu metodologiju kao i u svim ranijim kontaktima sa Slovencima. Kada govori o Slovencima i njihovim odnosima sa Srbima, on prvo hvali Slovence, ističe izrazito pozitivne primere (pomalo preterujući), a zatim ih žestoko kritikuje (ponovo preterujući). Naravno, između ove dve krajnosti vrlo precizno i eksplicirano navodi svoje glavne teze o jugoslovenstvu i Kosovu.

U Ljubljani svoj ekspeze počinje vrlo opširnim uvodom (skoro polovina izlaganja) o tradiciji srpsko-slovenačkih odnosa, sa pijetetom redajući primere slovenačke pomoći i podrške Srbima; susreta i saradnje dva naroda; zajednički rad pojedinaca: na primer Vuka i Kopitara, Grobara, Ažbea, Jakopiča i Nadežde Petrović; zatim ističe Slovence koji su ostvarili značajne umetničke, naučne i novinarske uspehe u Srbiji: kompozitora Davorina Jenka, glumicu Velu Nigrinovu i novinare braću

Ribnikar, osnivače, vlasnike i urednike najznačajnijeg srpskog dnevnog lista *Politika*. Odmah zatim govori o slovenačkoj mržnji prema Srbima, koja je zasnovana na militantnom katolicizmu, austrijskom duhu i kom-internovskoj ideologiji. Na kraju, Ćosić postavlja svoje ključne teze o promeni Ustava iz 1974. godine i pitanju Kosova.

Na razgovorima u Beogradu Ćosić vrlo jasno formuliše svoju tezu o jugoslovenstvu ističući njegovu imperativnost za sve koji žive u Jugoslaviji:

“Svaka politika, svaka socijalna i kulturna misao koja ne uvažava tu jugoslovensku imanentnost, ne nosi ni istinu jugoslovenskog stanja, ni rešenja za izlaz iz egzistencijalne krize u kojoj se našla Jugoslavija u poslednjim decenijama.”

U nastavku izlaganja u Beogradu Ćosić otvoreno iznosi:

“Univerzalizacija i unifikacija sveta nesumnjivo je dominantna energija naše civilizacije...”

Ćosić takođe ponovo potencira istorijske zasluge Srbije za stvaranje zajedničke države Jugoslavije 1918. godine:

“Shvatanje jugoslovenska je osnov srpsko-slovenačkih nesporezuma i netrpeljivosti. Jugoslovenstvo u srpskoj i slovenačkoj nacionalnoj svesti nema isti sadržaj i istu vrednost. Za Slovence, ako ih dobro razumem, od Cankara do Kocbeka, i Kardelja, Jugoslovenstvo je isključivo politička, to jest državna kategorija, bez integrativnih sadržaja i težnji; u slovenačkom jugoslovenstvu samo se čula slovenačka samobitnost i neposredni nacionalni interes. Od stvaranja zajedničke države 1918. (zbog srpske dijaspore i odlučujuće uloge Srbije u rušenju Austro-Ugarske i oslobođenju Južnih Slovena) Jugoslovenstvo je bit srpske nacionalne svesti... Negacija ovog tradicionalnog jugoslovenska koju je izvršila KP sa svojom ideologijom, dovela je do jednog drugog oblika jugoslovenstva, nazvao bih ga revolucionarnim i partizanskim koje je iskreno internacionalističko i spontano integrativno...”

Dakle, Ćosić ne odustaje od svojih teza, svojih namera i svojih ciljeva prema Slovencima. I u Ljubljani i u Beogradu Ćosić je nekoliko puta isticao istorijske zasluge srpskog naroda za formiranje Jugoslavije. Tu Ćosićevu tezu detaljnije je razradio Predrag Palavestra izlažući u svojoj diskusiji da Slovenci poseduju nacionalni identitet čiji je nosilac jezik, a da Srbi poseduju istorijsku svest o sebi, osećanje istorijskog identiteta, tako da su Srbi mogli lako da se odreknu svog starog jezika za vreme Vukove kulturne revolucije. Na ove Palavestrine teze odgovorio je Dimitrije Rupel sledećim rečima:

“Čini mi se interesantno da Palavestra, govoreći o Srbima, ne koristi iste formulacije kao kad govori o Slovencima. Kod Srba, Palavestra

ne pominje nacionalni identitet, već govori o istorijskoj svesti. Kako je moguće u istom dahu govoriti o nacionalnom identitetu i o istorijskoj svesti, kao da se te dve stvari mogu porediti? Drugim rečima, Palavestra kaže, Srbi imaju istorijsku svest, Slovenci imaju nacionalni identitet (uzgred budi rečeno, to je pleonazam). Slovenci su, eto, izvesna prirodna pojava koju prepoznajemo na osnovu zajedničkog jezika, a Srbi imaju istoriju što znači da su (bili) izvršioci nekakvih slavnih dela koja su imala efekta na istorijskom nivou. To je stara priča o istorijskim i neistorijskim narodima.

Prvo pitanje: kakve veze ima ovo razlikovanje sa sadašnjim teškoćama koje imamo mi Srbi i Slovenci? Drugo pitanje: da li teza o istoričnosti srpskog naroda ima nekakve posledice na ulogu Srba u Jugoslaviji? Treće pitanje: da li je istina da Srbi traže spas u sebi?"

Dimitrije Rupel je odgovorio i na Ćosićeve teze da tradicija antisrpstva kod Slovenaca potiče od militantnog katolicizma, austrijskog duha i kominternovske ideologije. O tim Ćosićevim ocenama Dimitrije Rupel je rekao:

“Dobrica Ćosić je u Ljubljani rekao da tradicija antisrpstva (kod Slovenaca) ima tri osnove: 1. militantni katolicizam, 2. austrijski duh i 3. kominternovsku ideologiju komunističke partije. Sa tim se ne slažem:

Ad 1. Slovenački katolicizam nije bio sasvim antisrpski jer se zna da je vođa slovenačkog katolicizma Antun Korošec ogromno paktirao sa Srbima, sa srpskim dvorom, bio je u diktatorskoj (srpskoj) vladi itd.

Ad 2. Slovenci su želeli da iziđu iz Austrije, bili su sa njom u velikom konfliktu i tražili su (naravno ne svi) spas u Jugoslaviji. Jugoslavija se pretvorila u razočaranje tek onda kad su Slovenci konstatovali da se ponaša kao Austrija i da u Jugoslaviji opet moraju da se bore za stvari za koje su se borili u Austriji. ‘Antisrpski duh’ bih ja definisao kao duh protesta protiv državnog ugnjetavanja, on je dakle varijanta ‘antiaustrijskog duha’: kod Slovenaca ćemo svakako naći više tog bunta protiv državnog ugnjetavanja nego smirenog ‘austrijskog duha’: setimo se Prešerna, Levstika, Cankara... a onda svih levičara koji su bukvalno negirali Austriju, Evropu, monarhiju, itd. Moram reći da bih ja želeo da bude više austrijskog duha nego što ga stvarno ima. Danas – i to je problem – u Sloveniju prodire duh nesređenosti, površnosti, lenjosti, neodgovornosti, fatalizma, anomije...

Ad 3. Veoma je ozbiljan prekor kominternovskoj ideologiji. Slovenačka partija (slovenački nacionalni program) je bila osnovana bez veze sa Kominternom, tamo 1935-37. godine..."

Prioritet za Ćosića je da Slovence ubedi u nezamenljivost jugoslovenstva i neophodnost njegovog afirmisanja da bi Jugoslavija opstala.

Poznato je da je to Ćosićeva mimikrija, da je jugoslovenstvo maska za dominantni srpski uticaj na politiku, privredu i sve druge državne poslove u Jugoslaviji. Ćosićevo stanovište o jugoslovenstvu Slovenci nikada nisu prihvatili, niti na bilo koji način podržali. Istaknuti slovenački književnik, predsednik slovenačkog PEN centra, Drago Jančar, na ovim srpsko-slovenačkim razgovorima o jugoslovenstvu govori:

„U poslednje vreme nam se kao organizacija, a ne kao organizam, nameće nekakva jugoslovenska nadnacija. Ta nadnacija nema iza sebe ni srpsku srednjovekovnu kulturu, ni hrvatsku renesansu, ni slovenački barok i protestantizam, ali iza sebe besumnje ima političku moć i raspoláže jednostavnim rešenjima. O njoj najviše vole da govore generali. Njena jedina supstanca su šuplji stadionski i štafetni rituali, prazno brbljanje o jedinstvu.”

Tako je otrpilike tekla i tako se završila Ćosićeva slovenačka avantura, koja je trajala pune tri godine – 1985, 1986. i 1987. i nije dala nikakav rezultat za slovenačku podršku srpskom stavu o Kosovu, za promenu Ustava iz 1974. godine i za jugoslovenstvo. Slovenci su Ćosiću vrlo otvoreno, vrlo argumentovano i vrlo precizno izneli svoje stavove i razloge zašto ne mogu da prihvate nijedno njegovo zalaganje. Tako je Ćosić prošao još gore nego u polemici sa Dušanom Pirjevcem 1961. godine.

Dragoljub Todorović

DOBRICA ĆOSIĆ AND THE SLOVENIANS

Summary

In his paper, the author critically considers the intentions of Dobrica Ćosić to provide, in direct contact with the Slovenians, their support or at least implicit consent to his plan for the resolution of crisis in post-Tito Yugoslavia, with special emphasis on the final resolution of the Serbian national issue. The author analyses the text of SASA Memorandum, its formulation, its contents, its presentation to the public, as well as the role of Ćosića in its idea, formulation, contents and publication. The author concludes that “Ćosić’s Slovenian adventure” in mid-80s did not result in Slovenian support for Serbian opinion regarding Kosovo, for the change of 1974 Constitution and for the idea of Yugoslavism. Slovenians expressed their attitudes and reasons for not being able to accept Ćosić’s proposals and concepts openly, precisely and with sound arguments.

Key words: socialism, Yugoslavism, unitarism, the Serbian issue, SASA Memorandum.

.....

TOKOVI

.....

Franc Kafka

JEDAN STARI LIST

Kao da je u odbrani naše otadžbine mnogo šta zanemareno. Do sada se nismo brinuli o tome i posvećivali smo se samo poslu; ali poslednji događaji nam zadaju brige.

Ja imam obučarsku radionicu na trgu pred carskom palatom. Tek što sam u svitanje otvorio radnju, spazio sam da su neki naoružani ljudi zaposeli ulaz u sve ulice koje se ovde stiču. Ali to nisu naši vojnici, nego očigledno nomadi sa severa. Na neki za mene neshvatljiv način oni su prodrli u prestonicu, koja je, međutim, veoma udaljena od granice. Tek, oni su u svakom slučaju tu; kao da ih je svakog jutra sve više. U skladu sa svojom prirodom, oni logoruju pod vedrim nebom, jer preziru zgrade za stanovanje. Bave se oštrenjem mačeva, šiljenjem strela, vežbanjem u jahanju. Od ovog mirnog trga, na kome je uvek krajnje brižljivo održavana čistoća, oni su napravili štalu. Mi, doduše, ponekad pokušavamo da istrčimo iz svojih radnji i da uklonimo bar ono najgore đubre, ali to biva sve ređe, jer ovaj napor je nekoristan, a osim toga, izlažemo se opasnosti da nas pregaze besni konji ili da nas povrede bičevi.

Razgovarati sa nomadima nije moguće. Naš jezik ne znaju, pa čak jedva da imaju i sopstveni. Među sobom se sporazumevaju kao čavke. Neprestano se čuje to čavčije kreštanje. Naš način života i naše ustanove oni koliko ne shvataju toliko i ne haju za njih. Usled toga drže se odbojno i prema svakom jeziku gestova. Ti možeš iščašiti vilice i uganuti ruke u zglobovima, oni te ipak nisu razumeli i nikada te neće razumeti.

Često prave grimase; onda im kolutaju beonjače i pena im navire na usta, ali oni time ne žele da nešto kažu, a ni da zaplaše; čine to zato što im je takva narav. Što im treba, to uzimaju. Ne može se reći da se služe silom. Pre nego što posegnu za nečim, čovek se odmiče u stranu i sve im prepušta.

I od mojih zaliha su uzeli mnogi dobar komad. Ali, kad gledam kako, na primer, prolazi mesar preko puta, onda se ne mogu žaliti. Samo što donese robu, nomadi mu je već svu otmu i proždru. I njihovi ko-

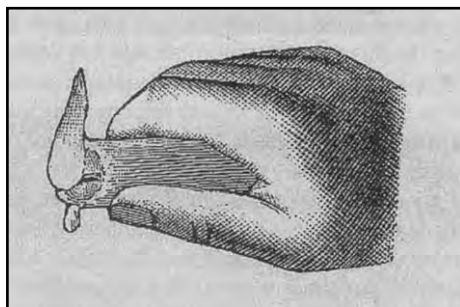
nji jedu meso; često neki konjanik leži kraj svoga konja i obojica grizu isti komad mesa, jedan s jednog, drugi s drugog kraja. Mesar je plašljiv i ne usuđuje se da prestane sa isporukama mesa. Ali mi to razumemo, sabiramo novac i pomažemo ga. Kad nomadi ne bi dobijali mesa, ko zna šta bi im palo na pamet; doduše, ko zna što će im pasti na pamet čak i ako svakog dana budu dobijali mesa.

Nedavno je mesar pomislio da može bar uštedeti napor oko klanja, pa je ujutru doveo živog vola. To više ne sme da se ponovi. Ležao sam, valjda, ceo sat sasvim pozadi u svojoj radionici, ispružen na podu, i natrpao sam na sebe sve svoje haljine, pokrivače i duške, samo da ne bih čuo rikanje vola, na koga su nomadi skočili sa svih strana da bi zubima kidali parčad njegovog toplog mesa. Već odavno se sve smirilo kad sam se usudio da izađem; ležali su umorno oko ostataka vola kao pijanice oko bureta vina.

Upravo tada mi se učinilo da sam video samog cara na jednom od prozora palate; on inače nikada ne zalazi u ove spoljašnje odaje, uvek živi samo u središnjem vrtu; ali ovog puta je, tako mi se bar učinilo, stajao najednom od prozora i oborene glave posmatrao šta se radi pred njegovim dvorcem.

“Na šta će ovo izići?”, svi smo se pitali. “Dokle ćemo podnositi ovaj teret i muku?” Carska palata je primamila nomade, ali ne ume da ih otera. Kapija ostaje zaključana; straža, koja je pre uvek svečano ulazila i izlazila, sad boravi iza prozora s rešetkama. Spas otadžbine je poverena nama, zanatlijama i poslovnim ljudima; ali mi nismo dorasli takvom zadatku; nismo se nikad ni hvalili da smo sposobni za to. To je nesporazum; i mi ćemo zbog toga propasti.

Preveo: *Branimir Živojinović*

.....

ZBIVANJA

.....

Đorđe Vukadinović
Filozofski fakultet, Beograd

KAD SVECI MARŠIRAJU

Već sama činjenica da je ubistvo Zorana Đinđića, koliko sećanje javnosti dopire, tek četvrto-peto ubistvo premijera (Aldo Moro, Ulof Palme, Indira i Radživ Gandhi) u poslednjih nekoliko decenija, jasno govori da je reč o nesvakidašnjem događaju koji je s razlogom imao buran međunarodni odjek, a Srbiji i Srbima ponovo pribavio negativan svetski publicitet. S obzirom da ovaj atentat spada u red Događaja (sa velikim D) koji će, bez sumnje, imati dalekosežan uticaj na srpsku – pa i regionalnu – političku topografiju, kao i da je od tada prošlo već nekoliko sedmica, verujemo da je krajnje vreme za jednu preliminarnu političku analizu. Važeće vanredne mere i imperativ borbe protiv organizovanog kriminala nedovoljan su alibi za izostanak takvih analiza.

1. Šta se ovde, zapravo, dogodilo?

Đinđićevo ubistvo i događaji koji su mu usledili (vanredno stanje, masovna hapšenja, čistke u policiji, vojsci i pravosuđu) zaista su korenito promenili srpske političke parametre, pri čemu su razmere promena uporedive i sa samim 5. oktobrom, a u nekim segmentima ga čak i prevazilaze. Ličnosti i dileme koje su u prethodnom periodu dominirale javnom scenom potisnute su u treći plan. Do juče važeće predstave, kalkulacije i odnosi snaga zamenjeni su novim konceptima i novim pravilima igre. (Ko se uopšte još seća skupštinskih mešetarenja sa mandatima i poslaničkim klubovima, kupoprodaje poslanika, neuspelih predsedničkih izbora, natezanja oko Ustavne povelje...) Stvorena je nova realnost koju njeni politički i medijski promoteri tumače i slave kao nastavak petooktobarske (kontrarevolucije, tj. “konačno svitanje 6. oktobra”, dok su neki – za sada – malobrojni i skeptičniji posmatrači skloniji da je vide kao varijantu emotivne i političke mobilizacije, već viđene nakon smrti Josipa Broza. (Interesantno je da su vladajuć mediji ovu analogiju sistematski izbegavali, radije se nadovezujući na smrt i sahranu kralja Aleksandra.) Šta više, trenutna dešavanja u Srbiji imaju nešto sličnosti i sa

zbivanjima sa kraja 80-tih, odnosno, podsećaju na neku savremeniju i radikalniju verziju Miloševićeve “antibirokratske revolucije”, koja je, ne zaboravimo, takođe euforično i uz masovnu narodnu podršku, najavljivala konačni obračun sa političkim kriminalom, birokratama i “foteljašima”. Na delu je slična zapaljiva retorika, povećana ideološka mobilizacija, rast netolerancije i represije prema političkim neistomišljenicima. I krajnje “netransparentni” i nedemokratski potezi vlasti, pravdani “višim” ciljevima i plebiscitarnom narodnom podrškom.

Uprkos neprestanim otkrićima (i “otkrićima”) vlade i MUP-a, i dalje ostaje da lebdi pitanje da li je Đinđić stradao u prometejskom naporu nove vlasti da izađe nakraj sa organizovanim kriminalom, ili je, pak, pao kao žrtva mafijaškog obračuna? Ma koliko da svako od ovih tumačenja poseduje izvesnu dozu uverljivosti i ima svoje strasne zagovornike (prvo predstavlja obaveznu mantru u krugovima vlasti i njenih pristalica, ali ni drugo, proskribovano i javno prigušeno, nipošto nije bez uporišta u političkoj čaršiji i krugovima sada marginalizovane opozicije), čini se da istinu po ovom pitanju ipak treba tražiti na trećoj strani. Đinđić, naime, definitivno nije bio Don Kihot, idealista koji sa zarđalim mačem juriša na tvrđavu zločina i kriminala, ali, takođe, kao što se povremeno špekulisalo u “dobro obaveštenim” krugovima, ni beskrupulozni duvanski bos (“*capo di tutti i capi*”) postradao u mafijaškoj sačekuši. Ubistvo predsednika vlade uvek je politički čin, ili makar čin sa političkim implikacijama. Pogotovo ako je ubijen u zgradi vlade i, takoreći, od strane visokih državnih službenika.

A ako je ubistvo političko, onda takvi moraju biti i motivi. Stoga se relativno brzo sa (uspešne) potrage za direktnim izvršiocima i nalogodavcima atentata prešlo na istragu “političkih mentora i inspiratora”. Tako su neki analitičari, “mediji željni senzacionalizma” i pojedine opozicione stranke okrivljeni da su, navodno, “stvorili atmosferu linča” u kojoj je premijer viđen kao prirodna i poželjna meta. (Čak je najavljena i Komisija, koja bi, u sadejstvu policije, vladinog Biroa za komunikacije i nevladinog sektora, trebalo da istraži slučajeve kritičkog pisanja o vladi i premijeru u poslednje dve godine!/? Ipak, neko se negde dozvaio pameti, pa se od ove ideje sa Komisijom tiho odustalo, odnosno, odlučeno je da se ona realizuje na parlamentarnom nivou, što je ipak manje skandalozno.) Pomenuti pristup vladi i policiji otvara beskrajno polje “kreativnih” mogućnosti, u kojem svako ko je u bilo kojoj prilici kritikovao vlast može biti sumnjiv i optužen da je “inspirisao zločin”. Šta u takvoj atmosferi biva sa demokratijom i osnovnim političkim slobodama, nije teško zaključiti, pogotovo u zemlji koja sa pomenutim stvarima nema ni naročito duga, ni duboka iskustva.

Dakle, nasuprot zvaničnoj verziji i njenoj jeretičkoj alternativni, rekao bih da je Đinđić postao žrtva nesrećnog spoja prilika (post)miloševićevske Srbije i vlastitog političkog temperamenta. Ubila ga je njegova prevelika žurba, ali i preterana samouverenost, vlastoljubivost i sklonost vaninstitucionalnim prečicama. Da ne bude nesporazuma, nije Đinđić ubijen zato što je krao mandate, koncentrisao moć, umeo da izigrava dogovore i bagateliše demokratske procedure. Međutim, to što je činio sve pomenuto, ili bar većinu toga, učinilo ga je tako ranjivim, tako usamljenim i istaknutim na političkoj pozornici, te na neki način zaista preporučivalo kao metu. Previše se približio svetu kojem nije pripadao, ali koji ga je na neobičan način privlačio i fascinirao. Za jednog filozofa i visokog intelektualca, lično je upoznao previše DB službenika, kumova, donova i kraljeva balkanskog biznisa. Iz ovih ili onih motiva, preduboko je zagazio u Miloševićevu političko-kriminalnu močvaru – i ona ga je na kraju progutala. Ali po jednom gotovo mitološkom obrascu, Đinđićeva tragična smrt postala je neka vrsta simbolične žrtve i zaloga u borbi protiv društvenog zla. Ako je uopšte imao neku prometejsku viziju, smrt ga je najviše približila njenom ostvarenju, ili bar stvorila povoljnu klimu za njenu realizaciju. A ukoliko se stvar ponovo izrodi i krene u neželjenom pravcu, za to svakako više neće biti kriv Đinđić, već njegove ubice – a možda i poneko od onih koji su premijerov kovčeg poneli do večnog odredišta.

2. Razlozi za sumnju

Čak i pod neverovatnom pretpostavkom da Đinđićevo ubistvo predstavlja samo jedan izolovani kriminalni akt, bez direktnog političkog zaleđa i bez “haške” pozadine, ono bi bilo više nego jasna potvrda slabosti institucija i ranjivosti srpske demokratije. S toga, potezi koji se trenutno vuku, uključujući stabilizaciju države i opravdanu borbu protiv organizovanog kriminala, ne bi smeli da za posledicu imaju dodamo slabljenje demokratskih institucija. Nažalost, neke od preduzetih mera, kao i mnogi medijsko-politički gestovi, ne ostavljaju previše prostora za optimizam u ovom pogledu.

2.1. Pored razumljive tuge, u govorima i izjavama predstavnika srpske vlasti neposredno nakon atentata motiv osvete je dobio previše istaknuto mesto, potiskujući pomalo u drugi plan momenat pravde, što sve neodoljivo podseća na prepoznatljivo zaklinjanje na osvetu nad odrom preminulog “brata”. Izjave poput one Čedomira Jovanovića na sednici Glavnog odbora DS (nedelja 16. mart), da će vanredno stanje trajati “sve dok ne budu pohapšeni, ne samo izvršiooci, nalogodavci i finansijeri ubistva premijera Đinđića, već i *svi oni koji su se tome obradovali* (podvukao Đ.V.) ili poželeli da to učine”, dodatno pojačavaju pomenu-

ti utisak. A hapšenje trojice građana u Zaječaru koji su na “nedoličan način reagovali na vest o ubistvu Zorana Đinđića” ukazuje da navedene reči ne treba posmatrati samo kao izraz trenutne emotivne reakcije novog potpredsednika vlade.

2.2. Višednevni pokušaji miniranja i rušenja kuće Dušana Spasojevića, jednog od glavnih osumnjičenih, takođe su više nalikovali aktu klasične i iracionalne osvete, nego što su ostavljali utisak organizovane borbe države protiv organizovanog kriminala. Ako je to zdanje sagrađeno bespravno i ako je građeno “prljavim” novcem onda ga je trebalo konfiskovati, kao što se radi u uređenim društvima, a ne danima besmisleno mrcvariti i zgradu i građane iz okolnih stambenih blokova.

2.3. Ekspresno razrešenje (penzionisanje) sedmoro sudija Vrhovnog suda i nevideni pritisak da predsednik Vrhovnog suda Srbije Leposava Karamarković podnese ostavku (što je ona na kraju i učinila), teško se mogu podvesti pod mere preduzete radi efikasnijeg rada sudova i borbu protiv organizovanog kriminala. Tim pre što su se na udaru našle upravo neke od sudija koje su tokom 90-tih već bili žrtve Miloševićevog pokušaja uspostavljanja totalne kontrole nad sudskom vlašću. Takođe, istom prilikom (sreda, 19. mart) usvojene izmene seta pravosudnih zakona pojačavaju bojazan kako je ova tragedija iskorištena za konačni obračun kako sa konceptom tako i zastupnicima ideje o nezavisnosti sudske vlasti. Tako je, u senci vanrednih mera, ministar Batić trijumfalno okončao svoj višemesečni pohod protiv vrha sudske vlasti, otpočet još pre godinu dana medijsko-političkom hajkom na (tadašnju) predsednicu beogradskog Okružnog suda u Beogradu Vidu Petrović Ške-ro. Svakako da je u srpskom sudstvu (kao uostalom, i u svim društvenim segmentima) bilo mnogo nagomilanih problema, ali bi devastacija sudskog sistema mogla biti previsoka cena za eliminaciju nekolicine korumpiranih sudija, tužilaca ili advokata.

2.4. Ukidanje direktnih prenosa sednica Skupštine Srbije, obrazloženo razlozima vanrednog stanja, oduzelo je praktično jedinu tribinu sa koje se mogao čuti opozicioni glas. (Treba imati na umu da su direktni skupštinski prenosi svojevremeno predstavljali važan zahtev i krupnu tekovinu protesta antimiloševićevske opozicije.) Osim toga, s obzirom da je vladajuća skupštinska većina i ranije bila sklona korišćenju pravno i moralno veoma problematičnih sredstava (manipulacija glasačkim karticama, otimanje poslaničkih mandata, formiranje fantomskih poslaničkih klubova i sl.) sada, u uslovima vanrednog stanja, kada je opozicija u celini medijski marginalizovana i učutkana, a jednom delu (radikali i SSJ) preči zabrana i kriminalizacija, skupštinski TV prenosi čine značajan element kakve-takve javne kontrole skupštinskih dešavanja, a uga-

šene kamere u parlamentu predstavljaju simbol i nagoveštaj šire medijske i političke tame.

2.5. Zabrana “Nacionala”, jednog od najtiražnijih dnevnih listova u zemlji, kao i apsolutna medijska cenzura (uz prateću i, zapravo, još opasniju autocenzuru), takođe teško može da se podvede pod neophodne mere u borbi protiv kriminala. Posebno je zabrinjavajuće što to nije učinjeno sudskim putem već naredbom ministarstva, i jedino – bar delimično – opravdanje za takav čin mogli bi predstavljati čvrsti dokazi o tome da iza lista stoji prljavi novac i ljudi iz podzemlja (otprilike kao što se tvrdi za takođe zabranjeni *Identitet*). Ukoliko pak takvih, makar i naknadnih dokaza ne bude, tj. ukoliko se ispostavi da je prosto reč o nezadovoljstvu vlasti uređivačkom koncepcijom lista (kritika vlade, Tijanićevi komentari, informacije iz “dobro obaveštenih krugova” i sl.) zabrana Nacionala biće prvorazredan skandal koji nipošto ne bi smeo da ostane bez odjeka. Senzacionalizam i neprofesionalnost veoma su raširena boljka srpskog novinarstva, ali ovakve zabrane svakako nisu način borbe protiv tog problema. A ukoliko u međuvremenu pod udar dođe, na primer, i *Blic-news*, ili neke opozicione stranke, biće sasvim očito da pod fasadom vanrednog stanja vlada, odnosno, pojedini moćnici zapravo sprovode obračun sa svojim oponentima.

Na Titovom putu

Bilo bi pogrešno iz zaista masovnog šoka i iskrene tronutosti ogromne većine građana izvlačiti zaključak o tome da dosadašnja politika srpske vlade i sama vlada zaista uživaju isto tako masovnu podršku. (To bi bilo pogrešno otprilike isto onoliko kao kada bi neko iz sveopšte simpatije prema princezi Dajani u trenutku njene pogibije zaključivao da većina Britanaca podržava njen način života, ili da bi nekoj stranci njenih poštovalaca i sledbenika bio zagaranтовan put do izborne pobeде.) Doduše, trenutne široke simpatije za pokojnog premijera mogu biti iskorištene za strateško jačanje D(O)S-a i politike koju je oličavao Đinđić – najnovije ankete javnog mnjenja nedvosmisleno ukazuju u tom pravcu – ali sa tom podrškom se nipošto ne može računati kao sa sigurnom i trajnom stvari. Pogotovo kako vreme bude odmicalo i svakodnevne životne brige, materijalna oskudica, kao i razne nacionalne (Kosovo, Hag) i socijalne frustracije, počnu razjedati trenutni, po mnogo čemu prividni konsenzus. Medijsko-političko lešinarstvo nad Đinđićevom žrtvom, te licitiranje potvrđama vernosti “njegovom putu”, ovu eroziju Đinđićevog mita mogu samo pospešiti i ubrzati. A neukusno nadgomjavanje između raznih političkih subjekata i “spontanih” građanskih inicijativa oko toga šta će sve – i što pre – po zemlji Srbiji biti nazvano Đinđićevim imenom (aerodrom, trgovi, ulice...), kao i predlozi da se zbog toga čak men-

jaju odredbe pravilnika koji reguliše pomenuta materiju, a po kojima od trenutka smrti do predloga za imenovanje moraju proteći najmanje dve godine, važan su međustupanj u toj eroziji.

Sasvim je razumljiva želja DS-a da maksimalno politički kapitalizuje tragičnu pogibiju svog predsednika. Međutim, ako se u tome pretera, proizvodi se bumerang-efekat, sličan onome koji je, svojevremeno, izazvala Miloševićeva propaganda neumereno insistirajući na svojoj "herojskoj pobedi" nad NATO-paktom i izdajničtvom opozicije. S toga bi se stratezi D(O)S-ove kampanje morali ozbiljno zamisliti nad činjenicom da, praktično, od vremena Tita i Čaušeskua na ovom prostoru nije viđena bezočnija (jedno)partijska TV-propaganda, sa neskrivenim elementima kulta ličnosti, u pogledu kojih je, treba reći, ceremonija oproštaja od Zorana Đinđića više nalikovala sahrani Kim Il Sunga nego Džona Kenedija.

4. I posle Zorana – Zoran

Samo na prvi pogled paradoksalno, privremena koncentraciona vlada i relativno skori prevremeni izbori su, zapravo, rešenje kojim bi se sigurnije mogla obezbediti politička stabilnost u Srbiji, kao i prevaga proevropskih i modernizatorskih snaga. Nošeni talasom posthumne simpatije i solidarnosti sa Zoranom Đinđićem, te obećanjem konačnog ispravljanja starih nepravdi, ove snage bi na tim, eventualnim, izborima svakako zabeležile dobar rezultat, i sa trenutno eliminisanim delovima nekadašnje demokratske opozicije (SPO, DSS, G 17) sigurno obezbedile komotnu političku većinu. Ovako, ako se u političkom smislu nastavi po starom (samo uz zamenu Đinđića Živkovićem), zapravo se nastavlja opasan politički hazard i igra na ivici provalije, što je bilo obeležje i dosadašnje srpske politike i upravo najproblematičniji aspekt Đinđićevog političkog delovanja. A takav hazard, pogotovo u balkanskim uslovima, uvek može rezultirati nepredvidivim ishodom. Sudeći po dosadašnjim potezima, dosovska politička elita se, očigledno, opredelila za tu rizičniju varijantu, koja, paradoksalno, danas ima veće izgleda na uspeh nego pod samim Đinđićem, ali bi i posledice eventualnog neuspeha mogle biti neuporedivo tragičnije.

Najzad, čak i ukoliko žele da nastave tim riskantnim putem kojim su, izgleda, krenuli – maksimalno prolongiranje izbora, koncentracija moći, oktroisani ustav, kriminalizacija opozicije i de fakto jednopartijska vladavina – čelnici DS-a morali bi poraditi na jačanju svoje kadrovske baze, ne samo u kvantitativnom, već i kvalitativnom smislu. Drugim rečima, njihov kontroverzni poduhvat imao bi znatno veće izgleda na uspeh ukoliko bi se plavo-žutom jatju priključili, odnosno, vratili se u nje-

govo okrilje, osnivač i prvi predsednik stranke Dragoljub Mićunović, kao i grupa okupljena oko Miroljuba Labusa. Ali malo je verovatno da će triling DS-ovih (muških) potpredsednika smoci snage i političke mudrosti za takav gest, već će, po svoj prilici, agresivnom medijskom kampanjom i beskrajnim naduvavanjem Đinđićevog mita (I posle Zorana – Zoran) pokušati da kompenzuju svoju relativnu političku minornost. Rezultati u borbi protiv zločina i organizovanog kriminala, postignuti za vreme vanrednog stanja, biće im, nesumnjivo, glavni adut u tim nastojanjima, a oslanjanje na “čvrstu ruku” sjedne, kao i podršku i uputstva “međunarodne zajednice”, s druge strane, osnovni instrumenti vladavine.

Dežurni krivci

Iako je dočekana na nož, ponuda DSS-a o stvaranju koncentracione vlade bila je u suštini korektna i, zapravo, veoma povoljna za DOS. (To ne znači da su se u vladi morale naći baš sve parlamentarne stranke, uključujući i one čiji su se funkcioneri našli na spisku osumnjičenih, ali se, recimo, moglo naći mesta za poneku od reformisanih frakcija SPS-a.) Stalno optuživani zbog “izbegavanja da preuzmu odgovornost”, Koštunica i DSS su, makar deklarativno i sa zakašnjenjem, tu spremnost pokazali u najtežem trenutku. Uostalom, ako je ustavni poredak u Srbiji ubistvom premijera zbilja bio toliko destabilizovan da to opravdava uvođenje vanrednog stanja i preduzimanje niza ozbiljnih restrikcija ljudskih prava, onda je ta destabilizacija više nego dovoljan razlog da se makar razmotri ideja o formiranju vlade nacionalnog jedinstva. I obrnuto, ukoliko za ovo poslednje nema dovoljno razloga, znači da poredak i demokratija ipak nisu tako dramatično ugroženi te nema razloga ni za one i onolike restrikcije.

Uopšte, brzina i odlučnost sa kojom je D(O)S odbio ponudu DSS-a veoma su indikativne i zabrinjavajuće. Pogotovo obrazloženja kako tom inicijativom DSS, zapravo, “pokušava da se infiltrira u vlast” (Nenad Čanak). Kao da je reč o nekom subverzivnom poduhvatu ako (barem do poslednjih događaja) najjača stranka i ubedljivo najpopularniji – uz to još i nesumnjivo demokratski – lider žele da preuzmu deo vlasti i odgovornosti koja uz to ide, i kao da je u zvezdama zapisano da pravo na vlast u Srbiji od sad pa doveka imaju samo Nenad Čanak, Vladan Batić i Čeda Jovanović. Ovo, međutim, ne znači da se DSS, a naročito Vojislav Koštunica mogu amnestirati od odgovornosti za trenutno stanje u Srbiji, ali je priroda te njihove odgovornosti druge vrste od onoga što na umu imaju predstavnici vlasti koji, poput već citiranog Čanka, izjavljuju, na primer, da je “Vojislav Koštunica direktni i indirektni saučesnik zločina”. U svakom slučaju, nezavisno od toga gde će se zaustaviti trenutno zahuktala D(O)S-ova revolucionarna pravda, sve je očiglednije

da se u DSS-u ljuto varaju ukoliko misle da je potrebno samo da se malo sklone u stranu dok bura ne prođe (počistivši, eventualno radikale), pa da nastave po starom. Ta vremena su prošla, a pozicije DSS-a više nikada neće biti kao što su bile, što opet ne isključuje mogućnost da vrtlog srpskog termidora, u nekom trenutku, jabuku vlasti (ili makar njene simbole) neće ponovo ubaciti u Koštuničine nevične ruke. Na kraju krajeva, on je, uz zamorenog i gotovo zaboravljenog Vuka Draškovića, praktično jedini (politički) preživio od "istorijskih" vođa srpske opozicije, i premda je već uveliko opala pozlata sa njegovog političkog portreta, jedini se od političkih aktera i lidera iz prethodne decenije može nadati nekoj političkoj budućnosti.

5. Kolateralne koristi i štete

Da zaključimo. Uprkos svemu, čini se da bi iz čitave ove krize vezane za brutalno ubistvo srpskog premijera mogle proizaći čak i neke "kolateralne koristi", kako za samu Srbiju, tako i političku opciju koju je pokojni Đinđić oličavao.

a) Uprkos problematičnim metodama i sumnjama za (ne)selektivnost čitave akcije (o ustavno-pravnoj zasnovanosti da i ne govorimo), iza brave će se, što nikako nije za potcenjivanje, ipak naći značajan broj pripadnika raznih kriminalnih bandi, "ratnika" i "biznismena" sumnjive provenijencije, koji su prethodnih desetak godina premrežili Srbiju. Mnogi nerešeni slučajevi će biti razrešeni, mnoge mreže razbijene i predato dosta nelegalno posedovanog oružja – i to se ne može ignorisati. Ovo, doduše, od Srbije u političkom smislu neće učiniti baš "ekološki čistu" državu, ali svakako predstavlja korak u dobrom pravcu koji može računati na široku podršku domaće i svetske javnosti. Razume se, ta podrška biće utoliko trajnija i dublja ukoliko mere koje se preduzimaju naprasno ne zastanu pred vratima vladajućih stranaka, i njima bliskih poslovnih, finansijskih i medijskih imperija.

b) Ovaj šok bi mogao iznova okupiti i mobilisati pasivizirane i razočarane pristalice petooktobarskog prevrata, koje su se u međuvremenu osule, što zbog sukoba unutar pobedničke koalicije, što zbog niskog životnog standarda i neispunjenih obećanja DOS-a. Međutim, i ovaj mobilizatorski efekat biće znatno umanjen ukoliko se vanredne mere, kao i njihovi eventualni rezultati, pokušaju iskoristiti za neku vrstu političkog blic-kriga, kako protiv stranaka bivšeg režima, tako i dojučerašnjih saveznika. Niz ovde prethodno pomenutih momenata, čini se, nedvosmisleno upućuje upravo u tom nepoželjnom pravcu, čija bi najnegativnija posledica, ne računajući eventualni politički haos i/ili diktaturu, mogla biti dodatna kompromitacija državnih institucija i novi gubitak povere-

nja u demokratske procedure. A građani Srbije, generalno uzev, ionako nisu previše daleko odmakli od stava kako je “čvrsta ruka” efikasnija i bolja od liberalnih i demokratskih zamajavanja.

c) Najzad, Đinđićevo ubistvo moglo bi delovati otrežnjujuće na deo međunarodne zajednice koji je, po principu političke inercije i stereotipa iz Miloševićevog vremena, srpsku vladu i mladu srpsku demokratiju često stavljao na preteška iskušenja, sa mnogo uslovljavanja, a nedovoljno prave i konkretne podrške. Ekspresno smo primljeni u Savet Evrope, najavljena je povećana materijalna pomoć, beskamatni krediti... Cinici bi mogli pomisliti da svet, takoreći, nagrađuje Srbe zato što su ubili svog prozapadnog premijera, ali reč je, naravno, samo o osnovanom strahu da bi se ovde stvari mogle još dodatno pogoršati. No, veliko je pitanje da li bi po stvar demokratije u Srbiji bilo bolje da se ova, pretpostavljena, dobra volja međunarodne zajednice usmerava u pravcu bezrezervne podrške vanrednom stanju i aktuelnoj Živkovićevoj vladi, ili pak prema što bržem ukidanju vanrednog stanja (ili bar ukidanju suvišnih restrikcija javnog i političkog delovanja) i stvaranju “vlade nacionalnog jedinstva” koja bi u sebe uključivala – barem – DSS i G 17 kao važne predstavnike izvornog DOS-a.

Dosadašnja iskustva u tom pogledu, međutim, pokazuju da “međunarodna zajednica”, odnosno, oni koji u njeno ime vode svetsku politiku, nemaju previše sluha, niti istinskog interesa, za ovakvo udubljanje, i da im je uglavnom najvažnije da lokalni problem reše u skladu sa trenutnom procenom svojih globalnih interesa. Što znači da će, na primer, biti spremni da štošta progledaju kroz prste lokalnoj političkoj garnituri samo ukoliko ona pruži dovoljno dokaza o svom “demokratskom opredeljenju” – a što u ovom konkretnom slučaju znači da bude maksimalno “kooperativna” po pitanju Haga i ne pravi problema prilikom sve izglednijeg rasplitanja Kosovskog čvora. Ipak, valja obratiti pažnju na skorašnje izjave Petera Šidera (Savet Evrope) i Mauricija Masarija (OEBS), koje ukazuju i na mogućnost drugačijeg, nijansiranijeg i odmerenijeg pristupa međunarodne zajednice (pored ostalog, Šrederovo prilično otvoreno upozorenje Haškom tribunalu da bi morao pokazati više razumevanja za osetljivost srpske političke situacije), ali postoji realna opasnost da u svojoj udvoričkoj revnosti ovdašnja vlast prosto ignoriše i one prilike koje joj se nude.

U tom smislu, verujem da bi, dugoročno gledano, bilo od izuzetnog značaja ukoliko bi se procesi nekim od potencijalnih haških optuženika koji se pominju u kontekstu atentata na premijera Đinđića organizovan u Beogradu. Etički i politički gledano, to bi bilo veoma celishodno rešenje, ali je veliko pitanje da li se iko iz vrha sadašnje vlasti uopšte

setio da to predloži, a kamoli da se za tu soluciju politički založi i na njoj insistira. To bi bila idealna prilika da se pred domaćom javnošću raspote opako klupko lažnog patriotizma, kriminala i zločina, što je zadatak koji, iz različitih razloga, ne može biti prepušten samo “Pinku”, policiji i haškom tužilaštvu. Nažalost, čini se da su mnogi poslednje događaje jedva dočekali da bi uspostavili problematičan znak jednakosti između kriminala (koji jeste metastazirao u prethodnoj deceniji), ratnih zločina (kojih jeste bilo), integralističkih težnji i borbe Srba van Srbije (koji jesu instrumentalizovani), patriotizma (koji jeste besomučno zloupotrebljavan), neprijateljskog stava prema NATO i Haškom tribunalu (koji jeste dodatno raspirivan) – i Miloševića, koji se, opet, nesumnjivo koristio svim prethodnim radi održanja na vlasti. Od svega pomenutog, samo po pitanju kriminala, neposrednih ratnih zločina i, recimo, proevropske orijentacije u Srbiji postoji jasan društveni konsenzus i zato je, upravo zarad očuvanja tog konsenzusa, opasno kačiti na njega previše toga, a pogotovo Karlu Del Ponte, kosovo i “transatlantske” integracije. Čak i ako zahvaljujući opštoj pojmovnoj konfuziji i vanrednom stanju takav manevar trenutno prođe bez ozbiljnije reakcije, to dugoročno neće doneti željenu stabilnost, već samo nove kolektivne frustracije koje su plodno tlo svakog ekstremizma. Ali, razume se, kada već u svojoj lakomislenosti ili ideološkoj ostrašćenosti ni ovdašnji vodeći politički faktori o tome izgleda mnogo ne razmišljaju, iluzorno je očekivati da se neko u svetu naročito opterećuje ovim opasnostima i dilemama. Međutim, oni koji su svojom aktivnom podrškom, ili makar prećutnim blagoslovom, podržali ove vanredne mere svakako imaju dodatnu odgovornost i obavezu da ne dozvole njihovo dalje izrođavanje.

Jedan emotivni postskriptum

Previše se na ovom tlu nakupilo istorije, a premalo dolara po glavi stanovnika. Previše je “istorijskih” ličnosti i događaja, sumnjivih revolucija, prevrata i obrta. Mnogo najrazličitijih službi, afera, zavera i sekira. Previše Vujica, Apisa, Legija, Leka i Krcuna. Mnogo heroja i mesija spremnih da “za ideale” (svejedno da li “komunističke”, “nacionalne” ili “kosmopolitske”) žrtvuju sve i svakog – sem svoje vlasti, privilegija i bogatstva. A premalo otadžbini, slobodi i demokratiji istinski predanih i odgovornih osoba, svesnih da ne postoje istorijske prečice i iskreno uverenih u prednosti demokratskih institucija i procedura, među kojima je jedna od najdragocenijih upravo ona o mirnoj i periodičnoj smeni vlasti. Sve dok takvi ne prevladaju u odnosu na raznorazne “oslobodioce” pristigle na tenkovima, hamerima i bagerima, na političkoj i društvenoj sceni će se periodično, sa sve pratećom intelektualnom menažerijom, sme-

njivati različiti varijeteti iste totalitarne matrice, od kojih smo u Srbiji za manje od dve decenije imali prilike da upoznamo čak tri, i to često u izvođenju jednih te istih protagonista.

Ako im se ne stane na put, ovi strasni idealisti, moralni čistunci i “borci za ideju” naizmenično će i svaki put sa sve gorim posledicama “oslobađati” Srbiju, odnosno, ono što od Srbije preostane. I razlikovaće se, manje-više samo po tome što jedni obožavaju Cecu, a drugi Jecu. Odnosno, jedni Boru-Čorbu, a drugi Rolingstone. Jedni Šešelja – drugi Batića. Jedni Čedu – drugi Vučića. Jedni Šuvakovića – drugi Vesića. Jedni Amere – drugi Ruse. Jedni Ivana Markovića – drugi Bebu Popovića. Jedni Branu Crnčevića – drugi Petra Lukovića. Pa zar među pobrojanim entitetima i onim što dotični simbolišu nema nikakve razlike? Razume se da ima. No, nemojmo se zavaravati. Te razlike su, po svoj prilici, premale za neku stvarnu promenu i istinski demokratski napredak, ali bi, nažalost, ukoliko im se dopusti da ponovo maligno eskaliraju, mogle ispasti sasvim dovoljne za još jednu pogubnu istorijsku polarizaciju i (još) jedan osrednji građanski rat.

Beograd, 12. april 2003.

STRANPUTICE VANREDNOG STANJA

Smisao vanrednog stanja. Vanredno stanje je stanje državne nužde kada je ugrožen njen opstanak usled vanrednih prilika koje ugrožavaju poredak ili spoljnu nezavisnost zemlje. Smisao vanrednog stanja je da omogući spas naroda i države kada je njihova egzistencija dovedena u pitanje. U stanju državne nužde vlast poseže za različitim sredstvima uključujući i diktaturu. Otuda vanredno stanje ima dve strane medalje. Ono se može upotrebiti za spas države. Ali, ono se može i zloupotrebiti radi uvođenja samovolje i uspostavljanja ili ovekovečenja tiranije.

To su razlozi zbog kojih je vanredno stanje precizno pravno regulisano. Razlikuju se tri oblika stanja državne nužde: vanredno stanje, stanje neposredne ratne opasnosti i ratno stanje. Vanredno stanje je poseban pravni režim koji se zavodi na celoj ili delu teritorije za vreme neposredne ratne opasnosti ili vanrednih unutrašnjih prilika nastalih usled pobuna, nereda, štrajkova elementarnih nepogoda, bolesti i sl. Nadležni organ u ovakvim situacijama, proglašavajući vanredno stanje na osnovu ustavnih ili zakonskih ovlašćenja, preduzima vanredne mere pripravnosti ili mobilizacije. On vrši razna ograničenja ljudskih prava (kao ograničavanje slobode kretanja, zbora i dogovora, štampe i sl.), tako da se ova prava mogu ograničiti ili privremeno ukinuti. Norme koje se ne primenjuju ili se zamenjuju specifičnim za ovu situaciju, odnose se na razne državne organe, prvenstveno vojne, policijske i sudske.

Pravno uređenje vanrednog stanja. Po radikalno liberalnom stanovištu nije dopuštena ovakva suspenzija ustavnih jemstava ljudskih sloboda i prava ni u uslovima vanrednog stanja. Savremene države su, međutim, napustile to stanovište, smatrajući da je suspendovanje ustavnih sloboda i prava u stanju državne nužde dopušteno samo pod uslovom da preduzete mere budu srazmerne opasnosti koja preti. Evropska Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda predviđa mogućnost uvođenja vanrednog stanja “u doba rata ili druge javne opasnosti koja preti opstanku nacije”.

Ustav SFRJ od 1974. nije predviđao uvođenje vanrednog stanja kao posebnog pravnog režima. Cinici su to tumačili činjenicom da je reč o zemlji u kojoj je vanredno stanje bilo, zapravo, redovno; a demagozi da u zemlji izvanrednog stanja nema mesta za vanredno stanje.

Ustav SRJ od 1992. razlikuje tri stanja državne nužde: vanredno stanje, neposrednu ratnu opasnost i ratno stanje. On ne sadrži bliže odredbe o razlozima koji mogu biti osnov donošenja odluke o proglašenju vanrednog stanja. Prema tom Ustavu odluka o proglašenju vanrednog stanja u nadležnosti je Savezne skupštine. Po ovom pitanju Ustav Republike Srbije od 1990. je neusaglašen sa saveznim Ustavom. Uz to, on je manje restriktivan i manje određen. Naime, Ustav Republike Srbije utvrđuje da Narodna skupština “odlučuje o ratu i miru”, da bi potom čl. 83 tačkom 7 ova nadležnost bila poverena predsedniku Republike “po svojoj inicijativi ili na predlog Vlade”.

Ustav Srbije je otišao još jedan korak dalje u odnosu na savezni Ustav. Dok je pitanje vanrednog stanja isključivo uređeno saveznim Ustavom, Ustav Srbije dopušta da se ono uredi i potonjim zakonom. Neposredno posle devetomartovskih demonstracija 1991. godine, ovo ustavno ovlašćenje je iskorišćeno. Naime, 28. marta 1991. godine Narodna skupština Srbije donela je Zakon o merama za slučaj vanrednog stanja. Pomenutim razlozima koje predviđa Ustav ovaj zakon je dodao još jedan: “ugrožavanje obavljanja privredne i društvene delatnosti” (čl. 2 st. 1), čime je predsednik Republike stekao praktično neograničene mogućnosti za uvođenje vanrednog stanja. Povod za uvođenje vanrednog stanja može biti, pored pomenutih razloga, i masovni protest građana, štrajk ili zaprečavanje sporednog puta ili ulice i sl., jer to može “ugroziti obavljanje privredne delatnosti”. Dakle, očigledno je da su ovim Zakonom o merama za slučaj vanrednog stanja ovlašćenja predsednika Republike ogromna i da su pravljenja po liku i nalogu Slobodna Miloševića. Odlukom v.d. predsednice Skupštine Srbije, Nataše Mičić, o uvođenju vanrednog stanja ove mere su čak i pooštrene: produženje policijskog pritvora, cenzura štampe i si.

Mogućnosti zloupotrebe. Najveća nevolja i moguće zloupotrebe proističu iz okolnosti što je donosilac ovog Zakona pobrkao razliku između ratnog i vanrednog stanja, da bi predsedniku Republike “omaškom” dopustio da u vanrednom stanju donese akte i mere koje se, po Ustavu Srbije, mogu doneti jedino u ratnom stanju. Drugim rečima, predsednik Republike je ovlašćen da u vanrednom stanju donese akte kojima može “utvrditi radnu obavezu, ograničiti pravo na štrajk, ograničiti slobodu zbora i drugog okupljanja, ograničiti slobodu političkog, sindikalnog i drugog delovanja”. (čl. 6 st. 1). U takvim uslovima, moguće je da se pod devizom borbe za odgovorno i profesionalno pravosuđe, medije itd. otpočne haranga i čistke. Nedavno je Skupština Srbije penzionisala 35 sudija opšte nadležnosti među kojima i sedmoro sudija Vrhovnog suda Srbije, a predsednica tog Suda, dojučerašnji borac za neza-

visno sudstvo podnela je ostavku. Ministarstvo kulture bavi se izricanjem mandatnih kazni i mera zatvaranja medija, što je pravno nedopušteno.

Usvajajući paket zakona za borbu protiv kriminala Skupština Srbije je 11. aprila na mala vrata uvela odredbe revolucionarnog krivičnog prava. Ponovno je uvedena konfiskacija imovine kao sporedne kazne osuđenima za pojedina krivična dela. Predviđeno je preventivno zadržavanje osumnjičenih za ubistva u pritvoru, kumulativne kazne, produženje policijski pritvor do šezdeset dana. Nasuprot instituciji tzv. slučajnog sudije, nezavisnog sudije, formiraju se specijalna veća, specijalni tužioc, specijalne istražne sudije. Takođe je predloženo da se ukine institucija istražnog sudije i da sve istrage vodi državni tužilac, da se u specijalna veća Okružnog suda u Beogradu koja treba da sude po predmetima organizovanog kriminala, inkorporiraju sudije vojnog suda. Olako se poseže za merama odmazde, iako je poznato da se njima ne može unaprediti ni pravosudni, ni represivni aparat. (Iz redova stranke ministra pravde, DHSS, predloženo je ponovno uvođenje smrtne kazne u sisteme sankcija u krivičnom zakonu.)

Ovakvim merama vanrednog stanja u Srbiji postoji opasnost da se ono zloupotrebi i omogući izrađanje pravne države u autoritarnu partijsko-policijsku državu a vladavina prava u vladavinu pravom. Ovaj tragični paradoks ozbiljno je upozorenje da svekolika kriza pravnodržavnog poretka u Srbiji može da ima za epilog agoniju i kolaps prava. Dakle, avet "permanentnog" vanrednog stanja nadnela se nad Srbijom, preteći novim nevoljama, i starom, miloševićevskom nepodnošljivom lakoćom prelaženja iz "izvanrednog" u vanredno stanje, iz vladavine prava u vladavinu pravom.

Povratak jednoulju. Zbivanja u skupštinama i medijima tokom poslednje dve godine zastrašujući su znak povampirenog jednoulja, ubedljiv dokaz da kod nas i dalje preovlađuju monolozi moćnih zasnovani na argumentu snage, a ne na snazi argumenta, na neargumentovanoj uzurpaciji prava na jedino ispravno gledište. Ukidanjem direktnih prenosa sednica Skupštine Srbije, obrazloženo razlozima vanrednog stanja, praktično je oduzeta jedina tribina sa koje se mogao čuti opozicioni glas. Prateći danas naš politički život možemo steći utisak da smo se vratili u vreme jednopartijskog sistema.

Medijski kredito u Srbiji je bio i ostao proizvodnja političke lojalnosti, onesposobljavanje građana da misle svojom glavom, instrumentalizacija novinara, manipulacija podanicima i industrijsko oblikovanje javnog mnjenja. Daljinski upravljači medijskim mrakom Srbije, posle oktobarskog prevrata prešli su samo iz jedne u drugu ruku.

Aktuelnim vlastodršcima u Srbiji, jednako kao i onima u doba Miloševića i Broza, nisu potrebni novinari koji misle svojom glavom, koji su spremni da pošto-poto slede najviše profesionalne i etičke standarde svoje struke i koji poštuju istinu, ljudska prava i objektivno informisanje kao najviši princip svoje profesije. Naprotiv, njima su potrebna lakejska novinarska škrabala, korumpirani direktori i ambiciozno disciplinovani urednici, koji će zarad višeg statusa, privilegija, lukrativnog cara, ekspresne političke ili profesionalne promocije, prihvatiti podanički odnos medijskih vazala i lakeja. Jer, u industriji svesti bivšeg/sadašnjeg režima koja državnu kontrolu praktikuje totalitarno, novinarima je namenjena uloga transmisije, pukog izvršioca a ne kreatora.

Mediji u vanrednom stanju. Zabrane i cenzure od strane dosovske vlasti koje su kulminirale pod vanrednim stanjem nisu nikakvo iznenađenje. One su sasvim logične, razumljive i nisu samo prouzrokovane merama vanrednog stanja. Jer, slobodna, kritička reč ugrožava autoritarni poredak i smrtna je opasnost za osione vlastodršce. To oni i njihovi medijski lakeji dobro znaju. Tu ih instinkt vladanja i dominacije ne vara. Stoga se od njih ne može očekivati da tolerišu i podupiru autonomno, slobodno i kritičko novinarstvo. Time bi potkopali temelje svoje moći i svog položaja.

Jedna od najtežih posledica uvođenja vanrednog stanja je sadržana u suspendovanju osnovnih demokratskih i političkih prava, posebno u ukidanju i ograničavanju u velikoj meri slobodnog javnog mnjenja. Posebno su zabrinjavajuće izjave visokih zvaničnika o tome da će vanredno stanje kao “bič naroda protiv organizovanog kriminala trajati sve dok i poslednja banda ne bude uhvaćena” (D. Veselinov). “Vanredno stanje će trajati sve dok ne budu pohapšeni ne samo izvršioци, nalogodavci i finansijeri ubistva premijera Đinđića, već i svi oni koji su se tome obradovali ili poželeli da to učine” (Č. Jovanović). Ministar kulture, B. Lečić najavljuje inkvizitorsku komisiju koja treba da sprovede čistku po medijima koji su vodili “specijalni rat” prema vladi. On tvrdi da je “vlada napravila analizu svih medija za poslednjih šest meseci i da je zaključeno da se u nekim novinama stvarala atmosfera linča protiv vlade i poginulog premijera Z. Đinđića, tako da bude sasvim normalno da se povuče oroz i da se nađe neko ko će to da uradi”.

Zabrana tiražnog dnevnog lista “Nacional” naredbom ministarstva a ne odukom suda, otvorila je vrata ne borbe protiv kriminala, već medijsko-političkom lešinarstvu i (auto)cenzuri. U “informativnom mraku”, dok su novinarima “zavezana usta” a vladini funkcioneri državne stvari saopštavaju na partijskim konferencijama za štampu, javnost ostaje bez odgovora na krucijalna pitanja, bez informacije o više hiljada li-

ca koje je policija uhapsila ili zadržala u pritvoru, iako nisu povezana sa atentatom. U toj iskrivljenoj optici vidi se da ne valjaju ni sudovi, ni tužilaštva, ni mediji, ni politički analitičari... Jedino valja vlada.

Zaključak. Nakon mesec dana vanrednog stanja u Srbiji ono je iscrplo svoju svrhu i našlo se na kritičnoj tački sa koje se ili klizi u glib ratnog stanja i represivne politike “odrešenih ruku”, ili vraća u redovno stanje u okvire krhkih demokratskih institucija. Niko ne dovodi u pitanje potrebu da se policijskim snagama daju vanredna ovlašćenja u borbi protiv organizovanog kriminala, ali se isto tako ne može prihvatiti otvorena i neskrivena instrumentalizacija vanrednih prilika za neskriveni obračun sa političkim istomišljenicima i strankama koje ne čine vladajuću koaliciju. Nedopustivo je da se uredbama i podzakonskim aktima praktično stavljaju van snage osnovna načela Ustava i neka osnovna načela Zakona o krivičnom postupku i Krivičnog zakona. Stoga je krajnje vreme da vlast u Srbiji preispita mere vanrednog stanja, da što hitnije počne da radi na njegovom ukidanju, na liniji započetog reformskog kursa a u skladu sa Ustavom i važećim zakonima.

Beograd, 12. april 2003.

.....

POLEMIKE

.....

Ivan Ivanović
književnik, Beograd

PARTIZANI I ČETNICI – SRPSKI FATUM

1.

Bauk kruži Srbijom — bauk četništva!

Sve sile neokomunizma sjedinile su se u svetu hajku protiv tog bauka: Tiov generali, komunistički novinari, visoki partijski funkcioneri, ministri, gradonačelnici, ambasadori, publicisti, vojni istoričari ... ali i sociolozi, bivši emigranti, disidenti ... Samo u listu *Danas* za kratko vreme objavljeno je desetine članaka u kojima se ukazuje na opasnost koja preti zemlji od tog bauka, koji se vratio među Srbe da izazove novi građanski rat.

Ko su sukobljene strane u prolegomeni za novi srpski građanski rat? Arhetip je isti kao 1941. godine: na jednoj strani su partizani, a na drugoj četnici; nova srpska klanica može da počne. Pri tom su *partizani* “dobri momci” koji, eto, brane demokratske i civilizacijske vrednosti građanskog društva, a *četnici* “zli momci” koji bi da nas vrata u mitsku prošlost i izazovu novi haos.

Nameće se pitanje otkud tolika halabuka i ima li podlogu u realnosti? Od svih povoda koje sam mogao da prepoznam u tekstovima u *Danasu* realna su samo dva: *hepening* Vuka Draškovića na Ravnoj gori i TV serija “Ravnogorska čitanka” na *Radio-televiziji Srbije*. Oba događaja zaslužuju nužnu pažnju i analizu, ali prethodno moramo da se upoznamo sa njihovim optužbama na stranicama *Danasa*. Ko su autori ovih tekstova?

Sve je počelo emisijom *Most radija Slobodna Evropa* u režiji bivšeg komunističkog novinara Omera Karabega. Da bi izveo svoj naum nove satanizacije četničkog pokreta, novinar *Slobodne Evrope* je pozvao u pomoć profesora sociologije Filozofskog fakulteta u Beogradu, Todora Kuljića, inače stručnjaka za fenomen fašizma na tlu bivše Jugoslavije, koji je imao da ustanovi ono što je bilo na prvi pogled jasno, što je i svm autor u emisiji priznao, da je “Ravnogorska čitanka” pravljena sa anti-komunističkih pozicija. Da je novinaru bilo do istine, on bi sociologu suprotstavio nekog od istoričara *novog talasa*, pa bi se u emisiji sučeljavale ideje. Ovako je Karabegov *Most* bio u stvari kritika TV serije sa pozicija sociološke nauke, pri čemu se autor “Čitanke” našao u nelagodnoj poziciji da se pravda za ono što nije učinio. Objektivno, on u emisiji nije bio u ravnopravnoj poziciji, jer se bavio faktima i činjenicama a njegov oponent teorijskim uopštavanjima. *Danas* je poziciju Uglješee Krstića cementirao u naslovu: *Ravnogorska čitanka u crno-belom izdanju*. Poruka oba medija je jasna: “Ra-

vnogorska čitanka” nije naučno historiografsko delo, pa je kao *crno-bela* tvorevina nepotrebna i suvišna u programu RTS. (Televizija se nije oglušila o ovu poruku, nego je požurila da seriju skine s programa, da li privremeno ili stalno teško je ovog trenutka reći.)

Posle emisije, koliko sam video, prvi je reagovao bivši novinar i kolumnista NIN-a, iz vremena titoističke vlasti, Miloš Mišović. On se veoma zabrinuo što Televizija prikazuje ovakve projekte, ali još više što je Vuk Drašković 11. maja održao četnički *hepening* na Ravnoj gori i pozvao narod na *ustanak*, i to protiv koga, protiv *Dosovske vlasti*, kojoj se novinar u međuvremenu očigledno priklonio. Pri tom je od čitavog kompleksa fenomena *Vuk Drašković*, koji, evo, već više od deset godina uzbuđuje srpski nacionalni korpus, ali i uznemirava srbijansku javnost, izdvojio samo taj poklič i neke primitivne folklorne pesme koje su se čule na Ravnoj gori. Novinar je tu video početak novog građanskog rata među Srbima. Što su Šumadinci (uglavnom su bili oni, a koliko ih je bilo, između 10.000 i 100.000, koliko je ko hteo da vidi) bili nenaoružani (to što je bilo neke pucnjave, ne znači da je u pitanju bio *naoružani narod*), novinar nije hteo da uzme kao činjenicu. Gore od toga, bivši komunistički kolumnista na Ravnoj gori kao da je video *lično* generala Dražu Mihailovića, koji se, eto, po drugi put obreo među Srbima da objavi svenarodni ustanak, ovoga puta protiv DOS-a, jer drugog neprijatelja nema.

Utemeljeniji ali i uznemireniji je bio tekst “političkog analitičara i publiciste”, Desimira Tošića, bivšeg emigranta od Titove države, sadašnjeg političara najpre Demokratske stranke a potom otpadničkog Demokratskog centra. Nekadašnji urednik emigrantske *Naše reči* upozorava čitalaštvo na naslov jednog svog članka iz 1952. godine *Da krvi više ne bude*, koji je bio namenjen “emigraciji koja je gotovo sva kiptala od zamisli Trećeg svetskog rata, predvođenog Sjedinjenim Američkim Državama, koje će osloboditi ne samo Istočnu Evropu, nego prvenstveno Jugoslaviju i posebno Srbe”, pa računa da je taj naslov danas ponovo aktuelan i da se sa tom idejom moraju upoznati generacije današnjih Srba. I Desimir Tošić vidi opasnost od novog građanskog rata koji zagovara još od 1990. godine SPO (Vuk Drašković), a “kulminacija se nalazi u ovoj limunadi, bogatoj tendencioznostima i netačnostima kao što je “Ravnogorska čitanka”, preko RTS”. Pri tom se publicista Tošić poziva na svog stranačkog šefa, predsednika Veća građana Savezne skupštine odlazeće Jugoslavije, Dragoljuba Mićunovića, koji je na konferenciji za štampu upozorio da se “nalazimo pred novom pojavom profašističkih tendencija”. Tošić identifikuje te nove “profašističke tendencije”: to su monarhija, crkva, a zatim desničarske stranke SSJ i SRS! (Nema SPO!)

Dosta smireno i utemeljeno deluje članak paraćinskog profesora istorije, Desimira Nikolića, *Istorija tek treba da se piše*. Profesor pravi važnu razliku između istorije i ideologije; istorija se zasniva na činjenicama a ideologija na predubedenjima: “Ni najtvrdoglavije činjenice ne mogu da obore već izgrađen pogled na svet, nego su najčešće tu da se nađu na usluzi, da upotpune, dograde, podupru, potkrepe i odbrane određen pogled na svet, jer ovaj ne izvire iz činjenica, već iz osećanja, doživljaja, interesa i potreba, tj. iz najdubljih naslaga ljudskih jedinki i određene društvene grupe”. Profesor s pravom ispravlja Desimira Tošića, koji pledira samo za činjenicama i poziva istoričare da “našem javnom

mnjenju daju što više činjenica u obradi druge polovine XX veka”, kad upozorava da se promenom ugla posmatranja menja značenje činjenica. Nije, dakle, dovoljno ispričati istoriju, nego se mora prodrjeti u njenu filozofiju, a u interpretaciji građanskog rata na tlu Jugoslavije 1941-45. godine nisu toliko “sukobljene činjenice, koliko dve filozofije istorije, dve ideologije, dva pogleda na svet”. Srednjoškolski profesor s pravom postavlja pitanje koju od te dve istorije da predaje, partizansku ili četničku; kaže da su mu se “zgodila sva ta silna interpretacijska natezanja; najpre, u vreme pune hegemonije komunističke ideologije, četnički pokret biva tretiran kao odvratan kvislinški pokret, a zatim, u vreme kohabitacije mirinsko-slobinskog socijalizma i ćosićevsko-draškovićevskog nacionalizma, ovaj pokret biva prebačen u grupu oslobodilačkih pokreta, tamo negde pored partizanskog pokreta, kome se sada pripisuju izvesna “leva zastranjivanja”. Profesor posebno ističe da u pogledu školskih programa vlada “pravi galimatijas”: tako je udžbenik za četvrti razred gimnazije, naročito one strane na kojima se interpretira novija istorija, potpuno neupotrebljiv. Stoga se on, kao čovek prakse koji ima važan zadatak da mladoj generaciji tačno prikaže ratna zbivanja 1941-45. godine, nalazi u procepu sukoba dve ideologije koje bi htele svaka za sebe da promovišu svoju istinu. Otud naslov članka *Istorija tek treba da se piše*. Profesor precizno navodi ko su danas *partizani* a ko *četnici*. Srbi su se 1990. godine, kad je obnovljen višestranački život, ponovo svrstali u dva politička tabora: “u tabor bioloških i ideoloških potomaka partizana (SPS i slične stranke) i tabor bioloških i ideoloških potomaka četnika (SPO i slične stranke).” Stranka koja je tražila izlaz i kompromis (Demokratska stranka, tada još uvek celovita) “prosto je bila priklještena između dva politička kolosa: s obe strane zaglušujuća buka truba i fanfara, naduvavanje značaja sopstvenog naciona do karikaturalnih razmera, protezanje njegove teritorije do imaginarnih granica i njegovo uznošenje do nebeskih visina.” Profesor Nikolić s pravom primećuje da “razuman glas tu nije mogao da se čuje od halabuke od koje je podrhtavala gotovo čitava planeta”.

Ako je prvi tekst Desimira Tošića bio upozoravajući, pismo petorice javnih radnika na čelu sa njim deluje alarmantno: napisano je povodom *najave obnavljanja rata između partizana i četnika*, sa naslovom *Izazovi zdravoj pameti*. To pismo je parafraza Tošićevog članka, pa je očigledno da je oba teksta napisao isti autor. U njemu se ponovo ukazuje na opasnost od “profašističkog izazova” koji “kulminira u pseudoistorijskim retrospektivama uveliko zasnovanim na pristrasnosti i netačnosti poput *Ravnogorske čitanke*, nedavno emitovane preko državne RTS”. (U stvari skinute s programa.) Pošto Petorica navode da su “baštinici Miloševićevog ekstremizma, kojima je nacionalistička isključivost jedina opcija, danas agresivno aktivni, pa i uticajni”, to ispada da je *Ravnogorska čitanka* u funkciji Miloševićevog režima, što je čist nonsens. Petoricu posebno uznemirava “neprestano promovisanje monarhije kao odličja usiljeno idealizovane “domaćinske” Srbije”, pa su zabrinuti što “u državi koja je zvanično uređena kao republika prestolonaslednik (koji s porodicom stoluje u Belom dvoru “po pozivu iz otadžbine”) počinje da se predstavlja kao Aleksandar II”, pa se pitaju nisu li “dani Republike odbrojani”. Petorica se suprotstavljaju “idealizovanju četničkog pokreta”, što je za njih “profašistička tendencija”.

Interesantno je pogledati ko su potpisnici peticije Petorice. Trojica od njih su bili visoki komunistički funkcioneri, članovi najviših partijskih foruma: Mirko Tepavac ministar spoljnih poslova u vreme tzv. liberalizma; Živorad Kovačević gradonačelnik Beograda i ambasador u SAD u vreme ortodoksnog komunizma po rušenju liberalizma; Aleksandar Nenadović direktor *Politike* u vreme liberalizma. Njihov doprinos demokratiji sastoji se u tome što nisu podržali Slobodana Miloševića i ušli u njegovu ratnu ekipu, što može da im služi na čast. Stoga je meni razumljivo što oni ne mogu drugačije da razmišljaju do *komunistički* i u četništvu i generalu Draži Mihailoviću vide *bauka koji kruži Srbijom*. Karakteristično za njih je da su *renegati*, otpadnici od komunizma na jednom od partijskih prestrojavanja; nisu oni napustili Partiju, nego je Partija odbacila njih. Držim da se oni danas mogu nazvati otrežnjenim ili opranim komunistima, čime ne umanjujem njihov preobražaj odnosno metanoju. Ipak, ne mogu nas oni učiti demokratiji, a ako na to pretenduju, morali bi najpre da se *pokaju* za sve grehe komunizma kojim su bili inficirani.

Ako njihovu političku poziciju razumem, nejasno mi je šta hoće Desimir Tošić. Iz odgovora Uglješe Krstića na apel Petorice, *Vređanje zdrave pameti*, vidim da je Tošić "opterećen pripadništvom Jugoslovenskoj ravnogorskoj omladini – štab 1001", što nisam razumeo. Njegov antimonarhizam je verovatno u ravni republikanstva Dragiša Vasića, koji je bio potpredsednik Republikanske partije, što nije smetalo da u Ravnogorskom pokretu na početku bude glavni mislilac i Dražin zamenik (*Čiča broj 2*). Nikako ne razumem šta će u klubu Petorice autentični antikomunistički disident Mihajlo Mihajlov. Ne znam da li je Mihajlov bio član Komunističke partije, ali znam da je kao mlad čovek, asistent na Filozofskom fakultetu u Zadru, radio na pokretanju nezavisnog časopisa koji bi se zalagao za *višestranačku demokratiju*. Pre toga je na ekskurziji u Sovjetskom Savezu uspeo da razgovara sa glavnim sovjetskim antikomunističkim disidentima i ti intervjui su objavljivani u časopisu *Delo*, što je dovelo do sudske zabrane časopisa. Ideja o višestranačkom sistemu bila je u ono vreme jeretička i avangardna, pa je asistent dopao zatvora i izgubio posao. Kad je Edvard Kardelj smislio samoupravljanje (ustvari pozajmio ga od filozofa *Praksisa*, koji su ideju našli u tzv. *Mladom Marksu*), kao poslednju mogućnost za produžavanje komunističke diktature, Mihajlov je obelodanio da je tako nešto već uradio Mussolini u svom korporativnom sistemu. Komunisti su Mihajlova ponovo osudili na dugogodišnju robiju. A kako je izgledalo to montirano suđenje, najbolje može da se vidi po tome što su u sudnicu dovlačeni studenti Pravnog fakulteta da se na primeru uče kako oni treba sutra da sude. Za vreme Mihajlovljevih robijskih trojica od Petorice su bili visoki partijski i državni funkcioneri i kao takvi određivali politiku Saveza komunista o progonima jeretika – disidenata. Ne vidim da su ijednom rečju, nekmoli gestom, zaštitili mladog antikomunističkog buntovnika. Po isteku robijanja, pošto u zemlji nije mogao da nađe nikakav posao, a nasleđeni stan mu je konfiskovan, Mihajlov se nekako domogao Zapada, gde je razvio veliku pedagošku i spisateljsku aktivnost. Sa interesovanjem i zadovoljstvom sam čitao njegove tekstove najčešće objavljivane u *Našoj Borbi*, s jedne strane dovoljno objektivne da nose naučni diskurs, a s druge strane nužno lične da imaju umetničko obeležje.

Iz svih ovih razloga nemoguće je ne postaviti pitanje kakva nam to opasnost danas preti kad se ujedinjuju ljudi tako različitog političkog profila i životne sudbine, *celati* i *žrtve*, da bi javno ukazali na nesreću koja se sprema Srpskoj državi? To što se oni deklariraju kao “nezavisni intelektualci” institucionalizovani u Forumu za međunarodne odnose ne daje im za pravo da automatski osude generala Dražu Mihailovića, koji je, eto, ante portas. Stvar je daleko složenija, što u načelu priznaje i Desimir Tošić kad se zalaže da istoričari sakupe što više činjenica.

Na kraju dolazi Milenko Marković sa tekstom u dva nastavka: *Kad ideologija sapliće istinu* i *Otkaz za sluškinju politike*. I on se potpisuje kao *publicista*, što će reći javni radnik. Meni je poznatiji kao *sređivač Kosova* iz vremena političke dominacije Ivana Stambolića. Marković na famoznoj Osmoj sednici nije odmah pao, nego se nudio Miloševiću da nastavi započeti posao, ali je “mesija sa Gazi-Mestana” to odbio. Tek tad je Marković konvertovao, a danas se javlja u udruženju građana za *čuvanje istine o NOR-u*. Za njega nema dileme, četnički pokret Draže Mihailovića bio je nešto najreakcionarnije, a svi oni koji danas pokreću to pitanje “vraćaju unazad, umesto da nam pomažu da idemo napred”. Ne dâ ovaj publicista da se “prekrajaju istorija NOR (Narodnooslobodilačkog rata)”. On čak osuđuje Miloševićev režim, a potom postmiloševićevsku vlast, što su dozvolili da progovore “neočetničko-monarhističke snage, poražene u Drugom svetskom ratu”, što je, ne mogu a da to ne primetim, jezik Udbe. Hiljadu puta sam to dosad čuo! Publicista zna zašto se to dešava: “radikalnom preradom istorije narodnooslobodilačkih ratova 1941-1945, trebalo je opravdati ratove 1991-1995, koji su po suštini nastavak realizacije četničkog programa iz vremena Drugog svetskog rata”. Drugim rečima, srpskim snagama u ovim drugim ratovima nije komandovao komunisti Slobodan Milošević, nego od komunisti na brutalni način umoreni general Draža Mihailović! Milenko Marković uopšte ne postavlja pitanje “četničke kolaboracije sa okupatorom” u toku Drugog svetskog rata. On ide dalje, pa razrešava veliku dilemu oko ove kolaboracije. “Nije li kolaboracionizam bio četnički izbor kako da se sačuva vlast londonske vlade?” Dakle, ovako: četnici Draže Mihailovića su se borili na strani Nemaca da bi vratili na vlast kralja i emigrantsku vladu kojima Englezi ukazuju gostoprimstvo! Upotrebiću učtivu reč nonsens, mada se radi o čistoj gluposti! Istina, publicista nije baš naivan, pa u ponečemu priznaje greške partizanske historiografije i traži da se ona pomalo *koriguje* (ne valorizuje). Ali, tu istoriju su pisali “komunisti kao pobednici u Drugom svetskom ratu”, a u “prirodi je svakog pobednika da sebe uveliča, a poraženog protivnika predstavi u što lošijem svetlu”. Otud, publicista dozvoljava izvesne korekcije i to bi bila “naučno-kritička revalorizacija”, na kakvu su spremni *partizani*, a ne “nacionalistička, neočetnička, prerada istorijske prošlosti”, kakvu zagovaraju *četnici*. Dozvoljene su korekcije, istorija se može u ponečem drukčije objašnjavati ili dopunjavati nekom novom argumentacijom, ali se suštinski ne može menjati! A za Milenka Markovića suština građanskog rata u Jugoslaviji 1941-1945. godine se svodi na šemu o fašizmu i antifašizmu: na strani antifašizma su bili samo partizani, a svi ostali, uključujući i četnike Draže Mihailovića, bili su fašisti. Kako ovom komunističkom konvertitu očigledno nedostaju teorijska znanja, on se oslanja na stavove sociologa Todoru Kuljića u *Mostu Slobodne Evrope* i pri tom ih uprošćava i vulgarizuje. Ta-

ko je sociolog i nehotice dao politikantu teorijsku podlogu za *čuvanje istine o NOR-u*.

Ova sveta hajka protiv *bauka četništva* i njegovog vođe generala Draže Mihailovića neodoljivo me je podsetila na jednu karikaturu s kraja šezdesetih godina, koja svakako ide u antologiju srpske karikature. Njen autor je Milorad Dobrić. U to vreme sveopštih zabrana, kad je svaki drugi broj *Studenta i Vidika* sudski sankcionisan, kad su knjige masovno zabranjivane, kad se za svaku slobodnu reč išlo na sud, kad je vrhovni komunistički poglavar naložio sudijama da se *ne drže paragrafa kao pijan plota kad su u pitanju neprijatelji komunizma*, vlasti su pustile pornografiju sa Zapada kao kompenzaciju za političke progone antikomunista. I kiosci su, dabome, postali preplavljeni “golim ženskama”, pornografijom koje se u međuvremenu Zapad odrekao. Pred jedan kiosk dolaze dva starca, nalik na one starce iz *Mapet šoua*, koji na kraju svake emisije izjavljuju “Ništa ne valja, gledaćemo opet”, gledaju “gole ženske”, rutave među nogama, pa će jedan: “*Dokle će, bre, ovi da slikaju Dražu Mihailovića!*”

Bilo kako bilo, tek u *Danasu* je otvorena Pandorina kutija i iz nje su izišli duh *četništva i partizanstva*. Pošto se radi o vampirima, novog građanskog rata u Srbiji ne može da bude. Ali duhovi se neće vratiti u kutiju dok se o njima ne utvrdi puna istina. Poznato je da se jedan problem ne može rešiti na taj način što se zataška. Komunisti su betonirali ustaške jame, izravnali pasja groblja, dekretom proglasili *bratstvo i jedinstvo*, pa šta su postigli? Problem su iz svesti naroda gurnuli u podsvest, gde je on dugo tinjao, da bi se još žešće razbuktao u novom građanskom ratu 1991-95. godine. Istorija se uvek vraća u još brutalnijem vidu. Novi rat je bio nastavak starog, kao što je Drugi svetski rat proistekao iz nedovršenog Prvog. Nova generacija Srba (Jugoslovena), neopterećena učešćem u ratu, ali formirana na njegovim posledicama, ne može a da ne vraća film unazad i da ga ne analizira. Paraćinski profesor se s pravom pita koju istoriju da predaju srednjoškolski profesori? Hteli ili ne hteli, problem je otvoren, polemika mora da se vodi. Za Srbe je ovo pitanje važno, pa ne prihvatam tezu Mihajla Mihajlova (koji se u polemiku umešao) da su “rasprave o *srpskim deobama* provincijalne”. Naprotiv, one su suštinske, nema demokratskog društva dok se ne razreše sukobi prošlosti. Za Srbe taj rat ne može biti isto što i “rat ‘crvene i bele ruže’ koji se vodio u Engleskoj pre nekoliko vekova”. Mihajlov tačno kaže da su nove polemike rezultat “mitskog odnosa prema NOB i Drugom svetskom ratu”, ali pogrešno zaključuje da su današnje generacije prema ovoj temi ravnodušne. Zar Vukov *hepening* na Ravnoj gori nije jasno pokazao da dolazeći Srbi žele da sruše komunistički mit o partizanskoj borbi. Taj proces se ne može zaustaviti, pa su pokušaji *čuvara istine o NOR* kontraproduktivni. I Petorica, i Mihajlov, pogrešno identifikuju nove *srpske deobe* u vraćanju ravnogorske ideje, nostalgiji za monarhijom i uvođenju verske nastave u škole. Prave deobe će se odigrati oko raskida sa *komunističkim nasleđem*. Tek kad se ovaj proces dovrši, romantičarska predstava o četništvu će se pohraniti u muzeju, a mi ćemo dobiti *realističku istoriju*, kakvu je zagovarao još sveštenik Ilarion Ruvarac. A ta nova istorija već počinje da se piše, na scenu stupa *novi talas* istoričara, na koji je ukazao Uglješa Krstić. Već je Jozo Tomašević, Hrvat jugoslovenskog opredeljenja koji živi u Americi, inače ekonomista po struci, u knjizi “Četnici u Drugom svjetskom ratu” (kod nas objavljena u Zagrebu 1979. godine, ali bez ključnih

desetak stranica) pokušao da objektivizuje istorijsku istinu o četničkom pokretu Draže Mihailovića i ukazao na njegovu složenost. No pravu revoluciju u vrednovanju ovog pokreta donela je knjiga “Saveznici i jugoslovenska ratna drama” autora Veselina Đuretića, objavljena 1985. godine. Komunističke vlasti su sudski retroaktivno zabranile čak tri izdanja ove knjige. *Novi talas* srpskih istoričara čine tri naučnika mlađe generacije, a njihova imena su Kosta Nikolić, Milan Vesović i Bojan Dimitrijević. Za njima kreću mnogobrojni istraživači (Momčilo Pavlović, Zoran Skopljak, Nebojša Berec...), pa se već sad može govoriti o *novoj školi* srpske historiografije. Ja bih posebno ukazao na dvotomnu knjigu “Rat i mir đenerala” – izabrani ratni spisi, koju su priredili Milan Vesović, Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević 1998. godine. Visok domet predstavlja knjiga Koste Nikolića “Istorija Ravnogorskog pokreta”, objavljena 1999. godine. Reč je o kapitalnom delu. Nikolić je pažljivo proučio sve dostupne izvore i celokupnu objavljenu građu o ustanku na čijem čelu je bio general Draža Mihailović i uspeo da sublimiše *filozofiju Ravnogorskog pokreta*.

Postavlja se pitanje zašto se ja, pisac a ne istoričar, “trpam” u priču *Danasa* i samoprijavljujem za polemiku, kad me niko nije “prozvao”? Za to imam bar tri razloga: Prvi, što u tim tekstovima figurira i literarni argument, naime oponenti se pozivaju na neka književna dela. Drugi, što sam i sâm napisao knjige o četničkom pokretu i uopšte građanskom ratu na jugu Srbije: roman “Braća Jugovići ili Kako izići iz istorije”, 1990. godine, roman “Crni dani Rake Drainca” 1997. godine i raspravu “Drainac u ratu i miru”, zasad neobjavljenu. U svojoj knjizi “Istorija Ravnogorskog pokreta” Kosta Nikolić se poziva na dve literarne knjige, na roman Ljubomira Simovića “Užice sa vranama” i na roman Žarka Komanina “Gospod nad vojskama”. Može da mi bude samo žao što Kosta Nikolić nije pročitao i koristio moje knjige. I treći, možda najvažniji, što je moj otac, kapetan/major Božidar Ivanović iz Žitnog Potoka, bio učesnik u građanskom ratu na strani pokreta generala Draže Mihailovića, gde je komandovao Drugom topličkom brigadom Topličkog korpusa u regularnoj Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini i izgubio život na Zelengori oko 13. maja 1945. godine.

2.

Da se vratimo tekstovima u *Danasu*, koji otvaraju *četničko pitanje*.

Pre nego pređem na analizu tekstova, moram da razjasnim dva pojmovna termina, koji mogu da stvore zabunu: reči *četnik* i *partizan*.

Reč *četnik* označava pripadnika pokreta koji se začeo na Ravnoj gori, *Ravnogorskog pokreta*, kojeg neki pisci nazivaju *lojalističkim* i *rojalističkim*, odnosno *monarhističkim* pokretom, na čijem čelu je stajao general Dragoljub Draža Mihailović. Četnik je srpska reč i označava gerilskog borca u pozadini fronta, koji deluje u sadejstvu sa svojom vojskom. Četništvo je u tradiciji srpskog naroda još od Prvog srpskog ustanka. Najpoznatiji *četnik* toga vremena bio je Ilija Petrović Strelja, dobrovoljac iz okoline Vlasotinca, koji se borio na južnom frontu. (O njemu sam napisao roman pod naslovom “Vojvoda od Leskovca”.) U srpsko-turskim ratovima 1876/78. godine četničku akciju u okolini Niša predvodio je Nikola Kole Rašić. Pred balkanske ratove *četnici* su delovali u Makedoniji (Južnoj Srbiji) i na Kosmetu (Staroj Srbiji) i pripremili pohod regularne srpske vojske u te krajeve. Od njih ću na prvo mesto da stavim Vasilija Trbića kao

šefa Gorskog štaba. Važnu ulogu u toj borbi je igrao i Kosta Milovanović Pećanac, koji će u Drugom svetskom ratu pokušati da oformi četnički pokret, ali u tome nije imao uspeha. Kad su se neki oficiri, na čelu sa pukovnikom Dražom Mihailovićem, odlučili na Ravnoj gori da organizuju *pokret otpora*, odnosno gerilu, prozvali su se *četnicima*, što je narod prihvatio. Kasnije preimenovanje *četničkog pokreta* u regularnu Jugoslovensku vojsku u otadžbini nije ukinulo prvobitni naziv. Terminološku zabluđu ovde stvara postojanje dva pokreta pod tim imenom, onog na čijem čelu je stajao Kosta Pećanac i onog kojim je rukovodio Draža Mihailović. Komunistički historiografi su namerno potencirali tu zbrku i izjednačili ta dva pokreta, koji su, inače, bili u antagonizmu, ne bi li na taj način još više satanizovali četnički pokret Draže Mihailovića.

Reč *partizan* takođe može biti sporna, a ja je koristim u onom značenju koje su joj dali komunisti, dakle gerilski borac. Naime, kad su se komunisti dogovorili 4. jula 1941. godine u vili Ribnikarevih u Beogradu da dignu *svoj ustanak*, kao odgovor na Staljinov apel da se u pozadini frontova organizuju pokreti otpora (samo su jugoslovenski komunisti to prihvatili), odlučili su da svoj pokret nazovu *partizanskim pokretom*, jedno da bi se razlikovali od već formiranog *četničkog pokreta*, drugo da bi pokazali kako prekidaju sa tradicijom. (Kominternu je okvalifikovala versajsku Jugoslaviju kao tamnicu naroda, a srpski narod kao ugnjetачki i hegemonistički.) *Partizan* je francuska reč, a nastala je u vreme Napoleonovog pohoda na Rusiju, kad su tako nazivani gerilski borci u pozadini francuske vojske. Ipak, reč *partizan* može da ima i drugo značenje, da označi pripadnika *partijske vojske*. U samoj suštini *partizani* i jesu bili partijska vojska Komunističke partije, a naziv Narodno-oslobodilačka vojska je veštački isto kao i četnički termin Jugoslovenska vojska u otadžbini. U oba slučaja radi se o gerili.

Dakle, reči *partizan* i *četnik* su sinonimi i označavaju gerilskog borca, iako su pokreti koje su ti borci činili bili u antagonizmu i građanskom ratu.

Da krenemo od autora "Ravnogorske čitanke" Uglješe Krstića. On za sebe kaže da potiče iz patriotske porodice (otac mu je bio pilot na Solunskom frontu, a komunisti su ga po osvajanju vlasti proglasili izdajnikom zato što je podržavao pokret generala Mihailovića i osudili na robiju), imao je 14-15 godina kad je pristupio ravnogorskoj omladini. Pre toga je bio u omladinskoj sekciji Srpskog kulturnog kluba i bio je antifašista. Kad je poražena Jugoslavija, pristupio je Ravnogorskom pokretu da bi se borio protiv okupatora. U to vreme nije bilo nikakve politike, jednostavno je to bila borba protiv osvajača, pa ma kakve on bio političke orijentacije. U početku Ravnogorski pokret nije bio opterećen politikom, jednostavno je to bio *pokret otpora*. Oficiri, koji su stajali na njegovom čelu, bili su nepolitičke ličnosti (u staroj Jugoslaviji bilo im je zabranjeno da učestvuju u političkom životu) i krivili su političare za aprilski slom. Komunisti su bili ti koji su u ustanak uneli politiku, jer je njihov ustanak bio *revolucionaran* u sklopu doktrine o *oružanoj revoluciji*. Po završetku rata, Uglješa Krstić je kao devetnaestogodišnjak osuđen na 12 godina robjije. Danas je njegova politička pozicija antikomunistička i on to ne samo da ne krije nego ističe. Dakle, njegova "Ravnogorska čitanka" pisana je sa *antikomunističkih pozicija*. Postavlja se pitanje da li je Krstić bio opterećen svojom biografijom u stvaranju televizijske emisije? Svakako. Stoga je njegova emisija jednostrana, odnosno

govori samo sa *četničke strane*. Njegovi kritičari u stvari kucaju na otvorena vrata, otkrivaju ono što autor ne krije. (Jednom prilikom je Vladimir Dedijer rekao da on ne može objektivno da govori o četnicima jer nosi njihov geler u kolenu!) Ali, zar je manje bio opterećen biografijom Dobrica Ćosić kad je kao tridesetogodišnjak pisao *partizansku čitanku* – “Daleko je sunce”, a prethodno kao omladinski aktivista (predsednik omladinske organizacije) i glavni urednik skojevskog *Mladog borca* izveštavao sa suđenja generalu Draži Mihailoviću u Topčideru 1946. godine? (Ushićivao se!) E sad, kad komunistički pisci i istoričari pola veka satanizuju četnički pokret generala Draže, kad prave svoje “Kozare”, “Neretve”, “Sutjeske”, “Južne pruge”... onda je to prihvatljivo i ispravno, a kad se napravi “Ravnogorska čitanka”, onda *bauk četništva kruži Srbijom!*

Uglješa Krstić se uglavnom služi činjenicama i brojkama. Tako navodi ekspozice ministra unutrašnjih poslova Aleksandra Rankovića u Skupštini Jugoslavije 1951. godine, u kojem se kaže da je od oktobra 1944. godine (od pobeđe komunista) bilo uhapšeno 3.777.776 lica, od kojih svaki treći nije bio punoletan. Ministar je *priznao* da je čak 47% među uhapšenim bilo *nevinih* (pretpostavljam da tu dođu i informbirovci?), i mi nemamo nijedan razlog da ne verujemo ministru. U dopuni u *Danasu* Krstić se poziva na izveštaj američkog Stejt departmenta u kojem se kaže da je samo u oktobru-decembru 1944. godine ubijeno u Beogradu između 13 i 30 hiljada ljudi. U izveštaju se precizno navode stratišta, a u istraživanjima kragujevačkih *Pogleda* navedene su lokacije svih *psećih grobalja* širom zemlje. Krstić posebno naglašava da je samo na Zelengori pobijeno oko 7.000 ravnogoraca (po nekim izvorima 9.300), koji su se predali partizanima. Ove činjenice se ne mogu argumentovano osporiti, ali se mogu različito tumačiti (profesor Desimir Nikolić).

Krstić tumači Titov komunizam sa nacionalističkih pozicija. Dakle, od komunizma su stradali uglavnom Srbi, Tito je bio Hrvat pa samim tim anti-Srbin, Srbi su u komunizmu doživeli genocid. (Na pitanje da li je Tito bio anti-Srbin Todor Kuljić daje validan odgovor: “Tito pripada jednoj u osnovi srpskoj oslobodilačkoj političkoj kulturi. Srbi su uvek obožavali vojskovođu-spasitelja, a kada bi taj oslobodilac zaposeo na vlast, bili neobično poslušni prema njemu. Oslobodilac oslobađa, ali traži poslušnost. U srpskoj istoriji, od kosovskog mita pa nadalje, prisutna je ta tradicija oslobodilačke političke kulture i Tito se na nju logički nadovezao. Osim toga, Tito je bio vladar koji je najduže držao Srbe u jednoj državi. Boljeg argumenta za tezu da Tito nije bio anti-Srbin ne možete naći. Ja mislim da je on po tome za Srbe bio vrlo značajan”.) Držim da je Krstićeva odbrana četništva iz čisto nacionalnog ugla u stvari *amnestiranje* komunizma. Dakle, komunizam u Jugoslaviji je bio dobar za sve druge narode, samo je pogodio Srbe, pa je postavljanje *srpskog pitanja* od strane srpskih komunista na čelu sa Slobodanom Miloševićem bilo sasvim opravdano. Bilo je dovoljno da srpska nacionalna inteligencija (pre svih Dobrica Ćosić) podrži ovog komunistu, pa da se stvori nov savez komunista i nacionalista, dakle, *nacional-komunizam*. Problem je bio u tome što će drugi u tome prepoznati *srpsko četništvo*, davno poraženo na Zelengori, a ne videti da je rat 1991-95 na tlu Jugoslavije bio delo jugoslovenskih *komunista*. S pravom je rečeno da je *nacionalizam poslednji stadijum komunizma!* U tom pogledu “Ravnogorska čitanka” Uglješe Krstića samo razdražuje stare rane i ne nudi nova rešenja. To nikako ne znači da o istini

o građanskom ratu u Jugoslaviji treba i dalje ćutati i kriti “patnje srpskog naroda iz vremena “crvenog terora” pod komandom Josipa Broza”. O tome je u poslednjoj deceniji napisano mnogo knjiga. Problem je u tome što se ovoga puta javlja moćni medij televizije, pa se sa *četničkom istinom* može upoznati širok sloj naroda, stoga *komunisti na oprez!*

Da vidimo kako sociolog Todor Kuljić oponira *četničkom scenariju* Uglješi Krstiću. Sociolog s pravom tvrdi da je problem mnogo složeniji nego što na prvi pogled izgleda i da se ne može svesti na manihejsku podjelu crno-belo. (“Ja mislim da se ni četnički pokret Draže Mihailovića, ni komunistički pokret, ni Titova Jugoslavija ne mogu određivati jednoznačnim, emotivnim, crno-belim pojmovima, već složenim, višeslojnim, koji su u nekim svojim segmentima i paradoksalni.”) Ali, on u osnovi negira *antifašistički karakter* četničkog pokreta. “Pitanje je koliko je taj otpor bio dosledan i trajan i koliko je u osnovi bio antifašistički?” Sociolog za svoju tvrdnju nalazi argument u činjenici da je Mihailovićev pokret bio nacionalan (srpski) i da je “ubijao u ime biološkog porekla”, dakle likvidirao pripadnike drugih nacija. U načelu bi ovaj stav mogao da se prihvati, ali uopšte se ne može govoriti da su četnici vršili *etnička čišćenja* zarad nekakve buduće srpske države. To su radili Karadžićevi *četnici*, odnosno Mladićevi *partizani*, pola veka kasnije. Mihailović nije zagovarao etnički čistu Srbiju, a četnički zločini u istočnoj Bosni, koje su počinile vojne formacije kojima je on samo formalno komandovao, imali su drugi karakter. Naime, četnička odmazda nad nedužnim muslimanskim stanovništvom došla je kao osveta za zločine koje su ustaše i muslimani izvršili nad Srbima u istom kraju. A o kakvim se ustaško-muslimanskim zločinima radi (muslimani su bili cvet ustaštva!), može se videti iz jednog izveštaja koji je major Jezdimir Dangić uputio predsedniku srpske Vlade generalu Milanu Nediću. (Citiram iz knjige Stanislava Krakova “General Milan Nedić”.) Dangić izveštava da je u jednom selu našao bure nad kojim su ustaše klali stanovnike i skupljali njihovu krv da bi ga poslali Paveliću kao dokaz svoje aktivnosti; u jednoj kući je našao tri leša devojčica između 14 i 17 godina, naga i obezglavljena (vojnici su najpre silovali devojčice, zatim im sekirom odsekli glave i u jednoj bakarnoj siniji ispekli ih; potom su terali roditelje da jedu to meso, pa kad nisu mogli da ih nagone na kanibalstvo, na mukama ih umorili). Akciju odmazde samoinicijativno je preduzeo kapetan Dragiša Vasiljević, komandant Višegradske brigade, a general Mihailović je osudio “*klanje muslimana*”, kao i komandante koji su “*određivali odeljenja za klanje i paljenje* “. Istina, Draža se nije razračunao sa kapetanom Vasiljevićem i drugim komandantima koji su organizovali osvetu, ali on to objektivno nije mogao. (Kosta Nikolić, “Istorija Ravnogorskog pokreta”, II knjiga, st. 277.) O muslimanskim zločinima, Kuljić bi mogao da se obavesti u romanu Vuka Draškovića “Nož”, kad već voli literarni argument. Razume se da su četnički zločini za svaku osudu, pa je njihovo prećutkivanje vidan nedostatak Krstićeve serije (Desimir Nikolić). Međutim, postavlja se pitanje šta je sa *komunističkim zločinima* koje “skriva” Todor Kuljić? Ako je nedopustivo ubijanje “u ime biološkog porekla”, da li je dozvoljeno ubijanje u ime “*klasne pripadnosti*”? Ne vidim kakva je tu razlika, čak je ovo drugo neopravdanije. Komunisti su likvidirali imućnije seljake ne da bi im se svetili (ljudi im nisu učinili ništa nažao), nego da bi pokazali svoju klasnu svest i pripadnost i izveli *komunističku revoluciju*. Da li sociolog

opravdava *revolucionarni* teror komunista? Pa komunistička revolucija je i počela ubijanjem dva srpska žandarma na narodnom saboru u Beloj Crkvi kod Valjeva 7. jula 1941. godine, što je označilo početak jednog od najsurovijih srpsko-srpskih građanskih ratova. U svojoj knjizi Kosta Nikolić ne samo da ne prikriva *četnički* teror nego ga potencira, ali ima isti stav i prema *partizanskom* teroru. Držim da bi sociolog morao da konsultuje istorijsku nauku pre nego što izriče antičetničku presudu.

Moram da naglasim da Todor Kuljić ima problema ne samo sa istorijskom naukom, nego i sa literaturom. Vidno je da je njegov duhovni otac Dobrica Ćosić, a pisci na koje se poziva su istoričar Jovan Marjanović i književnik Antonije Isaković.

Komunistički istoričar Jovan Marjanović, koji je podržao Dobricu Ćosića 1968. godine u kritici pogrešne nacionalne politike Saveza komunista Jugoslavije (na štetu srpskog naroda), napisao je više knjiga o četničkom pokretu i o njegovom vođi; njegova verzija suđenja generalu Mihailoviću može se smatrati oficijelnom istorijskom presudom sa stanovišta komunističkih vlasti. Sociolog Todor Kuljić se na njega poziva kad daje ocenu o generalovoj saradnji sa okupatorom. Dakle, sa *legalističkog* stanovišta general Draža Mihailović ne može biti *kvisling*, jer je bio član Jugoslovenske vlade u Londonu, koja je službeno bila protivnik sila Osovine. Marjanović ne optužuje generala Dražu za izdaju, nego za nacionalizam koji je bio uzročnik građanskog rata. Sad se postavlja pitanje kako komunista koji je izbačen iz Saveza komunista kao *srpski nacionalista* može da osuđuje generala Dražu za taj isti nacionalizam? Očito je da Todor Kuljić nije potegao pravi argument u svojoj tvrdnji da general Mihailović nije bio dosledni antifašista (nije osuđivao srpski nacionalizam) kad se pozvao na Jovana Marjanovića. Stoga tvrdi da je između četnika i okupatora bilo saradnje na nižem nivou. (Interesantno, Kuljić nije pomenuo sastanak pukovnika Mihailovića sa jednom nemačkom delegacijom, koju je predvodio niži komandant pukovnik Koghart 11. novembra 1941. godine u selu Divcima, kao argument za četničku kolaboraciju. Na tom sastankuje Mihailović je pokušao da pregovara sa Nemcima kao Miloš Obrenović sa Marašli Ali-pašom, ali su ovi pregovori u potpunosti propali: Mihailović je tražio da Nemci prekinu sa represalijama nad civilnim stanovništvom, a ovi su zahtevali pukovnikovu bezuslovnu predaju. Bio je to jedini kontakt vođe četničkog pokreta sa nemačkim okupatorom.) Kuljić ima neke druge dokaze da je Mihailović saradivao sa Nemcima, a krunski je saradnja Koste Pećanca! Nisam načisto da li to sociolog ne zna istoriju ili je namerno krivotvori? Draža Mihailović i Kosta Pećanac ne samo da nisu saradivali nego su bili direktni rivali. Pećanac, koji je bio predsednik Udruženja četnika, nije priznavao legitimitet pukovnika Mihailovića kao ustanika i smatrao ga je samozvancem. Dan uoči napada Nemačke na Jugoslaviju, 5. aprila 1941. g., stari vojvoda Kosta Milovanović Pećanac postavljen je za komandanta svih četničkih odreda Kraljevine Jugoslavije; naređeno mu je da u slučaju rata i povlačenja jugoslovenske vojske ostane u pozadini neprijatelja i organizuje gerilu. Istoričar Borković smatra da je Kosta Pećanac bio prvi gerilac u porobljenoj Evropi, a njegova organizacija prva četnička formacija koja je delovala protiv okupatora. Poznato je da Pećanac nije priznavao grupu oficira na Ravnoj gori i od pukovnika Mihailovića tražio da se stavi pod njegovu komandu. Pećanac je, kao i

1917. godine, bio protiv podizanja ustanka, a kad su se pojavili partizani, pokušao je da ih suzbije. Pošto u tome nije imao uspeha, zaključio je sa Nemcima sporazum o saradnji slično generalu Milanu Nediću i preuzeo odgovornost da u Južnoj Srbiji uspostavi red. U jednoj izjavi general Milan Nedić je izjavio da je prilikom obrazovanja Vlade pokušao da ujedini sve srpske nacionalne snage radi spasa naroda i otadžbine, pa je u tom cilju pregovarao sa Kostom Pećancem i Dražom Mihailovićem. Za Pećanca kaže da je “tada pokazao mnogo ljubavi za svoj narod i svoju rodnu grud i odmah se izjasnio spremnim da pomogne moja nastojanja oko zavođenja reda i mira u srpskom narodu”. Mihailovića optužuje da je bio licemeran i u isto vreme pregovarao i sa njim i sa komunistima. Budući da Pećanac nije uspeo da kontroliše Južnu Srbiju, Nemci su početkom 1942. godine doveli Bugare, koji će držati Južnu Srbiju pod okupacijom sve do kraja rata. Ne vidim kakve veze ima Draža Mihailović sa tim? Upravo su Dražine jedinice proterale Pećanca iz Toplice, a kad se ovaj ponovo pojavio na teritoriji Lukovske Banje 1943. g., komandant Topličkog korpusa, potpukovnik Milutin Radojević, pokušao je atentat na starog vojvodu, posle čega je Pećanac pobeo u Soko Banju i bio uglavnom vojno i politički pasivan. Isto tako, istorijskoj nauci je poznato da su Pećanca ubili Mihailovićeve četnici iz sastava Deligradskog korpusa, kojim je komandovao major Branivoje (Brana) Petrović, 5. maja 1944. godine. Udba je o tome napravila informaciju na osnovu poratnog saslušanja mladog doktora prava Vojina Andrića, najistaknutije figure Ravnogorske omladine, koji je učestvovao u ovoj likvidaciji. (Razume se da je Udba mogla da falsifikuje zapisnik pogotovo detalj o klanju Pećanca, jer je komunistima to najviše odgovaralo. (Sa Vojinom Andrićem je u kaznioni u Sremskoj Mitrovici razgovarao pisac komunističkog kultnog romana (“Daleko je sunce”), pa mu je ovaj poslužio za jedan lik u *antičetničkom romanu* “Deobe”.) Jednostavno, Kuljićevo pozivanje na delovanje Pećanca kao argument o Mihailovićevoj kolaboraciji obična je besmislica! (U memoarskoj knjizi Miloša Mladenovića “Lažni idoli i varljivi ideali” nalazimo podatak da je pripadnicima Dražinog pokreta u Južnoj Srbiji bilo strogo naređeno da se briju kako ne bi ličili na Pećančeve četnike!)

Pošto mu je postalo jasno da je Pećanac slab dokaz za Mihailovićevu izdaju i fašizam, Todor Kuljić je pronašao jače svedoke u likovima Boška Kostića, Ljotićevog sekretara, i Borivoja Karapandžića, Ljotićevskog istoričara; u njihovim knjigama našao je dokaze protiv generala Draže Mihailovića. Draža je skriveno saradivao sa srpskim fašistom Ljotićem preko svog ađutanta, ali je tražio da to ostane u strogoj tajnosti, jer je “Ljotić bio omrznut kod srpskog naroda kao prijatelj Nemaca”. Samo iz tih razloga se general nije odazivao na Ljotićeve pozive za sastanak, čak nije prihvatio Ljotićevu ponudu da se na kraju rata povuče u Sloveniju, gde bi se okupile sve *antikomunističke* snage. Ali, general se tajno sastajao sa komandantom Ljotićevog Dobrovoljačkog korpusa, generalom Kostom Mušickim, i to u režiji nemačkog visokog predstavnika u Beogradu Hermana Nojbahera. Moram da kažem da sociolog opet ne konsultuje istorijsku nauku, pa činjenice utvrđuje jednostrano: poziva se na izvore samo jedne strane, a saslušanja u Ozni/Udbi (Koste Mušickog i Milana Nedića) uzima kao apsolutno verodostojna. Istoričari znaju da se *istorijske činjenice* moraju proveravati sa svih strana i da se do njih ne može dolaziti samo na osnovu

memoarskog svedočenja. (Oni ne prihvataju *literarnu verziju* dvojice udbaša o hvatanju generala Mihailovića i izdajstvu Nikole Kalabića, nego traže materijalne dokaze o tome, koji se kriju u zasad nepristupačnim arhivima Udbe.) Stoga je zaključak sociologa u vidu pitanja: “Da li se nakon svih ovih susreta sa otvorenim kvislinzima može govoriti da je pokret Draže Mihailovića bio antifašistički?”, neosnovan i proizvoljan. (Mihajlo Mihajlov tačno uviđa protivrečnost istorijske argumentacije u tekstu iz 1974. godine: “Kada su Nemci i Italijani vodili pregovore sa partizanima (tzv. *Martovski pregovori*), to je bilo vojno lukavstvo, a kada je to radio Mihailović, onda je to bila kolaboracija; kada su partizani napadali na odrede generalove, to je bio rat protiv kvislinga; kada je general napadao na partizane, onda je to bilo raspirivanje bratoubilačkog rata.) Moram da kažem da sociolog razmišlja jednostrano i da se služi komunističkom argumentacijom i logikom kao jedinom istinom. Uglješa Krstić s dosta prava primećuje da “gnev nije u nama (autorima “Ravnogorske čitanke”) nego u onima čiji se sistem vrednosti ovim ruši, remeti, dovodi u sumnju”. Kuljić, dabome, ima prava da osporava “plitki, stereotipni antikomunizam”, ali mora da uvaži nova dostignuća istorijske nauke.

Ostaje mi da pozovem u pomoć istorijsku nauku (u kojoj sam, kao i Todor Kuljić, amater) i da konsultujem istoričara Kostu Nikolića. On je proučio oba izvora kojima se koristi sociolog (Karapandžić Borivoje, “Građanski rat u Srbiji 1941. godine”, Beograd 1993. g.; Kostić Boško, “Za istoriju naših dana”, Lil 1949.g.), ali i mnogobrojne dokumente i spise druge strane, pa je na osnovu celokupne te *građe* napisao četvrto poglavlje *Srpske deobe 1942-1943.* u drugoj knjizi svoje trilogije “Istorija Ravnogorskog pokreta”. Osnovni generalov politički kredo svodio se na borbu protiv “izdajnika i sa leva i sa desna”. Izdajnici s leva su *komunisti*, a izdajnici s desna su *ljotićevci i nedićevci*, dakle, kvislinzi. Navešću samo dva detalja iz Nikolićevog teksta. Još 19. decembra 1941. godine Jugoslovenska vlada u Londonu je, na izričito Mihailovićevo traženje, lišila čina generala Milana Nedića, kao i generale koji su bili u njegovom kabinetu, Aleksandra Stojanovića, Đuru Dokića, Josifa Kostića i Panteliju Draškića. Već 22. januara 1942. godine Mihailović je obavestio Slobodana Jovanovića da “trojka Nedić, Ljotić i Pećanac’ najviše ometa pokret otpora, naročito Ljotić koga treba žigosati kao izdajnika”. U ravnogorskoj propagandi ljotićevci su tretirani kao *šakali, sumanut Hitlerovi psi, krcalije, verne sluge okupatora, skitnice i probisveti, novi Brankovići*. Ljotićevci su naročito terećeni za ulogu u krugujevačkom pokolju (Marisav Petrović). Sa svoje strane, ljotićevci su teretili generala za avanturizam, prokomunizam, jevrejstvo. (Inače, za Ljotića je glavna opasnost demokratija. “Ona je uništila organske zajednice i u privredi i u socijalnoj politici i u javnom životu. Demokratija je proglasila prava čovekove ličnosti bez dužnosti”.) U napadu na ravnogorce naročito je bio glasan Borivoje Karapandžić, koji je u *Našoj borbi* pisao da je “individualističko-materijalistički sistem (demokratija, koju zastupaju pripadnici D.M.) ostavio najteže posledice u prosveti i na vaspitanje omladine”. Jedan drugi ljotićevski pisac tvrdio je da je glavna slabost demokratije u političkim strankama koje su obezbeđivale *judeo-masonske* uticaj. General Milan Nedić je celu svoju ideologiju zasnivao na osudi onih koji su avanturistički izvršili udar od 27. marta 1941. godine, a zatim odbili da priznaju legalnu kapitulaciju Jugoslovenske vojske i uvukli Srbe u ustanak protiv Ne-

maca sa stravičnim posledicama. Upravo od Ljotićevaca potiče negativna slika Mihailovićevih četnika koju će komunisti preuzeti u potpunosti. Dakle, četnike su činile “rušilačke bande na čijem čelu su ljudi sumnjive prošlosti, najčešće alkoholičari, nasilnici i pustahije”; oni su “banditi okoreli u pljački i ubistvima”, koji ništa drugo ne znaju sem da *piju i jedu gibanice*. Otuda potiče izraz *gibaničari* za borce regularne Jugoslovenske vojske u otadžbini, koji će preuzeti komunistička propaganda i eksploatisati do krajnjih granica. U posleratnoj komunističkoj ikonografiji, pogotovo na filmu – Veljko Bulajić, Stipe Delić, Žika Mitrović, Stole Janković ... i na televiziji kad je dospela do nas – najviše Siniša Pavić, kasnije istaknuti Miloševićev funkcioner, monopolski TV pisac koji i danas zaglupljuje televizijski narod kičerskim komedijama o *srećnim ljudima, izgubljenom blagu* ... koji je u nekoliko navrata televizijski *hvatao* generala Dražu Mihailovića – četnici su isključivo prikazivani kao *negativci, zapušteni, masni, bra-dati, koljaši, pijanice, gibaničari*... Izraz *gibaničari* preuzima Todor Kuljić, doduše uz nekakvo izvinjjenje, što ovom sociologu ne može da služi na čast. Kad su neki drugi stvaraooci pokušali da bar *humanizuju* građanski rat – na filmu Žika Pavlović, Aleksandar Petrović, Mića Popović ...- proglašeni su *crnim talasom* i doživeli osudu. Nije teško zaključiti da se između Mihailovićevih *ravnogoraca* i snaga odanih nemačkom režimu vodio beskompromisni rat, isto kao sa *komunistima*. Uostalom, između komunista i fašista uvek je postojala zajednička linija koja se ogledala u mržnji prema demokratiji. Oni su mogli da budu rivali samo oko osvajanja vlasti u poratnoj Jugoslaviji, ali ne i u stavu prema zapadnoj demokratiji; podjednako su je osuđivali. I jednoj i drugoj strani remetilački *faktor* u poratnim planovima mogao je da bude samo prozapadno demokratski orijentisani četnički pokret generala Mihailovića, otuda tolika mržnja prema njemu. To što i danas *oprani komunisti* u tom pokretu istorijski poraženom i davno završenom vide glavnu opasnost po budućnost države, rezultat je njihove dogmatike. *Za sve je kriv general Draža Mihailović!*

Šta o “saradnji” četnika i Ljotićevaca kaže istorijska nauka? Do izvesnog zblizavanja ove dve antipodne organizacije došlo je u proleće 1944. godine kad je postalo jasno da Nemačka gubi rat. Inicijativa za stvaranje zajedničkog fronta protiv komunista došla je sa Ljotićevske strane. Tako, 8. marta 1944. g. nekadašnji jugoslovenski ministar inostranih poslova, Miroslav Spaljaković, poručuje preko Radio-Beograda “nacionalistima u šumi da je poslednji čas da se vrate na pravi srpski put”. To se poklapa sa inicijativom Hermana Nobjahera o zajedničkom antikomunističkom frontu. Milan Nedić je tražio od generala Mihailovića da napusti zemlju. Početkom maja 1944. g. Dimitrije Ljotić i njegov sekretar Boško Kostić sreli su se u selu Brđanima kod Gornjeg Milanovca sa generalom Miroslavom Trifunovićem, Dražinim komandantom za Srbiju, koji je kasnije poginuo na Zelengori. Postignut je samo načelni sporazum o saradnji od kojeg u praksi nije bilo ništa. I Živko Topalović potvrđuje da je Ljotić tražio sastanak sa Mihailovićem, ali da je general to odbio. Najveći pristalica u četničkim redovima za sporazum sa Nedićevom vladom bio je upravo general Trifunović, pa se on sastao sa Ljotićem na sopstvenu inicijativu, mimo volje svog nadređenog. General Trifunović je računao da će preko Nedića i Ljotića da dođe do neophodnog oružja bez kojeg se nije mogao voditi rat s partizanima, pošto su ovi bili odlično naoružani savezničkom pomoći. General Draža Mihailo-

vić je ostao dosledan antifašista, pa je za njega sporazum sa Ljotićem bio nedopustiv. Jedino u čemu je izašao u susret generalu Trifunoviću bila je naredba da se sa *dobrovoljcima* prihvata borba samo kad oni napadnu. Isto tako je naredio i da se izbegava borba sa Bugarima, što se odnosilo na Južnu Srbiju. Među *srpskim nacionalistima*, međutim, nije bilo sloge, pa su međusobne borbe nastavljene. A među samim četnicima došlo je do značajnog raskola: jedni su bili da se okupator snažno napadne, a drugi da se još čeka i taktizira; general Draža se u tome kolebao. Osim toga, četnička vojska bila je u krajnje lošem stanju: osećao se zamor iscrpljujućim ratom, došlo je do psihičke istrošenosti, konačni poraz se naslućivao, jedinice su bile veoma slabo naoružane, komandanti su bili nesložni najviše po pitanju bratoubilačke borbe. Neki komandanti (majori Mirko Lalatović i Zaharije Ostojić) napustili su Mihailovića i započeli samoinicijativno borbu protiv Nemaca, a komandant za Južnu Srbiju, major Radoslav Đurić, promenio je stranu i prešao partizanima. Razume se da je sve to moralo da dovede do *defetizma*, termin koji Todor Kuljić rado koristi. “Mihailovićeva politika bila je defetistička, nedosledna, kolebljiva i na kraju se pokazala neuspešnom.” Prodor partizana u Srbiju *šbitka za Srbiju*) učinio je da JVuO ostane potpuno bez oružja. U tim okolnostima neki Mihailovićevi komandanti traže oružje od Nemaca, budući da su zapadni saveznici naoružavali isključivo partizane. Istorijska nauka beleži susrete sa Nemcima majora Siniše Očokoljića u istočnoj Srbiji, kapetana Neška Nedića u Kruševcu. Nemci su obećali neku pomoć, ali njihovo obećanje je ostalo mrtvo slovo na papiru. U tim okolnostima general Draža Mihailović je pristao da pregovara sa generalom Milanom Nedićem, predsednikom Vlade narodnog spasa. To je taj susret Mihailovića i Nedića 12. avgusta u Ražanima kod Kosjerića, koji navodi Todor Kuljić. Kosta Nikolić kaže da je do susreta došlo 15. avgusta, ali o tome nema pisanih tragova, nije vođen nikakav zapisnik, postoje samo iskazi učesnika. O tome je Milan Nedić govorio svojim oznaškim islednicima i na to saslušanje se poziva Kuljić. O istom sastanku je general Mihailović na saslušanju rekao svojim islednicima da je bio “glup, nepotreban i kompromitujući”. Pouzdano se zna da je sastanak organizovan mimo Mihailovićeve volje i da je za to inicijator bio Dragoslav Račić, a da je glavni cilj bio da se dođe do nemačkog oružja. Draža se o tome čak nije ni izjasnio! Milan Nedić je, međutim, obećao punu podršku, pa je četnički zahtev za naoružanjem vrlo brzo prosledio Nemcima. Nemačka komanda Jugoistoka, na sugestiju Hermana Nojbahera, odlučila je da predlog prihvati, ali konačnu odluku je mogao da donese samo Glavni stan Vođe Rajha. Sastanak u Hitlerovom stanu je održan 22. avgusta 1944. godine uz prisustvo glavnih nemačkih glavešina. Iako su naoružavanje četnika podržali Herman Nojbaher i fon Vajks, Hitler je ovu ideju u potpunosti odbacio. Objasnio je da bi naoružani četnici “pobedili komunizam, ali onda će velikosrpska ideja ponovo da zaplamtati na našu štetu. (...) *Srbi se nikada ne bi odrekli velikosrpske ideje* “. Na kraju je Hitler izričito rekao fon Vajksu: “*Nemačka mora do kraja suzbijati sve planove o Velikoj Srbiji. Ne sme se stvoriti srpska vojska. Prihvatljivija je čak stanovita komunistička opasnost*”. Razume se da je Hitlerov stav bio zakon. *General Draža Mihailović je uvek za njega bio neprijatelj broj 1 na Balkanu!*

Za razliku od istoričara, sociolog ne uzima u obzir “istorijsku dinamiku” (Desimir Nikolić). A događaji se ubrzano odvijaju krajem leta 1944. godine, up-

ravo zahuktavaju. Nova Šubašićeva Jugoslovenska vlada izbacila je iz svog sastava generala Mihailovića i to je bio početak kraja njegovog pada. Pošto je bio odbačen od zapadnih Saveznika, general Draža Mihailović se našao u veoma teškom položaju. Sledili su napadi sa *jugoslovenske strane*. Tako je general Dušan Simović, pučista od 27. marta 1941. godine, prvi predsednik Jugoslovenske vlade u emigraciji, koja je pukovnika Mihailovića promovisala u generala, čovek koji je pozivao Srbe da se priključe *legitimnom* vođi pokreta otpora u Srbiji generalu Draži, već 19. februara 1944. g. preko londonskog radija uputio apel srpskom narodu da se priključi NOB i Titu, da bi se krajem maja ponudio Titu da bude njegov predstavnik u Londonu, a početkom 1945. očekivao da ga Tito promoviše u jednog od kraljevih namesnika. (Podatke sam uzeo od publiciste Petra Bosnića.) Kraljev poziv Srbima da se stave pod Titovu komandu, upućen 12. septembra 1944. g. preko istog radija, bio je kraj Draže Mihailovića. Ostalo je samo da partizani dovrše započete radove. U takvoj dinamici istorijskih zbivanja treba ceniti četnički očajnički pokušaj da se približe kvislinzima, ne bi li tako spasli svoju glavu. Tako je početkom septembra 1944. godine u Beogradu održan sastanak relevantnih antikomunističkih faktora u pokušaju da se stvori *zajednički front* protiv komunista. Ispred Srpskog dobrovoljačkog korpusa prisustvovao je njegov komandant, general Kosta Mušicki, a JVuO je zastupao Dražin poverenik za Beograd Ivan Pavlović. Pošto je na sastanku došlo do sporazuma o zajedničkom dejstvu svih antikomunističkih snaga, istoga dana je jedna delegacija otišla na sastanak sa generalom Mihailovićem u selo Pranjane. Dobrovoljce je predvodio potpukovnik Radoslav Tatalović, a ne general Kosta Mušicki. Prema tome, nije došlo do susreta Mihailovića i Mušickog, kako tvrdi Todor Kuljić. A i da jeste, ne menja stvar. Draža Mihailović je pristao na saradnju pod uslovom da sve nacionalne snage uđu u sastav JVuO. Posle dvodnevno natezanja postignut je nekakav dogovor koji nije dao nikakve rezultate. Između *ravnogoraca* i *dobrovoljaca* kao i *stražara* bio je isuviše veliki raskol da bi mogao da bude prevaziđen jednim sporazumom. Uostalom, za taj sporazum se više zalagao general Miroslav Trifunović, Dražin komandant Srbije, nego sâm Mihailović. Da zaključim: istorijska nauka kaže da do povezivanja generala Mihailovića i Dimitrija Ljotića nije došlo. Zašto? Kosta Nikolić navodi dva razloga: prvi, što je Draža Mihailović “smatrao Ljotića izdajnikom i fašistom i to je bilo u njemu jače od pragmatičnosti (general, uopšte, nije bio mnogo pragmatičan čovek!); drugi, što je ravnogorski pokret bio vezan za zapadne demokrate i za srpsku tradiciju i nije mogao da prihvati Ljotićev fašizam, o čemu je Ljotićev bliski saradnik Ratko Parežanin zapisao: “*Duboko negde u srcu, tamo gde je najvažnije, nismo bili jedno*”. Nemam nikakvog razloga da verujem sociologu više nego istoričaru.

Interesantno je da sagovornici u *Mostu Slobodne Evrope* potežu literarni argument. U sporu oko uloge komesara u partizanskom pokretu, Uglješa Krstić tvrdi da su oni bili “jezgro mržnje”, da su bili “zaslepljeni ideologijom”, da su “razdvajali braću” i da su stvorili “raskorenjenog seljaka očajnika”. Njegov literarni argument je roman Branka Ćopića “Gluvi barut”. Todor Kuljić, opet, smatra suprotno, da su komesari “održavali disciplinu, kažnjavali nasilje, pljačku”. Više od toga, komesari su “opismenjivali stanovništvo”. Stoga, “partizanski pokret je imao potpuno drukčiju vrstu morala od onog koji je imao četnički.

Ne treba posebno dokazivati da pokret koji beskompromisno ratuje, koji krvari, koji ima svoje mrtve i ranjene, koji stvara svoje svece, svoje martire, jača moral upravo na taj način. A na drugoj strani imamo pokret koji čeka i iščekuje, koleba se, trune iznutra, gnjili. *To je najbolje pokazao Antonije Isaković*". Istina, Kuljić prihvata da treba biti kritičan prema komunističkoj verziji borbe protiv okupatora "koju su komunisti vešto saželi u svoju doktrinu od sedam ofanziva", ali zaključuje da je u pitanju razlika između "morala gibančara i morala pokreta koji krvari". Dakle, "partizanski moral je bio mnogo strožiji prema svim vrstama prestupa, dok je četnički u tom pogledu bio opušteniji". Kuljić se pozvao na Isakovića, ali držim da je uputnije bilo da prizove u pomoć Dobricu Ćosića, jedno što je Ćosić bolji pisac od Isakovića, drugo što se on smatra tvorcom *nacional-komunizma*, čiju ideologiju u dobroj meri podržava sociolog.

Pošto se radi o literarnom argumentu, smatram sebe kompetentnim da se umešam u spor. Odmah da kažem da je bolji argument potegao Uglješa Krstić. Branko Ćopić je svakako najbolji *partizanski* pisac. Dobar opservator, poznavalac narodnog života, pravi pripovedač, ispričao je priče o partizanima bez komunističke propagande. Kao rođeni šeret, umeo je da se podsmehne ljudskoj gluposti, makar njeni nosioci bili *partizani* (recimo, "Nikoletina Bursac" ili "Osmo ofanziva"). Iako nije dovodio u pitanje partizansku borbu i komunističku utopiju, umeo je da uoči svu dramatiku revolucije koja je podelila srpski narod (upravo je to tema "Gluvog baruta" na koji se poziva Uglješa Krstić). Komunistički ideolozi nisu mogli da ga ne uvažavaju, ali im nije bio zastava kao Dobrica Ćosić. Kad je filmski režiser Bata Čengić ekranizovao "Gluvi barut", film je dočekan na nož, kao, recimo, "Zaseda" Živojina Pavlovića. U osnovi seljački pošten, mada uplašen od revolucionarne pravde, Ćopić nije mogao da ne vidi kuda vode pobednici, da ne uoči *eroziju* partizanskog morala, pa je tako nastala "Jeretička priča", satira na *komunističku elitu* koja letuje u Dubrovniku (sličnu priču je napisao glavni komunistički ideolog Milovan Đilas, to je "Nova klasa", koja je predstavljala uvod u njegov politički pad i ekskomunikaciju iz komunističke organizacije). Da nije Branko Ćopić bio *partizan* i da ga politički vrh nije potcenio, pitanje je da li bi se njegova osuda završila na političkom prekoru. Modernistička kritika ga je kvalifikovala kao *narodnjačkog* pisca i pretpostavljala mu je bezvredne nadrealističke pisce, koji nisu ostavili nikakav trag u srpskoj književnosti.

Literarni adut Todora Kuljića za veličanje partizanskog *komesarskog* morala je Antonije Isaković. Sociolog nije naveo na koja Isakovićeva dela cilja, pa ću ja biti slobodan da se osvrnem na dve njegove pripovetke, "Kašika" i "Crveni šal", jer su najpoznatije i obavezna školska lektira. U obe pisac nastoji da uzdigne partizanski moral, a samim tim da idealizuje komunističku revoluciju. U "Kašiki" dva borca preko planine prenose nekakav kotlić sa kajmakom namenjen četi. Iako su iscrpljeni i gladni, oni odbijaju da načnu kajmak (da uzmu po kašiku), jer bi time oštetili *kolektiv*, a kolektiv je, dabome, iznad pojedinca. *Komesar* je taj koji je odredio ko će da nosi kajmak: Stanko je vodnik, "čvrst čovek i grub", a Zoća je običan borac, slabačak i bolestan (tek je preležao tifus). Izgleda da komesar nije baš imao poverenje u Stanka kad mu je dodelio Zoću da ga kontroliše (da ne jede kajmak!) ili je hteo samo da ga iskuša. A Zo-

ća je osamnaestogodišnjak, bolestan i gladan, jedva se vuče planinom, duša mu u nosu; možda bi ga jedna kašika kajmaka okrepila da izdrži tegobe. U Stankovoj podsvesti se vrzma tako nešto, ali to bi bila slabost, izneveravanje komesara i čitave čete. Stvar je u tome što Zoća već ima putera na glavi. Naime, negde u Hercegovini dečak je počupao jednu leju luka, ali su ga izdala perca koja su virila iz torbe; komesar je odmah sazvao četnu konferenciju (kolektivni organ) koja je raskrinkala malog lopova. Ovaj zadatak je za njega bio u stvari *kušanje*, kao u biblijskoj priči o ubogom Lazaru. Pošto je shvatio da mu drug neće izdržati glad, Stanko je odlučio da ipak dozvoli Zoći da uzme kašiku kajmaka. Međutim, bilo je kasno, Zoća je bio mrtav. Tako Stanko sada, pored kotla sa kajmakom, mora da vuče mrtvog druga i da nosi dve puške. Ipak, stigao je u četu pred zoru i svaki borac je primio po kašiku kajmaka. *Zadatak je izvršen*. Pisac ne kaže da li je komesar pravio pitanje zašto je Zoća umro, a nije se uznemirila ni četa. Važno je da je Antonije Isaković pokazao svu veličinu *partizanskog morala*. U priči “Crveni šal” Zoćinu sudbinu je doživeo borac Mirko, ali u još dramatičnijem vidu. Opet se radi o nekom maršu (valjda Igmanskom?) na preniskoj temperaturi i Mirko to ne može da izdrži. On je, inače, slabić, gradskog je porekla, u partizane je otišao u “crnom odelu sa jedva vidljivim prugama” i u plitkim cipelama; poneo je knjigu “Dnevnik Kostje Rjabceva”, koju je pročitala cela četa. Inače, partizanski marš se izvodi na Svetog Savu, pa Mirkove asocijacije idu na tu stranu. Nekako se dovuču do seljačke kuće gde se smestila četa, taman da čuje dijalog između komandanta čete i seljanke čija je kuća. (Ovde manju ulogu igra komesar.) U tom razgovoru seljanka je iznad komandanta! Pošto su joj uzeli projino brašno za kačamak (stereotip) i dali joj nekakvu potvrdu, seljanka komandantu kaže da su to isto uradili i oni drugi, dakle četnici. Komandant, koji je ovde u ulozi pedagoga (Kuljić: “Oni su opismenjivali stanovništvo”), nastoji da seljanku “prevaspita” i uveri je da je samo partizanska borba pravedna. Kad se rat završi i pobeđe partizani, brašno će joj biti plaćeno. Ali seljanka ima gvozdenu logiku: ako naplati *partizansku* priznanicu, propašće joj *četnička*; ne mogu i jedni i drugi da pobeđe, ona će svakako biti na gubitku. Kad komandant odluči da borcima predoči šta ih još očekuje na maršu, zatraži da seljanka napusti prostoriju, ali ona se nećka, kao da se boji da joj nešto *ne ukradu*. Komandant joj kaže da zapamti da su oni *partizani* a ne *četnici*, što će reći da su četnici pljačkaška vojska a partizani narodna. Seljanka ponovo mudro kaže “To i oni kažu”, što će reći da su *isti!* (Njenog su muža odvele ustaše, valjda zato što je Srbin.) Ali, desio se incident! Nesrećni Mirko, kome je vrat potpuno promrzao, odluči da krišom uzme nekakav crveni šal, koji je visio na zidu pa pao u ćošak, ne bi li se nekako zaštitio od promrzline. Kad je četa krenula na novi marš (na Igman), seljanka je sustigla tražeći da joj se vrati nestali šal. Neko joj je *ukrao* crveni šal, a ona sumnja na “onog sa maramicom oko vrata”. Na komandantov zahtev da se Mirko pretrese, ovaj sam raskopča šinjel i baci crveni šal u sneg. Komandant hitro donosi odluku, obrazuje *preki vojni sud*, u koji ulaze on, komesar i jedan borac. Pisac udešava da običan borac daje predlog, a komesar samo potvrđuje. Kad seljanka vidi na šta će njena prijava da izade, pokušava da zaštiti Mirka, kaže da mu je šal sama dala. Ali, kasno je, izrečena je smrtna kazna. Komandant je posebno pogođen, Mirko je upropastio njegov politički rad kod naroda. (“Mene je kod seljanke upropastio”, stav je ko-

mandanta na prekom sudu.) A komesar, koji u potpunosti odobrava smrtnu kaznu, politički ispravno zaključuje: “Revoluciju mogu da upropaste samo oni koji u njoj učestvuju!” , što je parafraza Lenjinove misli o “mangupima u našim redovima”. Tako je partizanska kolona nastavila marš “kraća za jednog čoveka”, što je četa mirno primila. A nije se uzbudio ni pisac, ne vidim da je osudio *partizanski zločin!* Ne znam kako bi se to drugačije moglo nazvati do *komunističkom hipokrizijom!* Isaković piše ove dve pripovetke 1953. godine, zar je moguće da nije video masovne komunističke zločine posle rata, upropašćavanje sela, okupaciju tuđih kuća od strane *komesara*, stvaranje *nove klase* (Milovan Đilas)?

Todor Kuljić je mogao da pronađe bolji argument za svoju odbranu partizanskog morala, a to je roman Dobrice Ćosića “Daleko je sunce”. (Ćosićev roman je objavljen pre Isakovićevih pripovedaka (1951. naspram 1953., pa držim da njemu pripada pravo prvenstva.) Da vidimo kakav to partizanski moral zastupa Ćosićev komesar odreda u romanu, student Pavle Lukić. U velikoj nemačko-bugarskoj ofanzivi na Jastrebac, poslednjeg dana 1942. godine, partizanski odred se našao u velikim problemima: neprijateljske snage su bile nadmoćnije i odred je trpeo teške gubitke. Kako u tim prilikama biva, u odred je došlo do podele u pogledu dalje borbe: komesar Pavle je zastupao ideju da odred mora da se povuče sa terena Jastrepca i prebaci na Kopaonik, ali taj manevar bi morao da se izvede preko četničke teritorije (postojala je, dakle, podela teritorija!); komandant Uča se tome protivi jer smatra da su mogućnosti borbe na planini daleko povoljnije nego u ravnici. Uči se pridružuje seljak Gvozden, njegov zamenik. Pošto je Gvozden iz tog kraja, on više od drugih saoseća sa tragedijom naroda, njega stradanje njegovih seljana najviše pogađa. Stoga on odbija da se povuče i traži da se odred rasformira i svaki seljak brani svoj dom (“Samo privremeno rasformiranje odreda može da spase daljeg uništenja i odred i narod”). “Njegova seljačka duša se sad raspinje između kuće, dece – svojih ukorenjenih interesa, i interesa borbe i odreda.” Pisac je Gvozdena predstavio kao jednog od najuglednijih i najnaprednijih domaćina u kraju, koji vinograd i voćnjak uzgaja po savetu ekonomista. Istina, nešto je posustao kad su mu do ruku došle Pelagićeve knjige, pa se više okrenuo politici nego ekonomiji. Čitanje Pelagića i drugih socijalista ga je odvelo u komuniste. Komesar Pavle je ocenio njegovo držanje kao *defetističko* (Todor Kuljić pripisuje defetizam isključivo četničkoj strani); optužuje ga za izdaju i kontrarevoluciju. Rečju, Gvozden je u stvari *četnik!* Komesar ad hoc obrazuje preki sud koji osuđuje Gvozdena na smrt. U tom sudu glavnu reč vodi Vuk, koji i izvršava ekzekuciju nad Gvozdenom streljanjem. Vuk je predstavnik čvrste linije, radikalne struje među komunistima. Za razliku od Gvozdena, Vuk je nadničar, proleter. Očito je da je piščev miljenik! Komandant Uča se ne usuđuje da zaštititi Gvozdena, iako mu je jasno da čovek nevin gine. Razume se da je volja Partije presudna, a komesar je njen zastupnik. Komesar Pavle je oličenje pravog komuniste. “Revoluciju je zamišljao kao uskovitlanu šumu pesnica i pušaka koja se tiska po gradskim ulicama, kao reke ljudi koji sa Lenjinovom slikom i parolama “Živela socijalistička revolucija” i “Dole buržoazija” – jurišaju na barikade. Juriš na barikade sa crvenim zastavama, juriš na fabrike, banke, poštu, ministarstva; radničko-seljačka Crvena armija, koja posle čuva diktaturu proletarijata – to je za njega bila revolucija.” Pred tako visokim ciljevima jedan Gvozden ne predstavlja ništa!

Ovde nam pisac pomaže da razrešimo dilemu da li je partizanska borba bila oslobodilačka ili revolucionarna (Uglješa Krstić kaže da je Komunistička partija unela politiku u sferu nacionalne odbrane): “Naša borba nije samo ratovanje nego revolucija.” U isto vreme daje Todoru Kuljiću materijal za zaključak o visokoj moralnosti partizanskog pokreta: “Ona ima svoj moral, a to je borba do kraja i bez obzira na sebe. Šta može drugo da učini neuspehom jednu revoluciju nego neodlučnost u vođenju borbe do kraja... Žrtve? Pa to je ono što odlaže revoluciju u mnogim zemljama. Kad će se onda izvršiti smena u društvu i istoriji ako se misli šta košta borba?”

Pošto se odred podelio u dve čete, komesar Pavle vodi svoju četnu na četničku teritoriju, na levu obalu Zapadne Morave. (Sad, nije baš jasno koji su to četnici: iz prethodnog poglavlja se vidi da je Keserović na Kopaoniku a da dolinu Morave pokriva Nedićeva Državna straža. Izgleda da su za pisca svi četnici koji nisu partizani!) Posebno je dramatično opisan prelaz preko Morave, koji je omogućio Vuk, komandir čete, prešavši na rukama zamrzlu prevodnicu. Time je pisac *heroizovao* Gvozdеноvog ubicu. Da vidimo kako vladaju četnici na svojoj teritoriji? Prvo na šta su naišli partizani bila je zaklana žena! Samo po sebi se razume da su je zaklali četnici! “Četnici su se naročito za poslednji mesec dana razbesneli i izludelo klali ne samo partizanske pristalice: klali su komšije s kojima su bili u svađi ili parnici, žene koje im se nisu podavale, putnike iz grada koji su dolazili u sela rođacima po namirnice; ubijali su za sat, naliv-pero, cokule, zimski kaput, torbu; klali su sve što bi im došlo pod nož; u kockanju i pijančenju klali su se između sebe...” O četničkom teroru svedoči i devojka, ćerka opštinskog delovode, koja će se priključiti partizanima. Iako joj je otac član ravnogorskog odbora, ona u čitalačkoj grupi prorađuje “Kako se kalio čelik”. Za četnike kaže da kolju svake noći ponekog, a naročito školovane! Partizani su, razume se, sasvim drugačiji. “Mi smo narodna vojska. Borimo se za slobodu, za radnike i seljake, mi smo partizani.” A jedan se seljak čudi: “Kakva je ovo vojska, pobogu brate? Žene ne napadaju, pastrme ne krađu, ništa ne piju. Kod mene je samo jedan popio pola čaše. Takav je kod njih zakon, kaže. I ne psuju, boga ti, kao da nisu Srbi!” Naravno da seljaci znaju pravilno da procene političku situaciju: “Baš ih briga što ih Engleska ne priznaje. Sad oni krvare, a posle drugom da puste vlast, nisu ludi! Ja vam, ljudi, kažem ovo je revolucija! Isto kao u Rusiji sedamnaeste godine kad ubiše cara Nikolju i dovedoše Lenjina. Pričao mi je Rus živopisac da je taj Lenjin hipnotisao narod.” U romanu se jasno vide smernice komunističke propagande. Tako se komandir Vuk obraća seljacima: “A što vi, prijatelji, ne pošaljete svoje sinove da se bore za slobodu, no ste ih poslali u četnike da kolju narod?” Kad mu seljaci lepo kažu da oni ne razumeju ko se tu s kim bori, da vide da tu ratuje *Srbin protiv Srbina*, Vuk povlači glavnu liniju razdvajanja: “Jedni se biju protiv Nemaca, a drugi brane Nemce.” To će biti posleratna komunistička dogmatika!

U borbi protiv četnika na novoj teritoriji Vuk (pravo ime Miloš) postaje glavna ličnost. On je, inače, iz tih krajeva i sebe zamišlja kao posleratnog predsednika kolhoza. Njegov radikalizam u borbi protiv četnika dostiže kulminaciju kad sazna da mu je četnički major odveo ženu Branku. (Kao Turčin Vlah-Alija ljubu Banović Strahinje u istoimenoj narodnoj pesmi.) “Satrcu četnicima seme, korov ću da im posadim po kućama.” A seljacima kaže da neće ni oni

bolje da prođu: “Zapamtićete me i vi, kukavice, što ih hranite i sedite kod kuće! Pričaće se daje ovde nekad bilo selo!” Preti da će uskoro doći sa partizanskom divizijom. I Vuk uskoro ostvaruje svoje pretnje; napada četnički štab u seoskoj kafani i uništava ga. Upravo je pravoslavni *Božić*, veliki *hrišćanski* praznik. Četnici zaseli u kafani uz *iče* i *piće* i proslavljaju dan Hristovog rođenja. Bilo je tu muzike, pesme, a čuli su se i ženski glasovi. Vuka je izbezumljivala pomisao da li je tu njegova Branka. Pošto su savladani stražari, neiskusni mobilisani seljaci, i opkoljena kafana, Vuk sa puškomitraljezom upada unutra. “*Srećan Božić!*” Video je u dnu stola bradatog četnika kome je sedela u krilu žena i pevala. Na škiljavoj petrolejskoj lampi nije mogao da je raspozna, ali mu se učinilo da je to Branka. Ludački je pritisnuo oroz puškomitraljeza i kosio četnike. Partizani su bacili bombe kroz prozor. Bio je to neviđeni *masakr!* Vuk je prestao da puca tek kad je umukla cika žene. Kad je baterijskom lampom osvetlio ubijenu ženu, video je da to nije Branka. (Suprotno je postupio Banović Strahinja, on je *svojoj ljubi oprostio!*) Od svih četnika samo su preživela dvojica i oni su se predali. Vuk je naredio svojim borcima da *upale opštinu i demoliraju poštu*, a sam uzeo da sasluša zarobljenike, *koljašine*. Od njih je saznao da mu je žena u majorovom zarobljeništvu, da ni sa kim ne govori, da je pokušala bekstvo i da je “hteo major da je zakolje posle toga”. Po saslušanju, Vuk ih je “bez predomišljanja posekao rafalom”. Te noći su partizani uništili tri četnička štaba, ubili nekoliko komandanata, upalili tri opštine i pokidali telefonske i telegrafске linije po čitavom srezu.

Komesar Pavle je mogao da bude zadovoljan, njegov plan prepada na četničku teritoriju je u potpunosti uspeo. Međutim, zadovoljstvo mu je pokvarilo pismo Okružnog komiteta Partije, tačnije sekretara Brke, u kojem se osuđuje streljanje Gvozdena. Pošto je Brka veći *komesar* od Pavla, Todor Kuljić u tom pismu može da nađe alibi za svoju tvrdnju o *humanosti* partizanskih ideologa. Brka piše: “Partija, drugovi, ima pre svega zadatak da vaspitava i podiže ljude, da ih spasava ako su na putu da pogreše i propadaju. Drug Pavle je zaboravio na to. Zbog toga mi ćemo ga pozvati na partijsku odgovornost čim se vrati natrag”. Pavle nastavlja da vodi četu iz pobede u pobedu, a najveći mu je podvig što je uspeo da je izvuče iz obruča na Gledičkim planinama (daleko od Koponika!) koji su načinili *zajednički* “četnici Draže Mihajlovića i Nemci”. A ti “četnici su se vraćali u sela, tobože kradom od Nemaca, a noću klali partizanske porodice i one koji su im se za vreme njihovog odsustva nečim zamerili.” Stoga Pavle i Vuk donose odluku da udare u samo srce četničke organizacije u kraju, u štab korpusa. Obojica imaju lični motiv: Pavle može samo junaštvom da se opravda pred Brkom, a Vuk mora da oslobodi ženu koja je zatočenica komandanta štaba, majora Baloševića. (U situaciji kad mu je oteta ljubav, Banović Strahinja sam kreće u tursku vojsku da je oslobodi.) Partizani opkoljavaju četnički štab, borba je strahovita a završava se totalnim porazom četnika. Opet je glavni junak Vuk koji uleće u kišu četničkih kuršuma da bi oslobodio Branku. Njegova bomba je razorila štab. Kad je upao u kuću, upravo je zatekao majora kako puca iz revolvera sebi u glavu sa uzvikom: “Živeo kralj!” Pre toga je ubio Branku metkom u čelo. (Za razliku od Strahinjine ljube, Branka nije izneverila svog *gospodara*. Od žene u čiju kuću su četnici nasilno smestili svoj štab, Vuk je saznao da se Branka “nije dala majoru” i da je ovaj “nekoliko puta tukao”). (Inte-

resantno je prezime majora: Balošević. Očito je da je Dobrica Ćosić izmislio tog majora, kao i čitavu epizodu, ali dao mu je prezime koje može da asociira. (Keserovića pominje po prezimenu.) Naime, u četničkom pokretu postojao je major Miodrag Palošević. Njegova biografija kaže da je još kao četrnaestogodišnjak bio u četničkom odredu Vojislava Tankosića, to je dečak koji se vidi na čuvenoj slici sa sahrane vojvode Tankosića na trsteničkom groblju 1914. godine. (Trstenik je *Ćosićeva palanka*.) Bio je u grupi vojnika koji su predvođeni pukovnikom Dražom Mihailovićem 11. maja 1941. godine pristigli na Ravnu goru i započeli pokret otpora okupatoru. Po slomu četničkog pokreta 13. maja 1945. godine major/pukovnik Miodrag Palošević izvršio je samoubistvo. Major/pukovnik Dragutin Keserović pao je komunistima u ruke i osuđen je na smrt i streljan na procesu koji je započeo 31. jula 1945. godine. Uхваćen je kad je preplivao nabujalu Drinu kako bi obezbedio splav za dvadesetak vojnika koji su ostali sa njim. Ušao je u gaćama u jednu seosku kuću da bi zatražio hleb (više od mesec dana nisu videli hleb!). Ukućani su ga prijavili partizanskoj patroli i tu su ga zarobili. Nije bio naoružan, nije pružio otpor. Streljan je zajedno sa Vojislavom Lukačevićem, koji se pred kraj rata odmetnuo od Draže i na svoju ruku napao Nemce.) Zarobljene četnike saslušava komesar Pavle. Među njima je jedan "profesionalni koljaš"! "Na dugim, srebrnim lančićima visile su mu na bedrima sa obe strane dve kame." (Jedan iz serije *Požarevac, Čaruga, Kasapče...*) Komesar oseća gađenje i stid zbog ovakvog izgleda jednog svog sunarodnika. Pošto on ništa ne priznaje, dovode drugog četnika koji ga optužuje. Na komesarovo pitanje koliko je ljudi zaklao koljaš, četnik-svedok kaže: "Ja znam za trijes manje dva... a on se hvalio da je zaklao šeset manje tri". Pritešnjen dokazima, koljaš priznaje da je zaklao "jedanaest žena, a ostalo su bili ljudi", ali krivicu baca na kapetana, koji ga je naterao da kolje. Eto to je taj Ćosićev propagandni folklor, stereotip koji će preuzeti komunistička publicistika i napraviti *opšte mesto* za vaspitavanje generacija posleratnih Jugoslovena.

Među zarobljenim četnicima nalazio se i jedan komandant, poručnik Vasić, Pavlov školski drug. Za njega se na jednom mestu kaže: "Vasić je komandant četničke brigade u Levču. Strašan krvolok". Njegovo saslušanje je pikantno. Partizanski komesar prema svom školskom drugu oseća samo prezir. Naziva ga "izdajnikom otadžbine i profesionalnim ubicom": "Ti si novator! Klanje kamom, to je zaista nov stil ubijanja." Ipak, stupa s njim u dijalog, valjda zbog gimnazijskog drugovanja sve do Pavlovog čitanja "Anti-Diringa". Ranjeni četnički komandant se na saslušanju drži hrabro, ne odstupa od svoje ideje. "Pre svega, ja nisam izdajnik! Ja se borim za svoju otadžbinu, a ti nemaš otadžbinu. Tvoja otadžbina je boljševički SSSR. Ja sam nacionalista, i borim se za Srbiju i svog kralja, a ti ubijaš Srbe za nekakvog Tita i Staljina. Izdajnik si ti, a ne ja." Vasić sebe kvalifikuje kao "pravog kontrarevolucionara, zakletog neprijatelja revolucije". Pavla optužuje da zajedno sa "drugaricama" želi da postavi u Srbiji sovjetsku vlast i postane rukovodilac. Zar je očekivao da Srbi to prime čuteći kao ovce? "Loš si ti marksista." Pošto je shvatio da je njegov školski drug nepopravivi patološki slučaj, Pavle ga osuđuje na smrt. Tako partizanski komesar postupa sa *zarobljenikom*, koji nije bez argumenata.

Prema zarobljenim četnicima, običnim borcima, zavedenim od oficira, komesar postupa drugačije: drži im "vakelu", ali ih oslobađa! "Slušajte vi, sra-

mote ljudske! Kako ste mogli da postanete četnici?! Zar ne pomišljate da će se vaša deca stideti svojih očeva što su ratovali protiv slobode, služili okupatoru i ubicama? Kako se ne stidite da takvi gazite po zemlji koja vas hrani?” (...) “Uzeli ste puške, pljačkate i pijančite po selima, silujete devojke i borite se protiv nas koji krvarimo za slobodu.”

Još je interesantnije kako komesar obrađuje zarobljenog engleskog oficira za vezu koji se našao u četničkom štabu. Njemu kaže za četnike: “To pre svega nije nikakva vojska. To je banda izdajica i zločinaca koja se bori protiv partizana i saraduje sa Nemcima.” Jedan partizan postavlja pitanje “zašto Engleska pomaže koljaše i Radio-London uzdiže Dražu?” Oprezni Englez kaže da je on vojnik a ne političar, da samo sprovodi zadatke svoje vlade, da ne zna ništa o saradnji četnika i Nemaca, da je Jugoslovenska vlada njihov saveznik i da ga se *četničko-partizanski unutrašnji* obračun ne tiče. Ipak, verovatno impresioniran komesarovom odlučnošću i ubeđenošću, Englez objavljuje: “Meni su komunisti vrlo simpatici. Ja se oduševljam fanaticima i poštujem ih”. Na kraju je komesar naredio da se Englezu spremi doručak i postelja i rekao mu da je slobodan da ide kuda hoće. “Pustićemo vas, jer pripadate savezničkoj armiji; idite kuda vam je volja. Samo znajte da ste i vi jedan od onih koji četničke zločine potpomažu.” Valjda je tako Ćosićev idol iz tih vremena *drug Tito* “obrlatio” Bila Dikina i Ficroja Maklina?

Ostaje nam da još jednom razmotrimo stav okružnog Politkoma, *druga Brke*. (Ćosić za njega kaže da ga zovu Brka iako nema brkove; da nije iz ovog kraja i da niko nije znao odakle je, da je došao za sekretara Okružnog komiteta Partije početkom četrdeset druge posle pogibije njegovog prethodnika; da je *profesionalni revolucionar*. Iz ovoga se vidi kako su komunisti još za vreme rata uspostavljali hijerarhiju vlasti i nametali *liniju Partije*. Taj Brka je osudio Pavlovu odluku da strelja Gvozdena, jer “kako ne vidiš koliko će to teško primiti čitav kraj i koliko ćemo mi time politički izgubiti u narodu? Malo je takvih seljaka kao što je Gvozden bio”. Više od toga, Brka je optužio i samog Pavla da se izdigao iznad Partije. “Izmakao si se ispod partijske kontrole, podivljao si, ponašao se kao poglavica, a ne kao partijski rukovodilac.” Postavlja se pitanje da li okružni politikom zastupa *humanu* liniju revolucije i protivni se partizanskoj retoriji? Ni govora. On postavlja Vuka, najradikalnijeg borca odreda, čoveka ogrezlog u krvi i zločinu, Gvozdenovog egzekutora, za novog komandanta Odreda, pošto je samovoljni Uča, koji nije prihvatio liniju Partije i nije sišao sa Jastrepcu, poginuo i uništio svoju čet. Pisac u stvari sugerise nešto drugo: komesar Pavle je *srpski komunista*, pa je to razlog da se okružni politikom, kome se ne zna poreklo, obračuna sa njim, isto onako kao što će se vrh Saveza komunista Jugoslavije obračunavati sa *srpskom partijom* i njenim čelnicima (pre svih sa Aleksandrom Rankovićem). Godine 1951., kad je *Daleko je sunce* objavljeno, Ćosić to nije mogao eksplicitno da kaže, ali imam utisak da je svakako naslućivao. *Revolucija koja jede svoju decu!* Godine 1968., pošto je njegov patron Aleksandar Ranković uklonjen iz politike, Ćosić je otvoreno nastupio sa tezom o ugroženosti srpskog naroda u Jugoslaviji, zbog čega će ga upravo srpski komunisti ekskomunicirati iz svoje organizacije. U *otpadništvu* Ćosić je u ponečem revidirao svoja shvatanja o revoluciji.

Ali u jednoj stvari Ćosić nije odstupio ni za jotu: u mržnji prema četnicima. On se sa četništvom obračunao još u romanu "Deobe" 1961. godine, a 1989. godine rekao je Slavoljubu Đukiću u knjizi "Čovek u svom vremenu – razgovori sa Dobricom Ćosićem": "Da nisam napisao "Deobe", bio bih kao pisac istinski nesrećan. Smatrao bih sebe izneveriteljem istine o jednom užasnom, sramnom i tragičnom padu, na sreću, malog dela srpskog naroda". (To je neistina: veći deo srpskog naroda, pogotovo u Srbiji, podržavao je pokret generala Draže Mihailovića. To danas kaže istorijska nauka, pa prosto začuđuje da pisac neće to da vidi.) "Ponovo da se rodim, ponovo da imam dvadeset godina, i sa ovim istorijskim saznanjem i poraznim ishodima svoje socijalističke i partizanske ideologije, opet bih bio partizan i ratovao bih protiv četnika i četništva." Kad bivši komesari *danas* toliko mrze četništvo, nije teško zamisliti kako je to moralo da izgleda u toku samog građanskog rata, kad su partizanski *komesari* bili gospodari života i smrti. Kako ni *četnici* nisu mislili ništa bolje o *partizanima*, sukob između ove dve grupacije bio je ne samo neminovan nego i nevideno brutalan i animalan. Teško je reći koja je grupacija nanela više zla, ali je izvesno da su partizanski zločini bili veći, pogotovo kad su se dočepali vlasti i krenuli u krvnu osvetu.

Još nešto zbunjuje kod pisca "Deoba"; on ne dozvoljava nikakvu kritiku na račun svog romana, a svoje kritičare unižava na najprimitivniji način. Dakle, ko se ne složi sa ideologijom "Deoba" "plitkoumni je nazadnjak", "srpski šovinista", "folklorni Srbin" ili u najgorem slučaju "pročetnički mediokritet, koji vidi srpstvo u kami i šubari". Ovo nije jezik pisca, ovo je govor partizanskog *komesara*! Tu *Gedža* (partizansko ime kojim je potpisivao svoje prve tekstove u *Mladom borcu*) nije uspeo da evoluirao, ostao je pisac priče "Iz carstva kame" koju je napisao 1943. godine.

Eto to su literarni argumenti sociologa Todora Kuljića kojima negira oslobodilački antifašistički pokret generala Draže Mihailovića.

3.

Novinar Miloš Mišović je u Draškovićevom hepeningu 11. maja na Ravnoj gori video početak novog srpskog ustanka i to protiv demokratske *dosovske* vlasti. Fiksirajući folklorne elemente skupa, Mišović gotovo alarmantno upozorava da se na Ravnoj gori sprema veliko zlo i da tom zlu na vreme treba stati na put. Ne vidim kako drugačije do zabranom *narodnog okupljanja* na ovoj planini, koju mnogi Srbi nazivaju *svetom srpskom planinom*. Mišović me ne bi interesovao da je njegov alarm proistekao iz pogrešne procene ili neobaveštenosti (mada njegova profesija podrazumeva dobru obaveštenost), ali ja u tome vidim pokušaj da se spreči preispitivanje istorije i zadrže komunističke dogme o srpskom četništvu kao planetarnom zlu. Istina, novinar je, kao i većina komunističkih konvertita, zagovornik promena, pristalica demokratije, čak *vojnika* DOS-a, ali pod uslovom da se ništa suštinski ne menja. Nije jasno kako Miloš Mišović zamišlja da se može promeniti sistem, kojem je predano čitav svoj radni vek služio ali na kraju shvatio da je imao pogrešnog gospodara, a da se istovremeno sačuva njegova ideologija i *partizanska istorija*. Stoga njegovu sliku Vukovog hepeninga na Ravnoj gori ne mogu drugačije da vidim nego kao tendencioznu fotografiju događaja kojem, svi su izgledi, nije ni prisustvovao. A šta se stvarno

dešavalo na Ravnoj gori možemo da vidimo u istim novinama u kojima je nekad Miloš Mišović prodavao *samoupravni socijalizam* kao krajnji ishod ljudske istorije, dakle u NIN-u. Evo kako je sadašnji urednik NIN-a Petar Ignja, koji je očigledno bio na Ravnoj gori, opisao ovogodišnji Vukov hepening. “Ovogodišnji Ravnogorski sabor bio je nešto drugačiji. Mnogo mirniji, sa manje pucanja i rakije, a i narod koji se u velikom broju okupio, bio je tiši.” Nin-ov novinar je video ove godine na Ravnoj gori mnogo više mladih, *četnika početnika*, u farmerkama i patikama, nego starijih u narodnoj nošnji sa šajkačama i šubarama. Čak je i govor Vuka Draškovića, koji je uvek bio zapaljiv, ovoga puta bio mnogo smireniji i sveo se na zahtev za raspisivanjem vanrednih izbora. Tako je on pokliče iz mase “ustanak, ustanak”, koji su konsternirali Miloša Mišovića, što je inače folklorni ekvivalent nekadašnjim usklikima “bando crvena”, amortizovao svodenjem ustanka na zahtev za nove izbore. Petar Ignja nije prikrio ratničku sliku hepeninga koju su uglavnom nametnuli tzv. *prekodrinski* Srbi, koji su ove godine došli u većem broju nego ikad sa stotinama majica sa likovima Radovana Karadžića i Ratka Mladića. Taj ratnički segment hepeninga bio je manjinski i proizvodio je više buku nego odobravanje. Uostalom, s pravom se pita novinar NIN-a, “kakve veze ima sa četnicima jedan komunistički oficir (misli na Ratka Mladića), koji je kasnije na glavu stavio kapu vojvode Mišića ili generala Mihailovića”? Ne vidim razloga da više verujem bivšem uredniku NIN-a nego sadašnjem.

Stoga Miloša Mišovića vidim pre svega kao eksponenta poražene struje srpskih komunista na *istorijskoj* Osmoj sednici Centralnog komiteta SKS, koja u *povratku* generala Draže Mihailovića vidi avet prošlosti i opasnost po novu demokratsku državu. Pri tom toj demokratiji ne preti opasnost od povampirenog *komunizma* nego od mogućeg *četništva*. Tu se Mišovićev stav uklapa u politiku vodeće grupacije DOS, čiji su gotovo svi čelnici bili članovi komunističke partije. U tom kontekstu se bivši Nin-ov novinar oborio na Vuka Draškovića, prepoznajući u njemu *bauk četništva*.

Zasluga novinara Mišovića može da bude što je otvorio fenomen Draškovića i ukazao na svu njegovu protivrečnost. Naime, Vuk Drašković je još pre više od jedne decenije poveo borbu za rehabilitovanje Ravnogorskog pokreta i tu svoju borbu umalo nije platio glavom. Pre toga je bio pristalica komunizma i o generalu Mihailoviću pisao osuđujući feljton. Postavlja se pitanje da li je Vuk iskreni sledbenik Ravnogorskog pokreta ili mu taj pokret samo služi kao politički marketing ne bi li se preko njega dočepao vlasti? Na ovo pitanje je teško odgovoriti, jer je Drašković kao političar kontroverzan i prevrtljiv: čas je bio za rat čas za mir, borio se protiv Miloševićevog režima a ušao u Miloševićevu ratnu vladu, ulazio u antimiloševićevske koalicije i rasturao ih, bio pobornik srpskog nacionalizma a svađao se sa nacionalnim borcima u Bosni. Stoga se njegove pretnje ustankom ne mogu uzimati ozbiljno, kao ni mnogo toga što je ovaj čovek izrekao. I kao političar, i kao pisac, Drašković je bio i ostao *populista*, ali na krilima populizma nije uspeo da doleti na tron Srbije. Ipak, učinio je više nego ijedan drugi srpski političar za generala Mihailovića: omogućio je štampanje mnogih emigrantskih knjiga o četničkom pokretu, zatim istorijskih knjiga novog talasa, podigao je Dražin kompleks na Ravnoj gori. Čak je napisao roman o generalu, “Noć generala”. (Koliko znam, o generalu su dosad napisana tri knjiže-

vna dela: Žika Lazić je napisao novelu “Đeneral Draža”, u formi ispovesti generala svešteniku pred streljanje, zatim Vuk roman o poslednjoj generalovoj noći i sudija Miroslav Todorović roman o suđenju generalu, odnosno o sudiji koji ga je poslao u smrt, “Sudija smrti”. Odmah da kažem da sva tri dela smatram neuspelim: Žika Lazić, pisac moćnih TV serija “Muzikanti” i “Građani sela Luga” i istorijskih romana o knjazu Milošu, knjazu Mihajlu i Nikoli Pašiću, jednostavno je skliznuo u nacionalni kič, čiji je krajnji ishod nacionalistička apoteoza “Arkane, Srbije”; Vuk Drašković je isuviše sebe projektovao u generala, otud tok svesti, pa mislim da je napravio *grešku u zamisli*; Miroslav Todorović ima problema sa formom, stilom, jezikom, bez čega se ne može napraviti uspelo umetničko delo.) Sve u svemu, ako Vuk Drašković smatra da sa slikom generala Draže može da osvoji vlast, što je cilj svake politike, onda je to njegovo nastojanje legitimno. Nema govora da Ravnogorski pokret može da vredi *javni moral*, pa je Mišovićevo ukazivanje na opasnost od generala jednostavno nesuvislost.

Bivši emigrant Desimir Tošić u svojim tekstovima, valjda uplašen od mogućnosti izbijanja novog građanskog rata među Srbima, nudi nekakvu nejasnu i maglovitu ideju o nacionalnom pomirenju. Pri tom razmišlja više kao političar nego kao naučnik: neka *partizani* ponešto priznaju *četnicima* i obrnuto, pa ćemo imati novu istoriju! Kao da je istorija pijaca a ne naučna disciplina i kao da se istina utvrđuje pogađanjem a ne izučavanjem. I profesor Desimir Nikolić i publicista Milenko Marković s pravom osporavaju Tošiću ovakav *istorijski kompromis*. Nama je danas potrebna *istina* o građanskom ratu a ne *nagodba*. Pošto četnika nema još od 1945. godine, a partizani su nestali 2000. godine, onda nije jasno ko s kim treba da se miri. Interesantno je da Tošić više zastupa partizansku stranu, iako je bio njena žrtva. Ono što partizani treba da priznaju četnicima uglavnom je koješta: da je četnički pokret bio *tradicionalistički* (ne vidim u čemu je tu priznanje?), *autentičan* (onda nije tradicionalistički) i *masovan* (učestvovali su u njemu seljaci). Ono što je ključno, što određuje karakter četničkog pokreta, po Tošićevom projektu ostaje van partizanskog priznanja: dakle, četnički pokret Draže Mihailovića bio je antifašistički samo *potencijalno*, pa najviše što bi partizani mogli da mu priznaju svodi se na hapšenje i streljanje njegovih pripadnika od strane okupatora. Tošić pronalazi da su četnički ideolozi, inače autoritarne vođe, bili protiv višepartijskog sistema i zalagali se za nekakvu apstraktnu “bespartijsku demokratiju”. Istina, on priznaje da su se četnici vratili demokratskom sistemu na Svetosavskom kongresu u selu Ba, ali to je bilo dockan i nije imalo nikakvog efekta. Za njega je to bio retrogradni pokret lišen svake prave ideološke sadržine. Tošić četnicima ne priznaje čak ni autentični *antikomunizam*. Dakle, bila je to rulja koja nije znala šta hoće, koju su predvodili apolitični oficiri, kojih u Srbiji nije bilo dovoljno (!), a u Bosni su vođi bili “sveštenici, trgovci, učitelji, seljaci i slično”. Kad se sve ovo uzme u obzir, onda je dobro što je ovaj pokret završio na Zelengori 1945. godine, pa Tošić umoljava pobedničke partizane da mu ponešto priznaju, makar “da krvi više nikad ne bude”. Istina, problem je u tome što su i pobednički partizani vremenom postali *gubitnici*, pa je stoga usledio Tošićev apel za nacionalnim izmirenjem. Dok se partizani umoljavaju da četnicima priznaju neke periferne sadržaje, dotle su četnici u obavezi da partizanima priznaju ključne momente: njihov pokret je bio autentično *patriotski*, sâma njihova borba bila je beskompromisna, što im je do-

nelo poštovanje i slavu čitavog antifašističkog sveta. “Odlučnost, bez oklevanja u borbi protiv okupatora, donelo je već krajem 1943. potpunu podršku ne samo Sovjetskog Saveza, nego i zapadnih saveznika. I ogromnu pomoć u oružju i drugom ratnom materijalu.” Kad se sve to sabere, ispada jedno: komunistički pokret je bio antifašistički i zato zaslužuje puno priznanje; četnički pokret nije bio autentično antifašistički (to kaže i Todor Kuljić) i zato zahteva bar delimičnu osudu. I za Tošića, i za Kuljića, jedini problem je u tome što su pobjednički komunisti preterali u satanizaciji poraženih četnika, pa je sad vreme da im ponešto priznaju. Za oba autora četnički pokret je bio u suštini anahron i predstavljao je Srbiju devetnaestog veka; partizanski pokret je bio moderan i reprezentovao je Jugoslaviju dvadesetog veka. U suštini takvo shvatanje se nimalo ne razlikuje od stava komunističkog *ideologa* Dobrice Ćosića, koji je pisac kazao Slavoljubu Đukiću u knjizi “Čovek u svom vremenu”. “Pod četničkim barjaci- ma – veli Ćosić – nijedan se nacionalni, društveni i ljudski problem srpskog naroda i Jugoslavije nije mogao da reši. Jer, četnici nisu ni slučajno ni nepravedno izgubili rat. A najmanje engleskom, odnosno Čerčilovom izdajom, kako to pokušavaju da dokažu. Četništvo nije samo istorijski anahronizam i najniži stupanj srpske nacionalne svesti, i jedan očajnički pokušaj Srba da se spasu od ustaškog genocida i nacističkih odmazdi po Hitlerovoj formuli sto srpskih glava za jednu nemačku; četništvo je i jedna politička i moralna nemoć čak i *boljih ljudi* (kurziv moj) srpskog naroda da obnove okupiranu i razgrabljenu Jugoslaviju; četništvo je, po mom razumevanju ljudske sudbine u srpskoj istoriji 20. stoleća – jedna grandiozna ljudska i nacionalna tragedija.” Nije mi teško da se složim s Ćosićem u pogledu *tragičnosti* četničkog pokreta. Sve ostalo je logički paradoks. Prosto je neverovatno kako može tako negativno da se postavi prema četničkom pokretu pisac “Vremena smrti”, apoteoze srpskih oslobodilačkih ratova, kad je očigledno da je četnički pokret Draže Mihailovića proistekao iz oslobodilačke tradicije srpske vojske iz *vremena smrti*? Prvi zamenik pukovnika Draže Mihailovića bio je major Aleksandar Mišić, sin slavnog vojvode Živojina Mišića, kome je Ćosić podigao spomenik u pomenutom romanu. (Kad smo kod Aleksandra Mišića, koga su zajedno sa Slovencem majorom Ivanom Freglom streljali Nemci u Valjevu, da repliciram Desimiru Tošiću. On se s pravom zalaže da major Mišić, kao žrtva fašizma, dobije svoju ulicu – ne razumem zašto ne i major Fregl? – ali bi mogao da doda da u Valjevu postoji spomenik Žikici Jovanović Špancu, čoveku koji je navodno *ispalio prvu ustaničku pušku*, a u stvari ubio iz pištolja dva Srbina, čime je u stvari počeo *građanski rat* srpskog naroda sa tragičnim posledicama do današnjeg dana. Uostalom, prema svedočenju nekih komunističkih memoarista (Radivoje Jovanović Bradonja) prvog srpskog ustanika su likvidirali sâmi komunisti, jer nije bio po volji njihovom vrhovnom komandantu.) Ne bih bio pošten prema Ćosiću ako ne bih ukazao na činjenicu da je kod ovog pisca vremenom došlo do razočaranja u komunističku ideologiju, kojoj je u mladosti tako verno služio. U nastavku razgovora on je Slavoljubu Đukiću dalje rekao da priznaje da je njegova ideologija doživela poraz, “ogromni neuspeh u ostvarivanju socijalističkog programa partizanske i narodne revolucije”. Čak se kaje što je u mladosti u ružnom smislu izgovarao pojam *solunaštvo*. “Mi smo osiona, bahata pobjednička generacija.” Stoga ostaje paradoks kako *tvorac* srpskog nacional-komunizma može da ima tako odbojan

stav prema nacionalnom četničkom pokretu generala Draže Mihailovića? Da li su to predrasude jače od razmišljanja u ovog pisca i ideologa srpskog nacionalnog programa?

No da se vratim Desimiru Tošiću, čijim tekstovima se bavim. On prepoznaje profašističke tendencije u srbijanskom društvu u monarhiji, crkvi i nekim izrazito desničarskim strankama kao što su SSSJ, SRS i druge. Svakako da se monarhija i crkva mogu dovesti u vezu sa pokretom generala Draže Mihailovića, ali ove desničarske stranke nikako. Srpska radikalna stranka je paktirala sa komunističkim režimom Slobodana Miloševića, pa ne može biti govora da je ona nastavljajući četničkog pokreta, iako je u početku nosila njegovo ime. Da zabuna bude veća, njen čelnik, Vojislav Šešelj, je uspeo da obmane starog četničkog vojvodu Momčila Đujića u Americi da ga proglasi četničkim vojvodom, pa se jedno vreme tako predstavljao; kad je vojvoda Đujić shvatio da je proizveo *crvenog vojvodu*, bio je prinuđen da ga raščini. U pismu Petrice kaže se da su i dalje aktivni i uticajni “baštinici Miloševićevog ekstremizma kojima je nacionalistička isključivost jedina opcija”. Ne vidim kakve to veze ima sa Ravnogorskim pokretom generala Mihailovića? Još manje se može dovesti u vezu sa generalom proljotićevski *Obraz*, čije je uporište na Filozofskom fakultetu, koji se “proslavio” premlaćivanjem književnika na njihovoj godišnjoj skupštini, uz blagonaklonost uprave UKS i njenog predsednika Slobodana Rakitića. Mogu da prihvatim tvrdnju Petrice da u Jugoslaviji postoje izvesne profašističke tendencije, ali zar se one ogledaju u jednoj u osnovi benignoj televizijskoj emisiji, koja, eto, idealizuje četnički pokret? Iz ovog se posredno može zaključiti da je četnički pokret bio profašistički! Gotovo je neverovatno da Desimir Tošić i Petrica mogu da uzmu kao argument fašizacije društva *promene* naziva ulica: oduzimaju se imena ulica partizanskim borcima palim u borbi protiv fašizma a daju se političkim saradnicima nacizma. Tošić navodi imena Ribara (Ive Lole) i Jelene Četković, a mogao je da navede i Maršala Tita, koji ne samo da je obavezno imao glavnu ulicu u svakom jugoslovenskom gradu, nego i sâm grad. A ovde se čak i ne radi o preimenovanju imena tih ulica, nego o vraćanju njihovih starih naziva. Ako su komunisti mogli 1945. godine da preimenuju gotovo sve ulice i daju im imena partizanskih boraca, od kojih su mnogi bili ogrezli u bratoubilačkoj krvi, zašto demokratska vlast ne bi imala pravo da ispravi tu nepravdu? Kad su Karadorđevići krvavim pučem 1903. godine došli na vlast, nisu pobeđene Obrenoviće lišili njihovih ulica, pa je glavna beogradska ulica i dalje nosila ime kralja Milana, prvog srpskog kralja posle Kosova. Nije, dakle, vandalski čin što demokratska vlast vraća stare nazive ulica, nego što su komunisti te nazive nasilno promenili. Koliko mi je u saznanju, bez nekog proveravanja, gotovo nijedan pripadnik četničkog pokreta generala Mihailovića nije dobio svoju ulicu. (Mislim da je izuzetak samo major Jezdimir Dangić, čije ime je ponela jedna ulica u Beogradu za vreme uprave SPO-a.) A kad je reč o saradnicima okupatora, koji, eto, “osvajaju” beogradske ulice, mislim da se može govoriti samo o jednom, o Vladimiru Velmar Jankoviću, i Desimir Tošić je morao to otvoreno da kaže. Neće mi biti teško da se složim sa Tošićem da Velmar Janković, i kao pisac i kao član Nedićeve kvislinske vlade, teško da zaslužuje da jedna beogradska ulica ponese njegovo ime, iako je on pisao romane o Beogradu. Tu je poenta u tome da je predsednik te komisije bila njegova ćerka Svetlana Velmar Jan-

ković, pa se ovaj čin može uzeti kao nemoralan. (Koliko znam, književnica je podnela ostavku što neki predlozi komisije nisu prihvaćeni.) Potpuno se slažem sa Desimirom Tošićem i Petoricom kad se zalažu da imena ulica ponesu oni četnici koji su pobijeni od okupatora: advokat Vujanac, publicista Vlasta Petković, majori Misita i Mišić, kapetan Dodić i drugi. Međutim, postavlja se pitanje šta je sa onim četnicima koji su pobijeni od strane *komunista*? Ako su komunisti koji su stradali od četnika dobili svoje ulice, da li taj princip važi i za četnike? Ili sa onim četničkim komandantima koji su izvršili samoubistvo da ne bi pali u ruke komunistima (Palošević, Raković...)? Politicari za koje se zalaže Desimir Tošić (Milan Grol, Dragoljub Jovanović) ušli su u Titovu vladu, ali su iz nje bili ubrzo izbačeni i arestovani. A šta je sa Slobodanom Jovanovićem, najvećim srpskim pravnim piscem, koji je kao predsednik emigrantske vlade koja je podržavala generala Mihailovića osuđen na dvadesetogodišnju robiju (u odsustvu) i umro u emigraciji? (Najveća publicistička nagrada, Ninova, nosi njegovo ime, a postoji inicijativa da se Pravni fakultet u Beogradu nazove *Slobodan Jovanović*. Nedavno je naša najveća novčanica dobila sliku Slobodana Jovanovića, a on se još uvek vodi kao *ratni zločinac*.) Zar je moguće da na primeru jednog kvislinga, pisca Vladimira Velmar Jankovića, Desimir Tošić i Petorica izvlače zaključak o fašizaciji srbijanskog društva?

Držim da je Tošićev predlog o partizansko-četničkom pomirenju na osnovu međusobnog priznanja u suštini nelogičan i nemoralan. Nelogičan – jer istorijskih partizana i četnika uglavnom više nema, pa se ne vidi o kakvom je to *pomirenju* reč. Desimir Tošić se čak poziva na neke istoričare iz komunističkog perioda, koji bi mogli da reše to pitanje, pre svega na Milovana Đilasa i Branka Petranovića: da su oni živi dobili bismo zadovoljavajuće odgovore s *partizanske* strane. U isto vreme mu na pamet ne pada da te odgovore potraži kod živih istoričara *novog talasa*, za koje tvrdim da ne drže ni *partizansku* ni *četničku* stranu. Nemoralan – jer problem prebacuje na mladu generaciju koju lišava istorijske istine. Upravo mladima treba servirati limunadu o izmirenju i tako proizvesti *kraj istorije*. Neka mladi koji dolaze izučavaju informatiku i kompjutere, neka se internacionalizuju, a ko su, šta su i odakle dolaze neka ih ne bude briga. Za njih neka nikakvih *podela* i *deoba* u istoriji nije ni bilo. Oni treba da budu deca pragmatizma čiji će jedini cilj biti izobilje. Moguće je da bi se ovim zadovoljila *partizanska* strana. Partizanski potomci mogu da odbace deobe i okrenu se praktičnom životu, pošto su prethodno iskoristili privilegije koje im je pobeđa njihovih očeva u građanskom ratu donela, u vidu stipendija, posla, standarda, putovanja po svetu itd. Ovde je problem sa četničkim potomcima, koji su poraz očeva u tom ratu stalno nosili kao krst na leđima. Za njih je bilo mesta u novom društvu samo pod uslovom da se odreknu dela svojih očeva, da svoje pretke priznaju za nacionalne izdajnike, ozloglašene zločince, *izrode* srpskog naroda, i da se okrenu *tehničkim naukama*, koje, dabome, nemaju dušu. Pa i tad su tretirani kao *građani drugog reda* i podobni su bili samo dok služe komunistima i proizvode im materijalna dobra kako bi ovi mogli da žive parazitski. Ali, kad bi bar u ponekom od njih preovladala potreba za *traganjem* za prošlošću, kad bi se usudili da poput Telemaha krenu da se raspituju za sudbinu svojih očeva, sledila je brutalna komunistička represija preko Udbe i partijskog sudstva. Razume se da se postavlja pitanje imaju li prava *četnički potomci* da saznaju pu-

nu istinu o delu svojih očeva? (Neka mi bude dozvoljeno da se pozovem na lični primer, mada nikako ne bih hteo da u ovu raspravu unosim privatnost. Žalim, ali pisac bez *ličnog ugla* ne može. Kad sam se kroz roman “Crveni kralj” *pobunio* protiv komunističke dogme, sledila je represija u vidu sudske zabrane, sudske osude i otpuštanja s posla, što je u ono vreme bilo ravno egzistencijalnom uništenju. Da ne govorim o *političkoj osudi* čije sam posledice nosio više od četvrt veka. Onda su partijski ideolozi iskopali moje četničko poreklo, proglasili me novim zločincem koji truje omladinu (moj otac je ubijao mecima a ja rečima!), trajno me izgnali iz javnog života.)

Tošićeva ideja o *zaboravljalju istorije*, kako se ne bi zatrovala omladina (tekst Petorice), u osnovi je adekvatna komunističkom *betoniranje jama* kako bi se realizovala njihova parola o bratstvu i jedinstvu. Već na partizanskom primeru se pokazalo kako je istinu nemoguće zakopati, jer ona je kao uranijum, tek pod zemljom se širi, pa kad se probije na površinu bude razornija nego pre zatrpavanja: genocid nad Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u Drugom svetskom ratu bio je u srpskom narodu samo pomeren iz svesti u podsvest, pa kad je pola veka kasnije izašao na videlo, doveo je do novog još brutalnijeg rata od prvog. *Istina se ne može uništiti!* Međutim – tu se sa Petoricom potpuno slažem – do istine se, kao do zlata, teško dolazi, potrebno je isprati mnogo peska da bi se našlo jedno zrno. Ali, da bi ovaj proces uopšte otpočeo, mora se čuti i *druga strana*. I to je ta nesrećna *Ravnogorska čitanke*. Petorica svakako zna da je pre *Čitanke* napisan *Partizanski bukvar!* Nema sumnje da je *traganje za istinom* složen proces i zahteva veliki rad. Ne zalažem se za zabranu *Partizanskog bukvara*, ni za ukidanje *Ravnogorske čitanke*. Tražim promovisanje *Istorijske knjige*. Stoga prihvatam apel Petorice u zaključku njihovog teksta: “Politička emancipacija podrazumeva striktno uvažavanje činjenica, promenu društvene svesti o domaćoj i međunarodnoj zbilji. Drugim rečima: *reinterpretaciju naše novije istorije* (kurziv moj)”. Razume se da taj posao mogu da obave jedino “profesionalni, nepristrasni istoričari”. Problem Petorice je u tome što oni neće ili ne žele da vide da se taj rad upravo obavlja i da historiografija o Drugom svetskom ratu na tlu Jugoslavije iz osnova menja istorijski sud o partizansko-četničkom ratu.

Ako ova dva Tošićeva argumenta (naziv ulica i televizijska emisija) za navodnu fašizaciju društva mogu da tretiram kao nevažna, druga dva argumenta koja se tiču crkve i monarhije smatram veoma važnim. Ovaj problem potencira i profesor Desimir Nikolić. On kritikuje i partizansku i četničku ideologiju: Prvu, što je insistirala na revolucionarnom diskontinuitetu sa starim društvom i pritom “poništavala tradiciju, tj. materijalne i duhovne tekovine prošlih generacija”, pa je na taj način “dokinula samu istoriju a sebe vratila na njen početak”. Profesor smatra da je takav raskid prosto nemoguć, jer kad bi čak i bilo moguće “poništenje sveta stvari i objekata”, ne bi bilo “moguće poništavanje unutrašnjeg sveta, takođe stvaranog vekovima, sveta pojmova, predstava, verovanja, običaja, navika, arhetipova”. Drugu, “što je insistirala na postojećem portretu kao da je on rešenje zagonetke postojeće istorije, kao da je svetinja i kao da u njemu nisu *čamile milionske mase radnika i seljaka* (kurziv moj).” Profesor dodaje da su te mase bile “srpska nacija, ljudske individue i naša braća.” “Ne čine naciju valjda samo gazde, žandarmi, popovi i dvorske dame.” (Odavde se

dâ posredno izvući zaključak da je Ravnogorski pokret bio *buržoaski pokret*.) Dakle, svest se ne može poništiti, jer bi to *značilo poništavanje same ljudske prirode i ljudske zajednice*.

Desimir Tošić i Petorica vide u crkvi i monarhiji glavnu prepreku demokratizaciji srbijanskog društva. Pri tom crkvi samo uzgred pominju, a mogućnost restauracije monarhije ih ozbiljno zabrinjava. “Zabrinutima za budućnost demokratske kulture u Srbiji takođe bode oči i neprestano promovisanje monarhije kao odličja usiljeno idealizovane “domaćinske” Srbije.” “U državi koja je, zvanično, uređena kao Republika, prestolonaslednik (koji s porodicom stoluje u Belom dvoru “po pozivu iz otadžbine”) počinje da se predstavlja i kao Aleksandar II. Da li to znači da su Republici dani odbrojani?” Desimir Nikolić ide još dalje, pa u Oltaru i Kruni vidi glavnu prepreku daljem napretku našeg društva. “Oltar i Kruna, *te svetinje četničke ideologije* (moj kurziv), jesu kategorije političkog i duhovnog života srednjovekovnog čoveka, a sa uzdizanjem naroda u politički subjekt, što Evropa može da zahvali usponu građanske klase, Oltar i Kruna prestaju da budu svetinje oko kojih se integriše moderna nacija. Monarhija biva ukinuta ili redukovana na ceremonijalni dodatak političkog sistema, a crkva biva odvojena od države.. To su dostignuća poslednjih pet vekova evropske istorije, *a četnička ideologija, braneći Krunu, Oltar i srpsku provincijalnu buržoaziju, proizašla iz seljačkog a ne gradskog staleža, ide ispod ovih evropskih dostignuća* (moj kurziv).”

Lakše je pobiti Petoricu nego profesora Nikolića: Petorica nastupaju sa pozicija neokomunizma, a Nikolić socijaldemokratije. Srpski komunizam je ipak stvar prošlosti, ali socijaldemokratija je zavodljiva i nudi nekakvu *alternativu*.

Umesto što su zabrinuti što u *svojoj kući* gotovo inkognito boravi prestolonaslednik Aleksandar Karađorđević (nije teško utvrditi čiji je Beli dvor, da li je svojina porodice Karađorđević ili pripada narodu. Čak ako je ovo drugo, srpski narod je sagradio građevinu za svoje kraljeve i to je njegov poklon porodici koja je odigrala presudnu ulogu u borbi za oslobođenje i ujedinjenje Srpstva), bolje bi bilo da su postavili pitanje legitimiteta ukidanja monarhije u Jugoslaviji. Da li je jedan u osnovi partijski skup komunista imao pravo da promeni državno uređenje i narodnoj dinastiji zabrani povratak u zemlju? Odluka AVNOJ-a na zasedanju u Jajcu 1943. godine ne može ni po kom osnovi biti legitimna i valjalo bi je poništiti. Srbi su svoju monarhiju, i onu srednjovekovnu i ovu novovekovnu, stvorili u krvi i nikakva partizanska skupština nije bila legitimna da je ukine. To je mogao da uradi samo *srpski narod* i to na referendumu u miru. Pošto takvog referenduma nije bilo, Aleksandar Karađorđević ima legitimno pravo da se nazove srpskim kraljem. Petorica, iako se deklariraju kao demokrate i zastupaju proevropsku orijentaciju, u stvari brane nelegitimni avnojevsku republiku. A na čelu te republike, gotovo pola veka, stajao je jedan *diktator*, doživotni, bez ograničenja mandata predsednik, sa vlašću o kakvoj ni srednjovekovni monarsi nisu mogli da sanjaju. Komunistički diktatori, uzurpatori, Lenjin, Staljin ... Tito ... bili su više nego kraljevi i carevi, bili su *bogovi*, a što se nisu i zvanično proglasili božanstvima, poput imperatora u Rimu, to je samo zato što su ateisti. Umesto da se zgroze nad tom činjenicom, Petorica brinu što u svojoj kući boravi prestolonaslednik i deli humanitarnu pomoć sakupljenu po celom svetu propalnoj postkomunističkoj državi.

Teže je dešifrovati Desimira Nikolića. Ne razumem zašto bi *svetinje četničke ideologije* Oltar i Crkva bile “kategorije političkog i duhovnog života srednjovekovnog čoveka”? Iako se zalaže za *istorijsku dinamiku*, imam utisak da profesor u ovom slučaju primenjuje princip *istorijske statike*. On pod Oltarom i Krunom podrazumeva srednjovekovne kategorije, pa crkvu vidi kao fundamentalističku teokratsku organizaciju, a monarhiju kao apsolutističku instituciju. Međutim, kao što se društvo novog veka u celini modernizovalo u odnosu na srednji vek, tako su se izmenile i crkva i monarhija. *Savremena hrišćanska crkva (i katolička, i protestantska, i pravoslavna) nije fundamentalistička i ne zagovara teokratsku državu. Moderna monarhija nije apsolutistička i prihvata parlamentarni sistem.* Uostalom, profesor svakako zna da je čitav Zapad hrišćanski i da devet evropskih država ima monarhiju. U nekim od tih država, kao u Švedskoj, vlada kohabitacija između monarhije i socijaldemokratije. Tokom čitavog Srednjeg veka između crkve i države bili su stalni sukobi, dok je Novi vek razdvojio funkcije crkve i države. U velikim sukobima Dvadesetog veka, crkva je bivala na pogrešnoj strani: katolička crkva je šurovala sa fašizmom, a pravoslavna crkva se nije suprotstavila komunizmu. Ali, nesporno je da hrišćanska crkva u Novom veku ne pretenduje na vlast i ne zagovara *teokratsku državu*. Isti je slučaj i sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Ne razumem, onda, zašto bi u našem slučaju Oltar i Kruna smetali da se formiramo kao moderna evropska država? A pogotovo ne shvatam zašto bi četnička ideologija bila regresivna ako je branila Oltar i Krunu? Kako god da se uzme, Oltar i Kruna su tokom čitave istorije bili simbol Srpstva i delili sudbinu srpskog naroda. To ne znači da su uvek bili moderni i da nisu imali svoje padove. Ali, činjenica je da su Srbi postigli svoj uspon pod krunom i da je crkva sačuvala srpsku nacionalnu ideju u najtežim vremenima ropstva. Svi srpski crkveni velikodostojnici i svi srpski vladari proizišli su iz naroda i bili su seljačkog porekla. Što se mene tiče, držim da ovom činjenicom možemo samo da se ponosimo. Srpski patrijarsi i vladari bili su *seljaci*, a problem je nastajao kad su to prestajali da budu i zaboravljali odakle su došli. Nemački fašistički okupator i jugoslovenski komunisti bili su smrtni neprijatelji, ali u jednom su se slagali: treba uništiti dva srpska simbola, Oltar i Krunu. Komunisti su ubili oko 150 pravoslavnih sveštenika, a fašisti su internirali patrijarha i vladike u zarobljeništvo. Fašisti su naterali kralja da pobjegne iz zemlje, a komunisti su mu zabranili povratak u nju. Mogu da se složim sa kritičarima četništva da su njegovi nosioci počinili mnogo grešaka i naneli zla, ali ne mogu da prihvatim da su bili regresivni što su se borili za svoga kralja i svoju crkvu, kao simbole srpskog nacionalnog bića.

A kakva je bila sudbina pravoslavnih sveštenika, može da pokaže pismo prote Milana Pašića iz Užica, osuđenog na smrt od strane komunista u jesen 1941. godine. Sveštenik je osuđen samo zato što je bio srpski nacionalista, prvak užičkog kraja i narodni poslanik; bliska mu je bila ideja Ljotićevog *Zbora*. Tad su komunisti streljali u *sovjetskoj* Užičkoj republici sve one koji im nisu bili po volji: ubili su slikara Mihaila Milovanovića, komunistu Živojina Pavlovića, pisca potresne knjige “*Bilans sovjetskog termidora*” o sudbini srpskih komunista u Staljinovoj državi. Stradao je i nesrećni Milan Pašić, otac petoro dece, kao *hrišćanski velikomučenik*. Pred pogubljenje je napisao pismo svojoj ženi Kati, duboko humano i ljudsko, i ono je objavljeno u tadašnjim novinama. Stradala su

i njegova dva najstarija sina, sedamnaestogodišnji Aleksandar i petnaestogodišnji Dušan, koji su se borili protiv komunizma u redovima srpskih dobrovoljaca: Aleksandra su ubili četnici, a Dušana komunisti. Tako je ta rodoljubiva, siromašna srpska porodica postala simbol stradanja u okviru srpskih podela i deoba.

Još više mi je zasmetao negativan stav Petorice i profesora Nikolića o tzv. *domaćinskoj* Srbiji. Petorica napadaju “Ravnogorsku čitanku” što *idealizuje* tu seljačku Srbiju, a profesor zamera četnicima što su podržavali “provincijalnu buržoaziju, proizašlu iz seljačkog a ne građanskog staleža”. Stvar je u tome što je ta domaćinska Srbija uglavnom podržavala generala Dražu Mihailovića. I sâm Dobrica Ćosić, u razgovoru sa Slavoljubom Đukićem, priznaje da je to bio bolji deo Srbije. Međutim, iz Ćosićeovog romana “Koreni” proizlazi da je ta domaćinska Srbija *jalova* i nesposobna da se reprodukuje. Tako je sin seoskog gazde Aćima Katića, Đorđe, alkoholičar i nesposoban da ima decu, a nadničar Tola Dačić pravi sve same sinove, koji će kasnije postati ratnici. Ćosićeva Srbija se produžava na đubrištu, kad nadničar povali gazdaricu. Moguće je da je četnička seljačka Srbija bila *bolji* deo Srbije, ali ona je istorijski bila prevaziđena i osuđena, zajedno sa četničkim pokretom generala Mihailovića, da odumre i nestane sa istorijske scene. Petorica u stvari zastupaju Ćosićeovu tezu da je tek proleterska komunistička Srbija bila sposobna da reši “nacionalne, društvene i ljudske probleme srpskog naroda”. A kako je komunistička Srbija te probleme rešila, svedok je naše vreme. Profesor, opet, meša terminologiju, pa pod buržoazijom podrazumeva samo gradsku elitu. Problem četništva je, dakle, što se oslonilo na seljačku a ne na gradsku buržoaziju, zato je bilo “ispod evropskih dostignuća”. Buržoazija je, međutim, klasa bogatih i tu se ne pravi razlika između grada i sela, a kad je o Srbiji reč gradsko stanovništvo je bilo gotovo u celini seoskog porekla. U modernoj Evropi u potpunosti je ukinuta razlika između sela i grada. Savremena demokratija se zasniva na *građaninu* kao političkom subjektu, dok se komunistička diktatura bazira na *klasi* (radničkoj) kao nosiocu progressa. Na sreću, obe totalitarne ideologije, i fašistička i komunistička, su poražene, ne samo u Evropi nego i u Srbiji/Jugoslaviji, pa je strah tekstopisaca u *Danasu* od domaćinske Srbije u stvari žal za izgubljenim komunističkim iluzijama.

Da zaključim: niti sam teist, niti monarhista. Kao pisac bliži sam skepsi nego veri. Za monarhiju plediram zato što joj je učinjena nepravda, a ne zato što mislim da je bolja od republike. Crkvu uvažavam zbog tradicije. Ne mislim da se budućnost može graditi povratkom na tradiciju. Ali znam da se moderna ne zasniva na rušenju tradicije. *Modernizam nije komunizam. Autentični modernizam je samo preuređeni tradicionalizam.*

4.

Publicista Milenko Marković postavlja prava pitanja, ali na njih daje pogrešne odgovore iz arhiva dogmatske svesti. Već sam rekao da za ovog eks političara nema dileme u pogledu karaktera partizanskog i četničkog pokreta: prvi je bio antifašistički a drugi fašistički. Kako je ova teza danas u potpunosti napuštena, ne zaslužuje da se na nju posebno osvrćem. Stoga ću pokušati da odgovorim na Markovićevo pitanja, ne da bih njemu nešto dokazao, nego da bih čitaocima ponudio sopstvena razmišljanja.

Prvo pitanje koje Marković postavlja odnosi se na svrshodnost obnavljanja stare partizansko – četničke polemike, što društvo “vraća unazad, umesto da ga vuče napred”. “Zašto i kome je potrebno obnavljanje i nastavljanje sukoba četnika i partizana iz vremena Drugog svetskog rata?” Marković je svestan da je njegov *socijalistički sistem* doživeo krah, ali mu teško pada što su se time okoristile nacionalističke snage a ne snage demokratskih promena. Za to najviše krivi Slobodana Miloševića, koji je, iako komunistički autokrata, dozvolio snagama poraženim u Drugom svetskom ratu da “prekrajaju istoriju”, sa namepom “da ostvare nešto iz programa od pre pet ili šest decenija: *velika, etnički homogena Srbija, monarhija, teokratska država*”. Podrazumeva se da od svega toga ne bi bilo ništa da je u partijskom sukobu pobedila njegova opcija. Markovićev odgovor na ovo pitanje nije neinteresantan: Milošević je dopustio “radikalnu preradu istorije narodnooslobodilačkih ratova 1941-45. godine da bi opravdao svoje ratove iz 1991-95. godine”. Problem je u tome što publicista pogrešno definiše karakter ovog drugog rata kad u njemu vidi “nastavak realizacije četničkog programa iz vremena Drugog svetskog rata”. Taj rat nisu vodili četnici nego partizani! Program koji su definisali nacionalni komunisti u svim republikama, pogotovo grupa oko Miloševića, vodio je u rat, ali taj program nema nikakve veze sa generalom Mihailovićem. Dakle, Mihailović nije zagovarao *etnički homogenu Srbiju*, iako su u njegovo vreme srpski leševi plovili Savom i Drinom. Svetosavski kongres u selu Ba je jasno proklamovao drugu Jugoslaviju na *federalnim* osnovama i sa parlamentarnom monarhijom kao objedinjavajućim elementom. (Teokratska država je čista izmišljotina Milenka Markovića i neokomunista!) Razlika između te i avnojevske Jugoslavije bi bila pre svega u unutrašnjim granicama.

Komunisti su prihvatili austrougarsku podelu Jugoslavije i definisali federalne jedinice na štetu srpskog naroda: Srbi su ostali podeljeni u pet federalnih jedinica (Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija). Dodajmo ovome još odredbu o pravu na samoopredeljenje do otepljenja, prepisanu iz Staljinovog ustava, pa ćemo dobiti šemu za raspad Jugoslavije. Komunisti su u Jajcu u isto vreme stvorili i rasturili Drugu Jugoslaviju. Četnici su u Ba prihvatili federalno uređenje kraljevine, ali sa drugačijim, etničkim, unutrašnjim granicama. Srbi bi imali svoju federalnu jedinicu. Pretpostavimo da bi se i ova federacija raspala u događajima početkom devedesetih godina (mada se nijedna buržoaska federacija nije rasturila, nego samo tri komunističke: SSSR, Češko-Slovačka i SFRJ), ali bi taj raspad bio po drugačijim granicama, pa rata ne bi ni bilo. Kada su komunisti oktroisali ustav iz 1974. godine sa federalnim jedinicama kao državama i sa dve srpske pokrajine kao konstitutivni deo Jugoslavije (nove države), građanski rat u Jugoslaviji je mogao da počne. Kad su neki intelektualci (pre svih profesor Pravnog fakulteta u Beogradu Mihailo Đurić) upozorili na tu opasnost, proglašeni su srpskim nacionalistima i osuđeni na zatvor. Ovde treba dodati i “istorijsku dinamiku” (Desimir Nikolić), pa zaključiti da su četnici uvažili istorijsku realnost Drugog svetskog rata kad je srpski narod bio izložen genocidnom uništenju, dok su komunisti pošli od utopijske pretpostavke da unutar komunističkog bloka ne može biti nacionalnih sukoba. Jasno je da je četnički koncept nacionalnog uređenja Jugoslavije bio bolji od komunističkog.

Prihvatam Markovićevu kritiku Slobodana Miloševića što je ušao u ratove 1991-95. godine, koji su se završili katastrofalno po srpski narod. Problem Miloševića je bio u tome što nije razumeo međunarodnu konstelaciju snaga i što nije shvatio da je pad Berlinskog zida označio kraj evropskog komunizma. Svakako da je veoma negativnu ulogu u svemu tome odigrala njegova supruga, profesorka sociologije (marksističke), Mirjana Marković, ortodokсна komunisticinja i predsednica Jugoslovenske udružene levice (JUL), koja mu je bila glavni politički savetnik. Ipak su oni bili samo srbijanski *provincijalci*, pa je njihov koncept preuređenja Jugoslavije nužno morao da doživi krah. Ali, Milenko Marković bi morao da uvaži činjenicu da je glavni promoter krvavog raspada Jugoslavije u stvari bio njegov komunistički idol Josip Broz Tito, a da je njegov partijski protivnik Slobodan Milošević tu bio samo neuspeli izvođač radova. Problem je u tome što je Marković ostao dosledni komunista i što tragediju Jugoslavije vidi u izneveravanju komunističke ideje.

Drugo pitanje koje je Milenko Marković postavio odnosi se na neuspelu saradnju četnika i partizana u ustanku 1941. godine. “Zašto nije došlo do održivog sporazuma između četnika i partizana o zajedničkoj borbi protiv okupatora?” Na ovo pitanje je validan odgovor dao profesor Desimir Nikolić, pa meni ostaje samo da ga ponovim. “Bio je to sukob ideologija, dva pogleda na svet.” Smatram da je prva velika Mihailovićeva greška (a imao ih je dosta) što je uopšte ušao u zajednički front sa partizanima i što je podigao nepripremljeni ustanak. General Milan Nedić, žrtveni jarac srpske istorije, predsednik Vlade narodnog spasa, savetovao je odmetnutog pukovnika da ne diže ustanak u Srbiji, koja nema više snage, posle svih nevolja koje su je zadesile u prvoj polovini XX veka, da vodi novi rat protiv najveće sile sveta, nego da ode na teritoriju tzv. Nezavisne države Hrvatske i pomogne srpskom narodu, koji se tamo nalazi pred uništenjem. Umesto Mihailovića, u NDH je otišao Tito, po slomu Užičke republike, i dobio svežu krv za nastavak komunističke revolucije. General Mihailović je u Srbiji bio suvišan: da nastavi sa oslobodilačkim ustankom nije mogao, jer su Nemci primenili stravičnu odmazdu ubijanjem sto Srba za jednog poginulog Nemca. Otuda njegovo oklevanje, neborbenost, taktiziranje. Za to vreme je Tito mogao da vodi prema okupatoru ofanzivnu politiku, jer je narodno stradanje išlo u prilog revoluciji, a za komuniste kad je u pitanju revolucija i kroz nju osvajanje vlasti nikakve žrtve nisu suvišne. Tu ideju indirektno zastupa i pisac Dobrica Ćosić u romanu “Daleko je sunce”. Pored toga, general Mihailović nije imao iza sebe nikakvu organizovanu partiju, nego je svoj pokret pravio takoreći ni iz čega. Oficiri nisu hteli sa političarima, jer su ih okrivljavali za aprilski poraz, a sami nisu bili kadri da stvore čvrstu organizaciju, jer su u stvarima politike bili neumešni, budući da se njome u Kraljevini nisu bavili. (Čak je oficirima bilo zabranjeno da učestvuju u političkom životu, a pukovnik Mihailović je bio kažnjen sa mesec dana zatvora što je u uniformi uzeo učešća na jednom političkom skupu.) U isto vreme, partizani su imali iza sebe veoma dobro organizovanu komunističku partiju, prekaljenu u ilegalnom životu, sa logističkom podrškom Komunističke internacionale, lociranu u čitavoj državi, sa strogim pravilima i odličnom organizacijom. Osim toga, komunisti su imali jasan cilj, kroz oslobodilačku borbu izvesti revoluciju i osvojiti vlast, dok je Mihailović lutao između otpora okupatoru i zaštite srpskog naroda.

Treće relevantno pitanje Milenka Markovića ujedno je i najslženije i istorijska nauka nema na njega precizan odgovor. “Kad je i zašto došlo do promene politike saveznika prema četničkom pokretu?” Stereotip da su Saveznici (pre svega Englezi) odbacili četnike zbog neborbenog stava prema nemačkom okupatoru (čak kolaboracije), a prihvatili partizane iz suprotnih razloga, danas ne može da zadovolji nijednog mislećeg istraživača. Jasno je da je Draža Mihailović bio prozapadno orijentisan, a da je Tito bio vezan za Sovjetski Savez. Zapad i Sovjeti su bili samo formalni saveznici u ratu protiv sila Osovine, ali su suštinski predstavljali dva sveta koji se bore za postratovsku prevlast. Držim da u toj činjenici treba pre svega gledati tragediju četničkog pokreta Draže Mihailovića. Saveznici su sa Nemcima ratovali na frontu, ali su iza fronta “ratovali” međusobno. Dve najistaknutije ličnosti antihitlerovske koalicije, Čerčil i Staljin, bili su ne samo politički antipodi nego i konkurentni. Čerčil je bio tipičan imperijalni Englez, prepreden i lukav, sa idejom da pobedi u ratu sa što manje engleskih žrtava, što je značilo da glavni teret rata moraju da podnesu Rusi. Staljin, koga su Tito i Hruščov optužili da je napustio Lenjinov kurs, iako je jasno da je komunistički eksperiment prirodno morao da se završi Staljinom i njegovim nastavljačima, bio je i veštiji i perfidniji političar nego Čerčil. Englez je došao iz demokratskog sveta u kojem ipak važe neka pravila i obaveze, dok je Staljin pripadao komunističkom svetu kome ništa nije sveto: on se *kalio* (“Kako se kalio čelik”) u mnogobrojnim partijskim obračunima, likvidiranju saboraca, uništavanju naroda, pa je bio u političkoj prednosti nad *gordim Albionom*. Drugi svetski rat je odlučan na istočnom frontu velikim ruskim žrtvama (prema procenama u toku tog rata stradalo je oko 20 miliona Rusa, dok je engleska žrtva iznosila oko 500 hiljada) i Staljin je znao to da naplati. Između ova dva lidera vodila se tokom čitavog rata perfidna igra oko otvaranja drugog fronta. Naime, Staljin je još u julu 1941. godine zahtevao od Čerčila novi front u Francuskoj, kako bi se olakšao položaj Crvene armije na Volgi i pod Lenjingradom. Čerčil je odbijao ovaj zahtev raznim izgovorima, a u stvari je čekao ishod Staljingradske bitke. Tako su Anglo-Amerikanci otvorili zapadni front u Francuskoj tek 6. juna 1944. godine, kad je ishod Drugog svetskog rata bio praktično odlučan. Čerčil je to oklevanje platio gubitkom pola Evrope. Posle pobeda u velikim bitkama Crvena armija je pregazila čitavu Istočnu Evropu i zaustavila se tek na Berlinu. Sve države koje je Crvena armija oslobodila ili okupirala (može da tu mači ko kako hoće) postale su *komunističke*. Tako je pravi pobednik Drugog svetskog rata bio Staljin, a gubitnik Čerčil. U procepu različitih interesa Zapada i Istoka našle su se dve države, Jugoslavija i Grčka. Obe su imale jake komunističke pokrete otpora, čak je Markos bio jači od Tita. Lukavi Englez je pokušao da spasi što se još spasti može, pa je tako došlo do *razmene teritorija*, odnosno lider zapadnog sveta trampio je Jugoslaviju za Grčku. Posledica je bila ta da je u Jugoslaviji komunizam pobedio, a u Grčkoj je slomljen. Istina, Čerčil je i tu pokušao da trguje, da se cenjka sa Staljinom, pa je tako došlo do one čuvene nagodbe na Jalti napisane na salveti o podeli posleratne Jugoslavije fifti-fifti. To je moglo da ima dva značenja: ili da se posleratna Jugoslavija podeli na dve države ili da bude neutralna. Pobedila je druga opcija, pa je došlo do sporazuma londonske Vlade sa hrvatskim banom Ivanom Šubašićem, građanskim političarom, i avnojevske Vlade sa Josipom Brozom Titom, komunističkim vođom,

o demokratskom uređenju posleratovske Jugoslavije. Dok je Čerčil shvatio s kim ima posla, bio je izigran: još se mastilo na ugovoru na otoku Visu nije osušilo, a Tito je tajno odleteo u Sovjetski Savez da se nagodi sa Staljinom i dovede Crvenu armiju u Srbiju i na taj način osigura pobjedu u građanskom ratu. Kad je Čerčil to shvatio, bilo je kasno, sve što je mogao da uradi bilo je da izjavi da mu je *Maršal Tito bio najveća zabluda*, ali Jugoslavija je već bila komunistička, a građanski političari bili su jednostavno najureni iz Titove vlade. Čerčil je još samo mogao da promovira marta meseca 1946. g. u američkom gradiću Fultonu hladni rat između Istoka i Zapada, ali u istoriji nema popravno ispitivanje i ona se ne može vratiti unazad. Istina, Zapad je donekle ispravio Čerčilovu grešku u pogledu Jugoslavije 1948. g. kad je pomogao Titu da preživi sukob sa Staljinom i da Jugoslaviju otrgne iz Istočnog bloka. Za razliku od Čerčila, američki predsjednik posle Ruzvelta, Hari Truman, isto kao i general Šarl de Gol, shvatio je šta je demokratski svet izgubio propašću generala Mihailovića, pa je ovoga posthumno odlikovao. Razume se da komunisti Tito nije umeo da iskoristi šansu koja mu se pružila da prevede Jugoslaviju u zapadni svet, jer je bio ideološki ograničen i nije mogao da iziđe iz komunističkog rama. U stvari, sve vreme svoje diktatorske vladavine, *Tito je bio staljinista bez Staljina*.

Mislim da tek u ovom kontekstu treba tumačiti tragediju četničkog pokreta i njegov najpre politički a potom i vojni poraz. Uostalom, general je to odlično shvatio kad je na suđenju 1946. g. u završnoj reči rekao da ga je *oduvao vihor svetskih sila*. Istraživači ovde dodaju uticaj kembridžske grupe komunističkih levičara (*Bezil Dejvidson, Džejms Klugman, Bil Dikin, Čerčilov lični sekretar...*) koja se infiltrirala u britanske tajne službe i lažno informisala ministra Idna i premijera Čerčila o ratu u Jugoslaviji (Majkl Liz, "Silovanje Srbije"); zatim komunističku propagandu preko *Radija slobodne Jugoslavije* kojeg su Sovjeti ustupili Titu u Tbilisiju i kojim je rukovodio Veljko Vlahović. Naglašavam da je četnički pokret generala Draže Mihailovića imao velike unutrašnje slabosti i da je ta činjenica takođe doprinela njegovoj propasti. General je glavni poraz od komunističkih partizana doživeo na Neretvi u operaciji *Švarc*, jer nije znao za partizansko-nemačku nagodbu u *Martovskim pregovorima* o zajedničkom frontu protiv Anglo-Amerikanaca, ako dođe do njihovog iskrcavanja na Jadranskoj obali. Razume se da je nemačka politika bila da podstiče partizansko-četnički sukob. Kad je Draža pogrešno procenio da će doći do otvaranja Jadranskog fronta, čitavu taktiku svoje vojske prilagodio je toj fikciji.

Sve u svemu, promena savezničke politike prema Mihailoviću značila je njegov poraz. I Milenko Marković, ali i Dobrica Ćosić, hteli bi da Mihailovića proglašavaju kvislingom i nemačkim saveznikom. Pisac Ćosić je Slavoljubu Đukiću rekao da "četnici nisu ni slučajno nepravedno izgubili rat, a najmanje engleskom, odnosno Čerčilovom izdajom, kako to pokušavaju da dokažu". Za publicistu Markovića je jednostavno "kolaboracionizam bio četnički izbor". U stvari, sve je to nastavak politike Agit-propa u kojem je Ćosić radio, a pod čijim se uticajem Marković formirao. Mogu komunisti da se međusobno ne slažu, mogu jedan drugome da kopaju grob, ali u jednom će se uvek složiti: *general Draža Mihailović bio je fašistički saradnik!*

Poslednje relevantno pitanje Milenka Markovića, na koje valja odgovoriti, tiče se prirode komunističkog režima. "Zašto u Narodnom frontu nisu mo-

gli da opstanu jedan Dragoljub Jovanović ili jedan Milan Grol? Ili, zašto pobeđnici iz antifašističke borbe nisu mogli da prihvate rizik slobodnih izbora, iako bi prema nekim pretpostavkama, na tim izborima dobili respektabilnu većinu?" Da li to publicista ne razume prirodu *totalitarističkog* sistema kojem je tako verno služio i za očuvanje čije istine se i danas zdušno zalaže? Da su komunisti omogućili slobodne izbore, onda ne bi bili komunističko nego demokratsko društvo, kakvo je proklamovano na kapitalističkom Zapadu. Suština totalitarizma, i levog (komunizam) i desnog (fašizam) svodi se na vladavinu jedne partije samo u okviru koje se može formirati vlast. Razlika je samo u društvenoj grupi na koju se ova vlast oslanja: fašizam na naciju, komunizam na klasu. U totalitarizmu se glasa, ali se ne bira. Nema izbora između istog. Nisu komunisti digli revoluciju, srušili stari sistem, likvidirali ogroman broj njegovih aktera, da bi nastavili njegov demokratski oblik vladavine. Oba totalitarizma, čak jedno vreme u tesnoj saradnji, proglasila su novi *početak istorije*, sa njima kao glavnim akterima. U idejnom smislu sukobila su se oko vođstva. Prvi totalitarizam (fašizam) pukao je porazom u Drugom svetskom ratu 1945. godine, a drugi (komunizam) se raspao pola veka kasnije, 1989. godine, pošto se životno nije potvrdio. Upravo je *demokratija* bila i ostala glavni neprijatelj komunizma, pa je isključeno samo po sebi da komunisti organizuju demokratske izbore. No to ne znači da u propalim totalitarizmima nije bilo izbora; to su bili izbori u okviru jedne partije na koje je izlazilo 99% birača od kojih je 99% glasalo za listu te partije. Publicista Milenko Marković je proizvod te *škole mišljenja*.

Ipak, pod pritiskom međunarodne javnosti, maršal Tito, koji će pola veka držati sve poluge vlasti u svojim rukama (partiju, državu, vojsku...), bio je prinuđen da postepeno ukida nasleđene demokratske institucije; tako su se u njegovoj Vladi našli nekomunistički ministri (demokrata Grol i zemljoradnik Dragoljub Jovanović), da bi simulirali demokratiju; no tu se nisu dugo zadržali, obojica su bili prinuđeni na ostavke, a Dragoljub Jovanović je direktno iz Vlade otišao na dugogodišnju robiju. Komunističke vlasti nisu odmah sprovele totalnu nacionalizaciju, ostavile su zemlju seljacima, nisu formirale *sovhoze* i *kolhoze*, pa mladi komunistički sanjar iz Velike Drenove nije mogao da ostvari svoj san da postane predsednik kolhoza u svom selu; umesto toga postao je *proleterski pisac*, jugoslovenski Maksim Gorki. (Takav tretman je Dobrica Ćosić imao sve do raskida sa svojim po nacionalnom pitanju, 1968. godine.) Na ovoj pretpostavci je general Draža Mihailović doneo treću pogrešnu procenu: on je bio ubeđen da srpski seljak neće dozvoliti da mu komunisti uzmu zemlju i da će dići oružani ustanak da to spreči, stoga je odlučio da svoju vojsku vrati iz Bosne u Srbiju, što je dovelo do *četničke klanice* na Zelengori. Ali, na ovom pitanju se sapleo i sâm Tito: kad je došao u nemilost Informbiroa (naslednika komunističke internacionale), jedna od glavnih optužbi odnosila se upravo na okolnost da nije izvršio nacionalizaciju na selu, zbog čega je optužen za *desno skretanje*, odnosno revizionizam. Kao što smo videli, Zapad je spasio maršalu glavu, da bi vođu jugoslovenskih komunista instalirao u trojanskog konja za osvajanje komunističke Troje. Ipak, Tito je posle rata održao neku vrstu *slobodnih izbora*, narodni referendum za overu komunističke vlasti. Ti izbori su bili sve samo ne demokratski; veliki broj ljudi je bio kažnjen gubitkom prava glasa; postojale su samo dve kutije, jedna za *narodni front* sa komunistima na čelu, i druga za *reak-*

cionare; glasalo se gumenim kuglicama koje su odjekivale kad se ispuste u kutiju, tako da su komunističke *dežurne uši* kontrolisale ko gde glasa. Mnogi nekomunisti su zavlčili ruku samo u prvu kutiju, a do druge, koju je narod prozvao *ćoravom kutijom*, nisu ni prilazili. Do mene je doprla priča o supruzi predratnog generala Milenka Miljkovića, koju su ovi izbori skupo koštali. (General Miljković je odbio da se vrati iz zarobljeništva u komunističku državu.) Ova žena je, iz straha da će biti osumnjičena da je glasala za reakciju, ispustila kuglicu u kutiju narodnog fronta, zatim pokazala praznu šaku i krenula kući. No komunistički aktivisti su je odmah uhapsili, optužili da je *izvrгла ruglu* njihov sistem, pa je nesrećna generalica dobila podužu zatvorsku kaznu. To su ti komunistički *slobodni izbori!*

Moram da kažem Milenku Markoviću da su sloboda i totalitarizam nespojivi.

5.

U raspravu *Danasa* o četničkom pitanju uključio se Mihajlo Mihajlov, inače potpisnik *Apela* petorice. Novine su najpre prenele njegov tekst “Neminovna tragedija Draže Mihailovića”, koji je objavljen još 1974. godine u jednom pariskom listu, zatim preštampan na više jezika. Mihajlov je tekst napisao povodom suđenja dr Đuri Đuroviću, sekretaru Nacionalnog komiteta pri pokretu Draže Mihailovića. Đurović je zbog učešća u četničkom pokretu bio osuđen po sledećem členu 20. godine zatvora od kojih je odrobijao 17. Po izlasku iz zatvora napisao je uspomene sa robije i preko jedne žene prošvercovao ih na Zapad. Đurović je tad imao 74. godine i bio je bolestan. Iako se radilo o neobjavljenom tekstu, i on i pomenuta dama osuđeni su po članu 109 Krivičnog zakona kao lica koja “sa predumišljajem rade na obaranju postojećeg poretka”. Razume se da je Mihajlov stao na Đurovićeovu stranu. Deset dana po objavljivanju teksta uhapšen je i sâm i osuđen zbog “širenja neprijateljske propagande i održavanja kontakata sa stranim emigrantskim organizacijama”. Mihajlov je u jugoslovenskim zatvorima proveo sedam godina. Po objavljivanju ovog teksta u *Danasu* Mihajlov je napisao još jedan tekst, “Provincijalne rasprave o *srpskim deobama*”, u kojem objašnjava zašto je potpisao *Apel* petorice.

Slično kao Đura Đurović prošao je književnik Milan Mladenović. On je kao doktorant filozofije u Parizu radio na uređenju jednog emigrantskog lista, u kojem je objavio dva tri teksta pod pseudonimom. Jedan od tekstova je nosio naslov “Draža nije izdao, njega su izdali”. Udba je preko svojih špijuna otkrila ko je autor ovih tekstova i pesnika Mladenovića uhapsila već na granici prilikom povratka u zemlju. Jedini dokaz da su inkriminisani tekstovi bili njegovi bio je pesnikov dnevnik. Naime, Mladenović je tekstove prethodno zapisao u lični dnevnik. Iako po važećim zakonima lični dnevnik nije mogao biti dokazni materijal, Okružni sud u Beogradu nije uvažio ovu činjenicu, pa je književnika osudio na godinu i po robije, tačno onoliko koliko je proveo u istražnom zatvoru. To je bilo otprilike 1986. godine. (Koliko znam, policija nije vratila Mladenoviću dnevnik – radi se o tri sveske – uzalud je on u nekoliko navrata pokušavao da pokrene to pitanje.)

Da se pozabavimo tekstovima Mihajla Mihajlova. Razume se da je bila velika hrabrost stati u odbranu nevino optuženog sekretara ravnogorskog Cen-

tralnog komiteta i to u *vunenim vremenima* titoizma u zenitu. Tad je Mihajlov lepo shvatao da je “pitanje odnosa prema pokretu generala Mihailovića, glavnog suparnika partizanskom pokretu Tita u borbi za vlast u zemlji posle pobeđe nad fašizmom”, bolno pitanje za komunizam. Ja bih dodao da je to bilo “bolno pitanje” za čitavo jugoslovensko društvo tog vremena, a da je “ključno pitanje” za srpski narod danas. (Na žalost, Mihajlov je odonda u mnogome revidirao svoj stav.) Njegova dijagnoza komunističkog tretmana generala Mihailovića je u potpunosti tačna: “Štampaju se mnogobrojni članci, knjige, snimaju se filmovi, čiji je glavni cilj da dokažu da general Mihailović nije bio protivnik nemačkog okupatora, već da je od samog početka bio njihov saradnik, čije je glavno obeležje bilo da se borio protiv komunista”. Da bi ovu tezu elaborirao, Mihajlov se vraća u istoriju predratne Jugoslavije, čiji je režim u mnogome doprineo pobeđi komunista. Mihajlov smatra da je bio “nepametna postupak vladodržaca Kraljevine Jugoslavije prema komunističkom pokretu” (zabrana rada KPJ), što je učinilo da se ova partija organizuje kao “gvozdeno disciplinovana kohorta komunističkih fanatika podzemlja”. Njegova teza da su komunisti 1941. godine bili spremni za rat, a da je pukovnik Mihailović tek trebalo da pravi organizaciju, u čemu praktično nije ni uspeo, u osnovi je tačna. Mihailovića je skupo koštala unutrašnja nedisciplina njegovog pokreta. Tačno je i to da je Mihailović kao *nacionalista* bio sputan okupatorskom odmazdom nad nevinim stanovništvom, dok komunisti “u borbi za vlast nisu žalili ni sebe, ni druge”, što znači da su njima u krajnjoj liniji odgovarale neprijateljske represalije. Očito je da Mihajlovu historiografija nije jaka strana, pa pravi neke greške: ne razlikuje dve poternice za Mihailovićem, prihvata komunističku kvalifikaciju da se deo njegovih snaga povlačio sa Nemcima, umanjuje brojno stanje generalove vojske u Bosni 1945. godine. To je donekle razumljivo, jer Mihajlov je ipak u Jugoslaviji mogao da čuje *samo jednu, komunističku stranu*. Ipak, on je u suštini shvatio unutrašnju slabost Mihailovićeve pokreta, kad je konstatovao da je njemu nedostajala politička dimenzija. Dakle, četnički pokret nije imao “konstruktivnu ideju novog društvenog poretka” i nije shvatao činjenicu “da se protiv komunističke ideje ne može boriti samo snagom oružja”. (Ovo nije do kraja tačno, pokret je na Svetosavskom kongresu u Ba definisao svoj politički i socijalni program, uz pomoć vodećih ličnosti političkih partija predratne Jugoslavije. Problem je što je za to bilo *kasno*, jer saveznici su već bili doneli odluku da se odbaci četnička a pomaže partizanska strana.) Ipak, ovde Mihajlov zamenjuje tezu. On osuđuje generala što nije uspeo da kontroliše svoje komandante, “nego su neki od njih u raznim delovima zemlje postajali potpuni samodršci na svojim teritorijama i često kompromitovali ceo pokret klanjem komunističkih simpatizera ili muslimana”. (O *klanju* ću kasnije.) Ali ne govori o Titovoj gvozdenoj disciplini nad svojim komandantima, koja je proizišla iz partijske hijerarhije i ogledala se u likvidaciji *nepodobnih* kadrova, odnosno onih ljudi koji su imali drugačije viđenje toka događaja od generalnog sekretara. (Kao glavnu žrtvu tog shvatanja navodim slučaj partizanskog komandanta iz Toplice, Ratka Pavlovića Čićka, kojim sam se bavio u romanu “Crni dani Rake Drainca”.) Međutim, ova moja primedba ne umanjuje tačnu ocenu Mihajlova da četnički pokret nije imao neophodnu unutrašnju disciplinu, a da se isključivo vojnim sredstvima nije mogao suprotstaviti komunističkoj doktrini. Ali, njegova generalna ocena

da je četnički pokret pojeo sam sebe (“Neminovna tragedija Draže Mihailovića”), što je u saglasnosti sa Ćosićevom tvrdnjom, jednostavno nije tačna. *Četnički pokret Draže Mihailovića je bio žrtvovan od strane Saveznika u njihovom međusobnom razračunavanju*. Argument za ovu tvrdnju možemo naći u samom tekstu Mihajlova. Naime, on navodi da zapadni saveznici nisu od drugih pokreta otpora (poljskom, francuskom, norveškom) nisu tražili istu žrtvu kao od generala Mihailovića da se bije sa Nemcima po svaku cenu, bez obzira na uništenje sopstvenog naroda.

U potpunosti prihvatam ocenu Mihajla Mihajlova da je proces generalu Draži Mihailoviću 1946. godine bio montiran i da se sprovodio po uzoru na staljinističke procese u Sovjetskom Savezu. Generalu se sudilo samo zato što je bio *antikomunist*. Stoga zakasnela odbrana prvog gerilca Evrope od strane Zapada nije mogla da da nikakav rezultat. U prirodi je totalitarnog režima da likvidira sve svoje protivnike. Da je drugačije, ne bi bio totalitaran. A kako izgleda taj pravni sistem u praksi može se dobro videti iz procesa Đuri Đuroviću, koji je dao povoda Mihajlu Mihajlovu da se oglasi u zapadnoj štampi: ovom čoveku se sudilo samo zato što je napisao (nije ih ni objavio) uspomene iz mitrovačke kaznionice. Mihajlov je naveo da je proces generalu bio “udešen po svim pravilima moskovskog sudstva, a ulogu javnog tužioca igrao je sadašnji ministar spoljnih poslova Miloš Minić” i da je “naročito skupljena publika besnela”. Ja ću da navedem kako je taj proces doživeo tadašnji omladinski rukovodilac, potonji “najveći srpski partizanski pisac”, Dobrica Ćosić. “Ovog sunčanog juskog jutra misao i želja miliona ljudi biće stvarnost. Da. Čemu se čuditi? Pravda nije čudo. U tim mislima, mehanički sam išao za ljudima koji su žurili. Nekoliko puta prekinula su me zaustavljanja vojnika: “Molim ulaznicu?” I našao sam se u ogromnoj sali. Pre 15 ili više godina – nije važno – generalštabni major Dragoljub Mihailović na letnjim oficirskim balovima sa damom u balskoj haljini u ovoj sali igrao je valcer. U paviljonu ljubio prste damama. Umoran, išao u bife da se osveži. I, možda, tu se elegantni gospodin lako poklonio i slatkorečivo ali odlučno ponudio mu hrpu banknota za spas Evrope od istočnog boljševizma. Drugi, isti takav, još se ljubaznije smešio i zapretio funtama. Možda. Sala se prolomila od pljeska. Trgnuo sam se iz razmišljanja. Sud je zauzeo svoje mesto. Zvučnici krče. Zemlja sluša. Za koji minut čuće: “Danas počinje suđenje po krivici Mihailovića Dragoljuba Draže i ostalih zbog više dela iz Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države”. Drhtim. Ljudi oko mene lome prste. Šum pokreta, nema glasova. Sala – to su dva oka, koja gledaju u njen desni ugao odakle treba da se pojave. Najednom maslinasta bluza, crna brada, naočari. “On!” – prolomi se uzdah srdžbe. “Smrt izdajnicima!” – prigušen krik. Rastem – ustajem. “Sedi!” – vuče me neko za kaput. Svi viču “Sedi”, a svi se pridigli. Ustali. “Sedi!” Rastem. “Sedi!” ... Banditi daju generalije. Šta me se tiču! I petogodišnje siročiće iz Vranića, i nepismena starica iz Foče, znaju ih po grobovima. Šta u ovom trenutku osećaju ljudi oko mene? Na nemirnim licima ljudi blago se smeši pravda. Javni tužilac čita optužnicu. Zvučnici glasno zaglušujuće ispunjavaju salu. Čita, a ja je ne čujem – ja čitam svoju optužnicu ...” Tako je doživeo suđenje generalu Mihailoviću optuženog između ostalog zbog *srpskog nacionalizma* budući tvorac *komunističkog nacionalizma*.

Mihajlov 1974. godine daje tačnu ocenu o procesu Mihailoviću: "Sve ostale optužbe o saradnji sa okupatorom, o razbuktavanju bratoubilačkog rata, i tako dalje, – ili prosto su neosnovane i izmišljene, ili bi se na toj istoj osnovi sve to moglo nabaciti i komunistima." On naglašava da su zapadni saveznici, pre svega Englezi, izravnavajući račune sa Sovjetima, žrtvovali generala. Titovi komunisti samo su ponovili u Beogradu jedan od moskovskih procesa. Maršal Tito je dao *streljati Dražu*, previđajući činjenicu da mu je taj isti Draža spasio život pet godina ranije, kad je osujetio atentat na komunističkog vođu, koji su spremali neki četnički komandanti, jer je prethodno svojom *oficirskom čašću* garantovao bezbednost svom gostu u selu Brajićima. Tito nije uvažio ni apel zapadnih lidera, pre svega De Gola i Trumana, da pomiluje generala. Sud je odbio svedočenje američkih avijatičara koje su četnici spasili od zarobljavanja i otpremili u Italiju sa improvizovanog aerodroma u Pranjanima, koji je narod u tu svrhu izgradio. Stoga proročki zvuče reči generala Draže izgovorene američkim avijatičarima u Pranjanima u leto 1944. godine. "Vaša vlada će uskoro uvideti kakvu je tešku pogrešku počinila. Nemci su na umoru i kada ih vi pobedite, Staljinu i njegovim slugama nećete više biti potrebni. Vi ste ih naoružavali i ojačavali na vašu štetu, jer će se oni svom snagom okrenuti protiv vas. Ne treba se zavaravati: komunizam i demokratija ne mogu živeti zajedno. Još nije došao dan kada vuk može spokojno da spava uz jagnje ... I Staljin i Tito će biti protiv vas. Mene više neće biti kada ćete svojim očima uvideti da sam bio u pravu... Ali suđeno vam je da se uverite u svoje slepilo. Kada sve to shvatite, može biti već dočkan." I zbilja, zapadnim vladama je bilo potrebno gotovo pola veka da isprave svoje zablude u pogledu komunističkog saveznika. Odmah po završetku Drugog svetskog rata između ratnih saveznika, Zapada i Istoka, bio je podignut Berlinski zid, koji će biti srušen tek 1989. godine, što je značilo kraj ere evropskog komunizma. Tako je general u *času svog očaja* predvideo sukob Istoka i Zapada. Ali nije mogao da predkaže da će mnogi antikomunisti po završetku rata konvertovati i preobraziti se u verne pristalice "najvećeg sina svih naših naroda i narodnosti". Držim da je najveći konvertit bio građanski pisac i političar Kraljevine Jugoslavije, budući nobelovac, Ivo Andrić, koji je 1942. godine pisao generalu Draži Mihailoviću moleći ga da spasi zemlju od *komunističke pošasti* (podatak sam uzeo iz knjige Koste Nikolića "Istorija ravnogorskog pokreta"), da bi po oslobođenju postao član Komunističke partije Jugoslavije!

Zaključak Mihajla Mihajlova u navedenom tekstu ne samo da je jasan, nego je takođe proročki. On se 1974. g. u stvari zalaže za rušenje "sladunjavog mita o časnim idealistima-partizanima, koji su se herojski borili protiv ogromnog broja nemačkih divizija i protiv mnogobrojnih kvislinga, među kojima nisu poslednje mesto zauzimali bradati sledbenici generala Mihailovića". Prorokuje da će "uspostavljanje slobode štampe nesumnjivo voditi postavljanju pitanja o reviziji istorije građanskog rata i generala Mihailovića naročito". Pogotovo je važan njegov zahtev budućem demokratskom režimu. "Po istorijsko-političkoj logici, nema nikakve sumnje da bi svaki posletitovski režim u Jugoslaviji, koji ne bi rehabilitovao (čak delimično) Mihailovićev pokret i samoga generala, bio produženje diktature, ometajući da se zaleče rane građanskog rata, koji već sada pripada dalekoj prošlosti." Međutim, Mihajlovljev postulat iz ovog zaključka apsolutno je pogrešan. I tu je njegov nesporazum sa samim sobom, što ga

je navelo da potpiše *Apel petorice*, a potom da u novom tekstu objašnjava zašto je to učinio. Naime, Mihajlov smatra da “takva revizija istorije teško da će štetiti ugledu tako krupne političko-istorijske ličnosti, kao što je Tito, koji je uspeo da izvede Jugoslaviju iz orbita Kremļa”. Stvar, međutim, stoji obrnuto, rehabilitacija generala Mihailovića nužno znači satanizaciju maršala Tita, jer su to dve antipodne istorijske ličnosti, koje su se borile za različite *društvene sisteme*. Mihajlov nije za punu rehabilitaciju Mihailovića, nego samo za delimičnu. Problem je u tome što Mihajlov pod demokratijom ne podrazumeva zapadni politički sistem nego *dilasizam*, iz kojeg je on očigledno proistekao. Teško je dešifrovati šta je to dilasizam, verovatno je to varijanta *buharinizma*, dakle ono što se u komunističkom žargonu naziva *skretanje u desno*. Ali, i Buharin u Sovjetskom Savezu, i Milovan Đilas u Jugoslaviji, razmišljali su u okviru komunističkog pokreta kojem su pripadali. Stoga su oni bili više renegati, revizionisti lenjinizma/titoizma, nego istinski antikomunisti. Đilasizam je u stvari povezo emigranta i disidenta, otud oni u *Apelu petorice* sa klasičnim komunistima.

U tekstu “Provincijalne rasprave o *srpskim deobama*” Mihajlov pokušava da racionalizuje svoj potpis u *Apelu*, odnosno da pomiri sebe iz 1974. i 2002. godine. No to mu nije pošlo za rukom, jer je 1974. u otvaranju problema Mihailović video mogućnost demokratizacije jugoslovenskog/srpskog društva, a 2002. opasnost po demokratiju. A problem uopšte nije otvoren, odnosno general Mihailović nije rehabilitovan! Mihajlov i 2002. godine stoji na pozicijama da general Mihailović nije bio izdajnik i kvisling i da nije kolaborirao sa okupatorom, ali smatra da je “poraz pokreta Draže Mihailovića u građanskom ratu bio potpuno zakonit i neminovan, te da je u mnogome ponavljao poraz belih armija iz vremena građanskog rata u Rusiji (1918-1922. g.)” Ova teza je neutemeljena: ne može se iz jednog istorijskog događaja projektovati drugi, jer nikad nisu iste okolnosti pod kojima se ti događaji odvijaju. U konkretnom slučaju, u Rusiji su komunisti 1918. g. bili uzeli vlast, izveli *revoluciju*, pa je kontrarevolucija belih armija zakasnila i bila *neminovno* (s obzirom na raspored snaga) osuđena na propast; u Jugoslaviji su se komunisti tek borili za vlast, pa se ne može reći da je njihova pobeda bila neminovna a još manje zakonita. *Kraljevina Jugoslavija, a još manje Srbija u njoj, nije morala da postane komunistička republika*. Da su saveznici naoružavali Dražu a ne Tita, da su se iskrcali na Jadran a ne na Siciliju, svakako da bi ishod građanskog rata u Jugoslaviji bio drugačiji. Uostalom, po marksističkoj logici o istorijskoj neminovnosti, Zapad je nužno morao da postane komunistički, jer je komunizam viša etapa u razvoju istorije od kapitalizma. Marksistička teza o pravolinijskom kretanju istorije se nije potvrdila u praksi. Stoga sam sklon da prihvatim tezu onih pisaca koji tvrde da je *Čerčil prodao Dražu*. Kao što je Čemberlen prepustio Češku Hitleru 1939, tako je Čerčil poklonio Jugoslaviju Staljinu 1945. godine. Razume se da je lukav i prepreden političar, kakav je bio Josip Broz Tito, umeo taj poklon da najpre prihvati a potom prisvoji, pa je tako nadigrao obojicu. Čerčilovi naslednici su tu *grešku istorije* donekle ispravili 1948. a u potpunosti izbrisali 1991. godine, kad se *Titova Jugoslavija* raspala kao mehur od sapunice. No to ne menja suštinski stvar, general Draža Mihailović jeste veliki *gubitnik*, a s njim i tradicionalna seljačko-građanska Srbija, koja nije dobila istorijsku šansu da se do kraja iskaže. Istorijske posledice ove *neminovnosti* nisu ni do dan danas namirene. Otud *nove srp-*

ske deobe, a ne što je televizija snimila nekakvu "Ravnogorsku čitanku". I nije to nikakva *provincijalna rasprava*, kako bi hteo Mihajlov, nego suštinski sukob dva oprečna pogleda na svet: *komunističkog*, koji nam je *Titova borba* dala ("To je nama naša borba dala, da imamo Tita za maršala!") i *građanskog*, za koji general Draža nije uspeo da se izbori. Srpski narod nije uspeo da stvori svoju državu, ni 1918. ni 1941. ni 1991. godine, a ispalo je da je Jugoslavija bila pogrešno rešenje, i to je istorijski fakat (mnogi narodi su osuđeni da žive u različitim državama, recimo Nemci). Raspad Titove Jugoslavije se odigrao na štetu srpskog naroda i to je valjda svakome jasno. Ne mislim da će imati priliku u doglednoj budućnosti da tu grešku ispravi. Srbi više ne smeju da vode ratove, sem u krajnjoj nuždi. Ali oni *moraju* da razreše svoju veliku dilemu iz 1941. godine: jesu li za *komunističko* ili za *građansko* društvo. I to je danas suština rasprave o *četnicima* i *partizanima*, odnosno o Draži i Titu, a ne stvaranje *četničkog mita*, koji vide u nekakvoj fatamorgani pisci tekstova u *Danasu*. I to nije nikakva rasprava o sukobu dve dinastije (Mihajlov pominje *Crvenu i Belu ružu* u Engleskoj, primerenije je da je naveo Obrenoviće i Karađorđeviće), nego sukob dva pogleda na svet, dve politike, dve filozofije. Srbi, jednostavno, ne mogu da budu ravnodušni prema svojoj istoriji, čak ni u eri kompjutera i interneta. Milovan Đilas s tim nema nikakve veze.

Mihajlo Mihajlov danas veruje da su partizani bili nadmoćniji iz dva razloga: što je njihov pokret bio internacionalan i humaniji.

U čemu se ogleda partizanski internacionalizam, a u čemu četnički nacionalizam? Mihajlov pominje termin *nadnacionalan* što nije baš jasno. "Internacionalizam – titovsko "bratstvo-jedinstvo", davalo je garanciju svakom učesniku da ga niko neće ubiti samo zato što pripada susednoj etničkoj grupi." Dakle, ovako: partizani nikog nisu ubijali zbog pripadnosti drugoj naciji, ali su ubijali zbog pripadnosti drugoj klasi odnosno pokretu. To je, valjda, dozvoljeno. Kad su četnici ubijali pripadnike partizanskog pokreta, oni su to činilo na nacionalnoj osnovi. (A šta kad su ti pripadnici bili Srbi?) A kad su partizani ubijali pripadnike četničkog pokreta, oni su to činili na klasnoj osnovi. A kako je po marksističkoj doktrini klasa ispred nacije, jer je *nadnacionalna*, eto opravdanja za *crveni teror*. Partizani su sebe proglašavali *internacionalistima* jer su komunisti koji su ih vodili bili organizovani u *komunističkoj internacionali*, odnosno *Kominterni*. Glavni cilj njihove borbe bio je stvaranje klasne države sa komunistima kao rukovodećom grupom. A do takve države se nije moglo doći legalnim putem, na izborima, nego *oružanom* revolucijom. Marks je proklamovao *diktaturu proletarijata*, njegovi sledbenici su to sveli na *diktaturu komunistu*. U čemu se ogledao četnički *nacionalizam*? Po piscima *Danasa* ispada da je četnički pokret Draže Mihailovića bio čisto srpski i kao takav usmeren protiv svih drugih nacija u Jugoslaviji. To, jednostavno, nije tačno. Tačno je samo to da je većina pripadnika ovog pokreta bila *srpske* nacionalnosti, ali to se isto može reći i za partizanski pokret. Mihailovićeve pokret bio je nacionalistički samo u okviru borbe za zaštitu srpskog korpusa, koji je bio u Drugom svetskom ratu strahovito ugrožen. Nisu Srbi vršili *genocid* nad drugim narodima Jugoslavije, nego je bilo obrnuto: genocid je vršen nad njima. General Mihailović je bio nacionalista samo utoliko što je bio užasnut leševima Srba koji su plovili Savom Drinom i Dunavom. Činjenica je da su Hrvati imali svoju *fašističku* državu, uve-

čanu od istorijskih granica Bosnom i Hercegovinom, čiji je osnovni cilj bio uništenje Srba. Četnički nacionalizam u Drugom svetskom ratu se mora posmatrati u toj ravni. Razume se da to ne opravdava njihov zločin nad muslimanskim i hrvatskim civilnim stanovništvom, bez obzira što se taj zločin ni približno ne može uporediti sa genocidnim zločinom takozvane Nezavisne Države Hrvatske. To je istorijska statika, Mihailović je bio nacionalista u datom istorijskom trenutku, u određenim istorijskim okolnostima, u uslovima masovnog uništenja srpskog naroda. U istorijskoj dinamici, Mihailović je proistekao iz srpske tradicije, stasao u velikim srpskim poredama u ratovima na početku Dvadesetog veka, politički sazreo u srpsko francuskom i engleskom prijateljstvu u toku Prvog svetskog rata, učestvovao u stvaranju *Aleksandrove* Jugoslavije, bio pobornik *jugoslovenske ideje*. A kako je taj srpski nacionalizam, kojim su nas komunisti pola veka plašili kao baba-rogom, možemo da vidimo na primeru vojvode Živojina Mišića, najistaknutijeg srpskog vojnika dvadesetog stoleća. Taj čovek, pobednik nad Počorekom, probojnik Solunskog fronta, oslobodilac Srbije i ujedinitelj Jugoslavije, oženio se Nemicom! A njegov sin, major Aleksandar Mišić, bio je zamenik Draže Mihailovića, i kao takav streljan od strane Nemaca 1941. godine u Valjevu. Ovim nisam negirao postojanje srpskog nacionalizma. Računam da su postojala dva takva srpska nacionalizma: četnički u toku Drugog svetskog rata i komunistički u okviru posleratne Jugoslavije. Prvi nacionalizam (njegov najistaknutiji zagovornik u četničkom vrhu bio je advokat Stevan Moljević, preteča Vojislava Šešelja) bio je rezultat genocida nad srpskim narodom u toku Drugog svetskog rata. Drugi nacionalizam (čiji je rodonačelnik Dobrica Ćosić a izvršilac Slobodan Milošević) nastao je u okviru sukoba u Komunističkoj partiji između nacionalnih struja. Istorijski gledano, oba nacionalizma su poražena, prvi tokom rata 1941-45, a drugi u ratovima 1991-95. godine. Ali to nikako ne znači da *nacionalizam* nosi obavezno negativnu konotaciju, kako očito podrazumeva Mihajlo Mihajlov. Da je tako, onda bi Šarl de Gol, francuski nacionalista, besumnije jedna od najkrupnijih figura prošlog stoleća, bio negativna ličnost. Jedno je biti nacionalista, a drugo šovinista. Teško narodu koji nema nacionalnu svest o sebi. Ta nacionalna svest može biti romantičarska i realistička: prva veliča naciju, a druga nastoji da je objektivno prikaže. Ali, u oba slučaja, nacija kao istorijska realnost postoji, marksistička odrednica klase ne može da je ukine. (Držim da ne treba posebno da dokazujem da sam kao pisac *kritički realista* usvojio realistički pristup nacionalnoj istoriji. Ali, ne vidim literaturu van nacionalnog diskursa.) Da zaključim, tvrditi da su partizani bili iznad četnika po tome što su oni bili *internacionalisti* a četnici samo *nacionalisti*, jednostavno je besmislica.

Još problematičniji je stav Mihajla Mihajlova da su partizani bili bolji od četnika jer su *humanije* ubijali. Mihajlov doslovce kaže: “Nema nikakve sumnje da su (četnici) klali. Partizani su streljali i u tom su smislu su bili moderniji (što je bio jedan od razloga zašto su pobedili), međutim, veliko je pitanje koji je pokret ostavio više žrtava za sobom”. Mihajlovu da kažem da to nije pitanje, više je žrtava ostavio komunistički pokret, iz prostog razloga što je posle pobeđe dobio interregnum za osvetu, a država koju je stvorio preuzela je ulogu legalističke egzekucije nad pobeđenim protivnikom. Ali poenta nije u tome, nego u četničkom *klanju*. Držim da je Mihajlo Mihajlov nekritički preuzeo ovu tvrd-

nju iz komunističke propagande. To traži objašnjenje. Ja ne kažem da nije bilo slučajeva takvog bestijalnog ubijanja ljudi od strane četnika. Ali postavlja se pitanje da li je to bio stav pokreta? Recimo, da se time želelo da se uštedi municija, u kojoj su četnici oskudevali? Ili da se neprijatelj do te mere zastraši da izgubi volju na borbu? U novom građanskom ratu primenjivana su silovanja, klanja, uništavanje nacionalnih obeležja, rušenje crkava, sknavljenje globalja, u funkciji *etničkog čišćenja*. Da li je general Draža Mihailović izdavao naredbe nižim komandantima da primenjuju takve bestijalne metode? Neka neko nađe jednu takvu naredbu. General je u više navrata zahtevao od svojih područnih komandanata da prema komunistima zauzmu radikalni stav, ali to isto je činio i komunistički čelnik. I Tito je zahtevao od svoje organizacije uništenje protivnika *svim sredstvima*. Uopšte nije tačno da su partizani upotrebljavali samo *metak u potiljak*. Naveću dva primera partizanskog *klanja*. U knjizi o generalu Milanu Nediću Stanislav Krakov (značajan novinar i pisac) je naveo primer nekakvog partizanskog komandanta iz Požarevačkog okruga koji se nazivao Buđoni. Taj čovek je bio rođeni zločinac, krstio se komandantom *Crvene konjice*, nosio kao on brkove i primenjivao ista sredstva u građanskom ratu. A maršal Buđoni je negde u sibirskom logoru posekao sabljom pisca Isaka Babelja, autora "Crvene konjice", jer nije bio zadovoljan kako ga je ovaj u pripovetkama prikazao. Krakov piše da su u redakciju "Obnove" prispale četiri grozne fotografije zločina požarevačkog Buđonija: na jednoj je bio policijski pisar iz Velikog Gradišta kome su partizani odsekli oba stopala i obe šake; na drugoj je bio jedan finans odrane kože; na trećoj i četvrtoj su bili službenici opštine živi nabijeni na kolac, u najgroznijoj turskoj tradiciji. Jasno je da su zločini imali politički cilj da zastraše "sluge okupatora". Fotografije su bile do te mere grozne da je Krakov odlučio da ih ne objavi. U svojoj memoarskoj knjizi "Lažni idoli i varljivi ideali" Miloš Mladenović navodi dva bestijalna ubistva mirnih građana od strane partizana. Tako su u Žitnom Potoku ubijeni početkom 1942. godine bivši demokratski predsednik opštine, trgovac Velja Đorđević, preduzimač Svetislav Cvetković i njegova žena Ljubica. Cvetković je bio najpoznatiji građevinar iz Puste Reke, demokratski poslanik, predsednik građevinskog sindikata i osnivač i predsednik Udruženja Topličana u Beogradu. Pošto mu je bomba razorila kuću u Beogradu 6. aprila, pobjegao je u Žitni Potok da se skloni od okupatora. Partizani su te ljude noću izveli iz kuća i ubili iznad sela. Kad su ih seljaci pronašli, videli su grozno *masakrirane* ljude; naročito je stravično izgledala Cvetkovićeva žena Ljubica, koja verovatno nije htela da se odvoji od muža; bila je sva izbodena bajonetima, pa joj je salo virilo iz kože kao u zaklane svinje. Nekoliko dana kasnije ista grupa partizana, kojom je komandovao poznati komunist na pseudonimom Gavra Čeh (identitet mu nije nikad utvrđen) ubila je tri Kovačevića u Gornjem Statovcu, samo zato što su na jednom političkom zboru koji su držali partizani postavili pitanje kako da se zaštite od bugarske odmazde pošto partizani odu. Seljaci su ih dan kasnije našli u jednoj vodenici *zaklane*. Najmlađi Kovačević nije bio dobro *prekran*, davao je još znake života i rukom je pokazivao šlem na glavi; bio je to znak da je zločin izvršio *čovek sa šlemom*, što je bila identifikacija za Gavru Čeha, koji se iz nekog razloga nije odvajao od šlema. Isto to tvrde i partizanski memoaristi, s tim što oni ove zločine nazivaju *greškom*. Ne, klanje nije bilo "četnički pronalazak", kako bi to hteo da prikaže pisac Dobrica Ćosić. Nažalost, taj grozni čin je u tradiciji srpskog naroda, kroz

istoriju Srbi su bili i žrtve ali i zločinci. No to nije srpska osobenost, i istorija drugih naroda, Engleza, Francuza ... puna je bestijalnih zločina. Naša narodna epika, za koju se kaže da predstavlja najveći umetnički domet, puna je takvih ubistava. Uzeću za primer, opet, dva takva zločina. U pesmi “Banović Strahinja”, junak pesme za koga se opravdano kaže da je najmoralniji lik u celokupnoj našoj epskoj poeziji, jer je smogao snagu da oprostí svojoj ljubi neverstvo, kolje Turčina u dvoboju zubima. “*Zakla njega kako vuče jagnje.*” U pesmi “Marko Kraljević i Musa kesedžija”, najveći junak srpske epike, ubija Arnautina u dvoboju nožem (kamom), koji je skrivao ispod haljina. “*Mače Marko nože iz potaje, te raspori Musu kesedžiju, od učkura do bijela grla.*” Naša istorija je, takođe, prepuna groznih zločina. Oficiri zaverenici, na čelu sa Apisom, koga su komunisti 1953. godine rehabilitovali, iskasapili su poslednje Obrenoviće i bacili ih na ulicu sa terase Dvora. Partizani (da li zajedno sa četnicima, nije dokazano) unakazili su leševe pobijenih Nemaca kod Kragujevca (odsekli su im polne organe i stavili u usta!), posle čega je došlo do stravične osvete okupatora nad civilima u Kragujevcu po Kajtelovoj doktrini sto Srba za jednog ubijenog Nemca (pedeset za ranjenog). Ove redove sam ispisao sa gorčinom i gađenjem, ali to je istina. I partizani i četnici su počinili stravične zločine u građanskom ratu, najčešće prema civilima. Jedino su ih ustaše u tome prevazišli, jer su oni ubijali u ime države. Stoga, kad Mihajlov kaže da su partizani pobedili jer su bili “moderniji”, odnosno streljali su a ne klali, zvuči danas kao čist cinizam. Zar je moguće da jedan disident, svakako upoznat sa “Crnom knjigom komunizma”, u kojoj se komunistički zločin procenjuje na oko 100 miliona ljudi, ističe nekakvu *humanu* dimenziju partizanskog ubijanja? I zar ubijanje uopšte može da bude humano?

Ne mogu da poverujem da je Mihajlov namerno upotrebio floskulu o “četničkom klanju”, pre bih pomislio da je reč o stereotipu koji je nehotice usvojio ovaj disident. Kako je stvoren ovaj stereotip? Razume se da su partizani i četnici vodili ne samo fizički nego i duhovni rat. Obe strane su se borile za *dušu naroda*. Nastojale su da jedna drugu kod naroda nacrne i satanizuju do krajnjih granica. Stvar je bila u tome što je partizanska propaganda bila kvalitetnija i umela da pronađe efikasnije metode za ruženje četničkog pokreta, nego što je to polazilo za rukom četničkoj strani. Za šta su četnici optuživali partizane? Da su *bezbožnici* (što kod Srba, gde je psovka Boga česta, i nije neki naročiti greh!), da su pogazili tradiciju i odbacili srpske svetinje (što je normalno za stranu koja je proklamovala socijalnu revoluciju, koja se ne može izvesti na starim načelima), da su *rodoskrvnici* (žive sa sestrama!) (ovakva glupost jednostavno nije mogla da prođe!). Četnički propagandisti nisu uspeali da efikasno *poentiraju*. U isto vreme, ta propaganda je dostavljala londonskom radiju nekakve spisakove pod slovom “Z”. Šta im je značilo ovo slovo teško je odgonetnuto, ali prosta asocijacija vuče na prvo slovo od reči *zaklati*. Na tom spisku su bili saradnici okupatora, neki od njih su likvidirani. (Nijedan nije zaklan.) *Na spisku se nije našlo nijedno ime komunista!* Svejedno, četnički propagatori su ovim zabili autogol svom pokretu. Oni koji javno objavljuju preko stranog radija spisak *klanja*, šta su drugo nego *koljaši*? (Nisam rekao da klanja nije bilo, samo sam naglasio da su klali i jedni i drugi. Ali, niti je u partizanskom, niti u četničkom programu postojalo tako nešto; Tito i Draža su izdavali naredbe o likvidaciji suparničkog pokreta, ali nisu naređivali ubijanje civila, pogotovo ne njihovo *kla-*

nje. To jeste bio gol partizanske propagande: *mi se borimo za spas naroda a oni saraduju sa okupatorom i kolju*. Nije ni malo slučajno omladinac iz Velike Drenove, borac Rasinskog odreda, Dobrica Ćosić, napisao *priču* “Iz carstva kame”, koja je bila embrion njegovog poratnog romana “Daleko je sunce”. Komunistički partizani, pošto su na kraju rata preuzeli vlast, imali su gotovo pola veka da usavrše ovu propagandnu floskulu, dovedu je do dogme u koju ne treba sumnjati. Zar Mihajlu Mihajlovu ovo nije jasno?

Specijalni Udbini analitičari, zatim novinari, pisci, slikari itd. prosto su se utrivali ko će više nedela da natovari generalu Mihailoviću na leđa. Tako su njegovoj regularnoj vojsci, Jugoslovenskoj vojsci u Otadžbini, naslednici Kraljevske jugoslovenske vojske, pripisani svi zločini koje su činile razne paravojne formacije, koje Mihailović nije ni kontrolisao. (Odmetnik Spasoje Dakić u Istočnoj Bosni, kome se pripisuje ubistvo engleskog obaveštajnog oficira majora Atertona.) Propagandu protiv Mihailovića dovela je do kraja *slika*: lansirane su fotografije četničkih koljaša nad žrtvama, snimljeni su filmovi o četničkim zverstvima, napravljene su TV serije. Razume se da se postavlja pitanje autentičnosti Udbinih fotografija o četničkim zverstvima. U izveštaju američkog *Komiteta za pravedno suđenje Draži Mihailoviću* navodi se svedočenje jednog američkog oficira, koji je bio kod Tita, da je u laboratoriji Glavnog štaba video kako se izrađuju lažni snimci o četničkoj kolaboraciji sa Nemcima. Postavlja se zdravorazumsko pitanje koji se to koljaš fotografiše dok kolje svoju žrtvu? I zločinac, i fotograf, mogu biti samo *patološke* ličnosti. (Po okončanju rata na Kosovu, jedan Vranjanac je u novinama tvrdio da je ubio više od 90 Albanaca dok je bio u srpskim vojnim formacijama. Proverom je utvrđeno da se radi o bolesnom tipu koji je celu priču izmislio.) Ne otkrivam ništa novo kad kažem da svaki prosečan fotograf može da napravi fotomontažu. Ne sumnjam da je Ozna/Udba to sistematski činila da bi diskvalifikovala četnički pokret. S tim u vezi, javio se pismom iz Zagreba književnik Miodrag Racković (valjda je tamo u emigraciji?). U nastojanju da pobije i diskvalifikuje Mihajlova iz 1974. godine, ovaj očito komunistički orijentisani pisac, iznosi neka svoja sećanja. “Još i danas se sećam”, piše ovaj ne baš uspeli pisac, “danima smo slušali radio prenose i čitali u novinama na desetinama strana stenograma sa suđenja, u kojem je državni tužilac Miloš Minić tom *nesrećniku od generala* (moj kurziv) držao lekcije, poigravao se njegovim iskazima, izvrgao ruglu, tog starca. Nije bilo dnevnog lista, koji nije donosio posprдне karikature Dražine, gotovo da se stvorila čitava dražinovska satirična literatura, koju je trošilo, i njome se veselilo, javno mnjenje.” Bez obzira na kontekst, ovo je svedočenje o komunističkim suđenjima koje se vraća kao bumerang i optužuje tužioce. Racković otkriva svoju tadašnju literaturu, umesto Tolstoja i Dostojevskog, čitao je “Stenograme sa suđenja ratnom zločincu Draži Mihailoviću” i “Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije”. Za prvu knjigu kaže da je bila ilustrovana fotografijama, kao delom dokaznog materijala, o četničkim klanjima i zverstvima. “Na njima su se videle fotografije zaklanih i obešenih, kraj kojih stoje bradate bitange, seoski dripci, klipani i šljam, zarasli u brade, sa redenicima ukrštenim na grudima, sa kamama među zubima. Fotografije su bile takve da se čoveku stegne stomak od zgražanja, posmatrajući te istegnute vratove obešenih i te polupijane mamlaze kako se cerekaju, u prisustvu žrtvi. Razume se, čak i ja, kao dečak, smatrao sam smrtnu kaznu do-

suđenu Draži, kao preterano humanu, nekako nedovoljno *osvetničku* (opet moj kurziv), jednostavnu da potre te prikaze na fotografijama.” Dakle, mali Racković je bio šokiran tim fotografijama. Naročito mu se u dečačko pamćenje urezala fotografija na kojoj se “četnički koljaš vežba u klanju” (tako je pisalo ispod fotografije): na kolenu koljaša bila je položena glava žrtve, koju je on držao za kosu, a nož je već bio zario u vrat. Razume se, “zlikovac se cerio”, što znači da je pozirao fotografu. Racković je godinama nosio tu sliku u sebi, sa koljašem kao na svinjokolju i žrtvom sa “sebeneznanim pogledom ispod poluzatvorenih kapaka”. Ipak u današnjem Rackoviću, dojučerašnjem *Nolitovom* piscu (zna se ko je štampao u ovoj kući), biće emigrantu, javlja se nekakav crv sumnje koji nagriza njegovu mladičku ortodoksiju: šta ako je ta scena režirana? “Ko je bio taj krvnik? Mesni anonimni glumac, komunista aktivista, koji je poslužio da se oblati četnički pokret? Neki pervertit, koji stiče identitet, slikajući se u središtu zločina? *Fotomontaža* (moj kurziv) tajnih službi koje su, na trupla, i svinje i koljača, namontirali ljudske glave?” Ali pisac Racković neće u to da poveruje, ima preča posla nego da se bavi istorijom (pročuo se kao *erotski* pisac). “Apsolutno sam ravnodušan prema Draži i tamnim mestima istorije koja zapanjuju Mihajlova i njemu slične istoričare.” Piscu je svejedno da li je proces generalu Draži Mihailoviću bio montiran ili nije, bitno je da su *četnici klali*. A da priča o fotomontaži nije naivna, pokazuje i jedan drugi pisac, daleko značajniji nego što je Miodrag Racković, Dobrica Ćosić: u jednoj sceni romana “Daleko je sunce” partizani (Vuk) preoblače se u četnička odela da bi lakše doprli do njihovog štaba.

A kako tek izgledaju te slike na televiziji! Navešću scenu iz TV filma “Klopka za generala”, čiji je scenario napisao Siniša Pavić po *romanima* dva udbaša, Uče Krstića i Milovana Pejanovića. U filmu se priča kako je Ozna/Udba uhvatila Dražu Mihailovića u martu 1946. godine. Njeni pripadnici su uspeli najpre da se dokopaju Dražine šifre i da ga lažnim obavешtenjima namame u Srbiju, zatim da se posredstvom komandanta Gorske garde, Nikole Kalabića infiltriraju u generalovu pratnju. I sad imamo ovakvu scenu. Dražinovci, koji su se krili u zemunici kod jednog seljaka, kreću u Srbiju da dignu novi ustanak, ovoga puta protiv komunista. Razume se da ispijaju rakiju za srećan poduhvat. General nazdravlja domaćinu, zahvaljuje mu na gostoprimstvu i dariva ga *zlatnikom*. (To su zlatnici koje je kralj pokrao i sa njima pobegao u London!) Ali, na polasku, valjda plašeći se da bi seljak mogao da izda kod Ozne, Draža daje mig *koljašu*. Sledi scena *klanja*. (Scena nema nikakvog uporišta u realnosti, pisac je *izmislio*. U jednoj drugoj TV drami, “Slučaj majora Atertona”, isti pisac je izmislio scenu u kojoj jednog nesrećnog partizana osuđuju njegovi na smrt jer je neovlašćeno popio negde čašu rakije. (Varijanta Isakovićevog “Crvenog šala”.) Izmišljotina je bila do te mere *glupa* da su čak i borci tog kraja morali da demantuju njenu verodostojnost.) Ostaje mi da zaključim: teško takvoj umetnosti u kojoj *nemoralni* pisci koriste monopol da bi plasirali ideološke laži svoje partije!

6.

Pisci tekstova u *Danasu* se slažu da o događajima 1941-45. godine treba konačan sud da dâ istorijska nauka, a za to treba prikupiti što više činjenica.

Ovo posebno potencira Desimir Tošić a podržava Milenko Marković. *Istorija tek treba da se piše!* – kaže profesor Desimir Nikolić.

Problem je u tome što je istorija *društvena nauka* pa njene “činjenice” nisu egzaktne, a mogu se različito interpretirati. Profesor Nikolić s pravom ukazuje na “istorijsku statiku” i “istorijsku dinamiku”. Istorija nije konačna nauka, ona se menja iz generacije u generaciju; isti događaji se u različitim vremenima različito tumače. Stoga se *istorija uvek piše!* Istoričar Andrej Mitrović je na jednom savetovanju pokazao u kojoj meri ideologija utiče na vrednovanje istorijskih događaja: tako, “partizanski” pisac Milivoje Perović kvalifikuje ustanak iz 1941. g. kao herojski čin, dok ga “četnički” memoarista Zvonimir Vučković smatra teškom greškom; pritom obojica govore zavisno od pokreta kojem su pripadali. Ispada da je gotovo normalno da se istoričari ne slažu u interpretaciji istih događaja: pitanje je da li će ikad rat u Hrvatskoj 1991. godine biti isto prikazan od strane srpskih i hrvatskih istoričara; za prve će to biti odbrambeni rat srpskog naroda u Krajinama u Hrvatskoj, a za druge agresija Srbije na Hrvatsku. Isto je i sa vrednovanjem istorijskih ličnosti: glavni akteri građanskog rata u Jugoslaviji 1941-45. i 1991-95. godine za jedne su zločinci a za druge narodni heroji. Nema sumnje da je najsporniji događaj novije srpske istorije *četnički pokret Draže Mihailovića*.

Najpre se postavlja pitanje šta su *istorijske činjenice* uopšte? Za istoriju nisu sporni samo globalni događaji, ali sve drugo, kako se do njih došlo, šta ih je uslovalo, da li su bili nužni itd. može biti predmet sporenja. Pošto je istorija nauka o događajima koji su se desili, ona se može pisati samo na osnovu istorijskih izvora. Za pisanje istorije teškoću pričinjavaju i sâmi ti izvori. Mnoga istorijska građa nedostupna je istraživačima, jer je države skrivaju zakonima o državnim tajnama. Moguće je da bi te *državne tajne* u mnogome izmenile stav o događajima.

Petorica se zalažu za “striktno uvažavanje činjenica”. Odmah se postavlja pitanje šta su u ovom slučaju relevantne *istorijske činjenice*? Najjednostavniji odgovor bi bio da su to *primarni* i *sekundarni* dokumenti koji se odnose na građanski rat u Jugoslaviji 1941-45. godine. Pod primarnim dokumentima podrazumevamo dokumente koji su nastali tokom samih događanja (dnevnici, naredbe, odluke, proglašeni, proklamacije...), a pod sekundarnim naknadna svedočenja, najčešće *memoarskog* karaktera, ali i *literarna* dela.

Problem je u tome što su te *činjenice* fabrikovali pobjednički komunisti, tako da smo sve do polovine osamdesetih godina uglavnom imali njihovu verziju građanskog rata. Oni su napisali svoju istoriju i proglasili je jedinom dižući je na nivo dogmatike. Taj problem uočava i publicista Milenko Marković, inače autor novokomunističke orijentacije, kad prihvata nekomunističku tezu da su “istoriju pisali komunisti kao pobjednici u Drugom svetskom ratu”. Ali, on tu činjenicu relativizira i proglašava je normalnom. Kod svih “pobjednika je prisutna tendencija da dokažu kako prava istorija počinje tek sa njima”. Komunisti tu nisu izuzetak. To se događalo čak i u sukobima iste ideološke provenijencije (Marković navodi sukob dve dinastije u Srbiji), a nekmoli u sukobu suprotstavljenih ideologija. Međutim, komunistički pobjednici nisu samo prekrajali istoriju, nego su prepravljali i činjenice. Da razmotrimo njihovu dokumentaciju o ratu. Odmah po preuzimanju vlasti, komunisti su formirali institucije za pre-

zentovanje svoje istine o ratu. Glavna institucija je bila *Agitprop* (agitacija i propaganda) čiji je osnovni cilj bio da *kanonizuje* komunističku borbu. Sve ostale institucije (arhivi, muzeji, univerzitet, naučni instituti, škole...) bile su pod kontrolom i uticajem Agitpropa. (Agitpropom je rukovodio Milovan Đilas, kasniji komunistički renegat i disident.) Tako su komunisti ne samo nametnuli svoju politiku, nego od autohtonih oblasti duha kao što su nauka i umetnost učinili *sluškinje* svoje politike. Primarne istorijske dokumente, kako svoje tako i zaplenjene četničke, državne itd. pohranili su, razume se u arhiv. Uopšte ne treba sumnjati da je takav arhiv bio selektovan, specijalni analitički timovi radili su na formiranju materijala koji će biti prezentovan javnosti. Osnovni cilj je bio da se stvori *mit* o revoluciji i komunistima kao njenim istorijskim utemeljivačima. Komunisti su sebe samoproglasili društvenom *avangardom* koju moraju svi da slede. Svaka hereza je bila strogo sankcionisana. Tako su komunisti sastavili *partizanski bukvar*, načinili svoj mit. Na tom mitu školovane su čitave posleratne generacije, produkovani istoričari, književnici, sociolozi, filozofi, novinari, politikolozi ... Proizvedeni su *udbini, vojni, radnički, samoupravni...* historiografi. Postavlja se pitanje da li toj istorijskoj građi smemo da verujemo, da li se na osnovu nje može pisati istorija? Neki primeri jasno pokazuju da su se komunistički *dokumentaristi* često služili falsifikatom. Tako su proglas kojim se ucenjuju general Draža Mihailović i Josip Broz Tito sa po 100.000 hiljada rajhsmaraka u zlatu, kao vođi antifašističkog otpora, pocepali na pola i prezentirali samo onaj deo koji se odnosi na Tita. Na taj način je ispalo da se samo Tito borio protiv Nemaca. (Mihajlo Mihajlov kritikuje što što su autori “Ravnogorske čitanke” postupili obrnuto, pa publikovali samo deo koji se odnosio na Dražu. On u članku “Provincijalne rasprave o *srpskim deobama*” kaže: “Dok je u vreme komunističke Jugoslavije plakat-poternica okupacionih vlasti iz 1943. bio reprodukovan samo sa Titovim likom, u “Čitanci” je taj isti plakat pokazan samo sa Dražinim likom. U stvarnosti, plakat je imao oba lika i za oba lidera konkurentskih pokreta otpora se nudila ista cena za “živog ili mrtvog” – 100.000 zlatnih rajhsmaraka”. Međutim, da je pogledao “Istoriju Ravnogorskog pokreta” Koste Nikolića, Mihajlov bi već na njenoj klapni video reprodukciju originalnog okupacionog plakata-poternice. Kad smo kod toga, okupator je generala Mihailovića okarakterisao kao *engleskog plaćenika* koji je svojim neodgovornim ponašanjem utro put boljševizmu, a Josipa Broza kao terorističkog agenta GPU (sovjetske tajne policije). Za obojicu je isti tekst ucene: “stoga je ovaj opasni bandit u zemlji ucenjen sa 100.000 rajhsmaraka u zlatu”. Verovatno Mihajlov ovu materiju ne poznaje dovoljno kad je prevideo da je pre ovog postojao plakat na kojem je ucenjen samo Draža Mihailović i to u dinarima.) Na suđenju generalu Draži Mihailoviću u leto 1946. kao dokazni materijal o njegovoj kolaboraciji sa fašizmom pojavila su se dva pisma, jedno Paveliću a drugo Stepincu, za koja je utvrđeno da su čist falsifikat. Rečju, ne može se verovati činjenicama koje su prošle kroz Udbinu laboratoriju.

S druge strane, mi nemamo četničku arhivu da bismo mogli da vršimo nužna poređenja dokumenata. Tek su istraživanja po stranim arhivima donekle nadoknadila prazninu u historiografiji četničke strane. Ali strani arhivi su bili nedostupni jugoslovenskim istraživačima. Mogli smo da se upoznamo s dnevnicima partizanskih aktera (najpoznatiji su dnevnic seljaka Dragojla Dudića i *re-*

volucionara Rodoljuba Čolakovića i Vladimira Dedijera). Za neke četničke dnevne znamo posredno, ali oni nisu sačuvani, verovatno ih je Ozna/Udba uništila. Možda bismo imali sasvim drugu sliku o građanskom ratu da je sačuvan dnevnik Dragiše Vasića, "Istorija Ravne gore", za koji se pouzdano zna da je postojao.

Gotovo svi partizani, kako oni s vrha pokreta, tako i obični borci, napisali su memoare i tako dali svoju viziju rata. Razume se da u tim spisima partizanski učesnici rata *veličaju* svoju borbu a nipoštaštavaju četničku. Sve do sredine osamdesetih godina, javnosti su bili samo oni dostupni. Svi emigrantski listovi, časopisi, knjige... bili su u zemlji zabranjeni, ukazi o tome su donošeni u *Službenom listu*. Za *širenje* ovih inkriminiranih spisa dobijala se zatvorska kazna. Kasnije su komunisti pooštrili ovaj zakon, pa su dodali u zakonsku odredbu i *posedovanje*. To znači da je bila dovoljna anonimna prijava da čovek poseduje neki emigrantski spis, Služba državne bezbednosti bi izvršila pretres stana, a onda bi sudovi izricali kaznu od najmanje godine dana zatvora. Isti je postupak bio i za posedovanje domaćih spisa koji su sudski zabranjeni. A kako je to u praksi izgledalo, pokazaću na primeru svog suđenja povodom "Crvenog kralja". Pošto je roman bio sudski zabranjen, ja nisam imao pravo da ga *posedujem*. Tako je na procesu javni tužilac držao moj roman i citirao ga, a ja sam mogao da se branim samo po *sećanju*, jer bih već za samo posedovanje romana dobio godinu dana zatvora! Navešću još jedan primer. Miloš Mladenović, posleratni emigrant, napisao je u Londonu svoja sećanja na građanski rat, pod naslovom "Lažni idoli i varljivi ideali". Ovaj polupismeni seljak je ratovao i na partizanskoj i na četničkoj strani i po mišljenju istoričara pošteno je svedočio o građanskom ratu; kritikovao je i partizane i četnike. Pošto je on ratovao u Toplici, najpre pod Ratkom Pavlovićem Čićkom, a potom pod mojim ocem, razume se da sam bio zainteresovan da se sa knjigom upoznam kad sam počeo da skupljam građu za roman "Braća Jugovići ili Kako izići iz istorije". Znao sam da Miloš šalje poštom knjigu nekim mojim zemljacima, ali Udba je za tim tragala, primaocice saslušavala i maltretirala, a knjigu plenila. Tek kasnije sam saznao da je Miloš i meni slao knjigu, međutim te pošiljke su konfiskovane već na sâmoj pošti. Tako me je u stvari pošta spasila kazne, jer da mi je Udba pronašla knjigu prilikom pretresa 1972. godine (kako u mom stanu u Kuršumliji, tako i u kući moje majke u Žitnom Potoku), svakako da bih bio sankcionisan. Do Miloševe knjige sam ipak došao, početkom osamdesetih godina. Tad je u Londonu boravio na usavršavanju jedan inženjer iz mog kraja, koji je bio član partije i nije bio pod prismotrom Udbe. On je u Londonu pronašao Miloša, a ovaj mu je dao knjigu za mene. (Kad sam ja bio u Londonu, nisam se usudio da potražim Miloša, jer da se o tome saznalo, svakako bih ponovo došao pod udar organa gonjenja.) Moram da kažem da su mi Miloševi memoari mnogo pomogli prilikom pisanja "Braće Jugovića...", pitanje je da li bih bez njih uopšte napisao ovaj roman. Kad sam koju godinu kasnije upoznao u Prokuplju glavnog udbaša koji je gonio Miloševu knjigu, koji je u međuvremenu i sâm napisao neke knjige, prvo što mi je ponudio bilo je da mi *omogući* da pročitam Miloševe memoare! Sve ovo govori da je jugoslovenskoj javnosti za pola veka komunističke vladavine bila dostupna samo *partizanska* verzija rata, a *četnička* je bila strogo zabranjena i sankcionisana. Četnička istorija je pisana isključivo u emigraciji, a jugoslovenskoj

publici je bila jednostavno nedostupna. Generacije su vaspitavane na partizanskoj istoriji, čiji je osnovni postulat bio da su partizani vodili *narodno-oslobodilački rat*, a da su četnici bili u najmanju ruku *saradnici* okupatora. Ovo je stereotip koji je ušao u narodnu svest i nije lako promeniti ga.

Stoga, kad se Petorica zalažu za nove činjenice, to treba shvatiti pre svega kao upoznavanje sa *četničkim* činjenicama o građanskom ratu. Partizanske činjenice su u potpunosti poznate i tu nema više šta da se otkrije. Moguće je da bi se istina otkrila tek u tajnim arhivima Udbe, koji su nedostupni javnosti, pod uslovom da i oni nisu krivotvoreni. Postavljam pitanje da li se u njima nalaze podaci o partizanskim zločinima? Da li je pobednik sačuvao istinu o *tamnoj strani* svoje pobeđe?

Sve do sredine osamdesetih godina prošlog veka o tako nečem nije moglo biti ni govora. Dotad smo imali samo *partizansku istoriju*. Ona je predstavljala kanoniziranu verziju *komunističke istine* o ratu i revoluciji. Kad su komunisti sticajem međunarodnih okolnosti preuzeli svu vlast u Jugoslaviji i zaveli diktaturu, nastojali su da zavladaju svim oblicima javnog života. Tako su nametnuli svoju *ideologiju* u oblasti nauke i umetnosti, segmentima javnog života koji se najteže kontrolišu. Od svog apostola Lenjina su naučili da je suština ovladavanja ideologijom *kadrovska politika* (“*Mogu nam doći glave samo mangupi iz naših redova!*”) Stoga su krenuli da *prave* nove ljude koji će ih slepo u svemu podržavati. Vremenom su izgradili partiju od gotovo dva miliona *vernika!* Ako su u oblasti umetnosti imali teškoća, komunisti su istoriografijom ovladali potpuno: nametnuli su svoju verziju istorije kao dogmu u koju se nije smelo sumnjati. Razume se da su sa univerziteta pristigli školovani istoričari koji su u okviru zadate teme i datog okvira racionalizovali komunističku dogmu i digli je u ravan istorijske nauke. Međutim, oni nisu smeli da dirnu u osnovnu premisu komunističkog viđenja građanskog rata, koja se svodi na to da je četnički pokret Draže Mihailovića bio *fašistički*, srpski ekvivalent ustaškog pokreta u Hrvatskoj. U toj ravni je pisana savremena srpska istorija! Svako odstupanje od te dogme kažnjavano je progonima. Nad historiografijom je bdela uvek budna Partija, a istoričare je građom snabdevala Udbe. Tako su Udbini dosijeji, pažljivo fabrikovani i klasifikovani u analitičkim odeljenjima političke policije, postali *nova srpska istorija* (i jugoslovenska, naravno, ali ja se ovde bavim pre svega srpskim pitanjem).

Istina, paralelno sa *partizanskom* pisana je u emigraciji *četnička* istorija, ali ona je bila apsolutno nedostupna jugoslovenskom čitaocu. Već samo poseovanje emigrantske literature strogo je kažnjavano: komunističkom pravosuđu nije bio dovoljan zakon o zabrani širenja, nego su donele zakon o zabrani posedovanja te literature (bilo je dovoljno da vas neko prijavi da posedujete neku zabranjenu knjigu pa da dobijete godinu dana zatvora!) Stvar je kulminirana kada je donet zakon o *zaštiti imena i lika* doživotnog jugoslovenskog diktatora Josipa Broza Tita! Prevođena su samo ona dela koja su bila po volji komuniste, kao što su memoari Vilijama Dikina i Ficroja Maklina. Ipak, ponešto je moglo da prođe što je na četnički pogled moglo da baci drugačije svetlo, kao što je obimna studija Joza Tomaševića, “Četnici u Drugom svjetskom ratu”, objavljena u Zagrebu 1979. godine (prevod sa engleskog). Hrvat Tomašević, inače ekonomista po struci, na osnovu američkih i engleskih arhiva, napisao je dosta realno

delo o građanskom ratu u Jugoslaviji (u našem izdanju nedostaje deset ključnih stranica, koje kritički osvetljavaju komunistički pokret). *Život se, ipak, nije mogao zaustaviti.*

Lenjinova maksima o *mangupima u našim redovima* odigrala je ključnu ulogu u slučaju jugoslovenskih historičara. Komunisti su mogli da zabrane *četničku istoriju*, ali im se desila nova *partizanska istorija*, koja je u mnogome revidirala apokrifnu zvaničnu historiografiju. Najvažniju ulogu je tu odigrao oficijelni *Titov biograf* Vladimir Dedijer: njegovi “Novi prilozima za biografiju Josipa Broza Tita, V” (objavljeni 1981. godine) u potpunosti su detronirali komunistički mit o *najboljem od svih svetova*. Parola *Tito posle Tita* (diktator je bio mrtav) ništa tu nije mogla. Dedijerovi nastavljači, pre svih Branko Petranović, krenuli su sa objavljivanjem niza novih dokumenata koji su skinuli masku sa komunističkog pokreta.

Krajem osamdesetih godina došlo je do otvaranja *gvozdene zavese* Istočnog bloka i rušenja *Berlinskog zida*. Velika komunistička imperija, Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika, pukla je po svim šavovima. Razume se da je morala da pukne i mala komunistička imperija, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. To je omogućilo prodor emigrantske literature u Srbiju.

Srpski komunisti, na čelu sa Slobodanom Miloševićem, činili su sve što su mogli da zadrže stari sistem i spreče objavljivanje emigrantske literature. Milenko Marković neopravdano napada Slobodana Miloševića kad ga optužuje da je *dozvolio prekrajanje istorije*. Naprotiv, predsednik srpskih komunista i njegova ambiciozna žena zaustavljali su “točak istorije”, ali kad taj točak dobije ubrzanje nema te sile koja ga može sprečiti da se kotrlja. Držim da se Marković seća šta je sve Milošević činio, još kad je bio predsednik beogradskih komunista, da zabrani objavljivanje dela Slobodana Jovanovića. Ako se dobro sećam, najveći srpski pravni mislilac i historičar, iz Gradskog komiteta Saveza komunista nazvan je, otprilike, *krvavim koljašem*. U svakom slučaju, dogodila nam se jedna *nova istorija*, pa smo mogli da se upoznamo sa delima nastalim u emigraciji, koja prikazuju *drugu stranu* jugoslovenskog (u stvari srpskog) građanskog rata. Neke od tih autora je nabrojio pisac scenarija za “Ravnogorsku čitanku”, Uglješa Krstić, u svom odgovoru Petrici, *Vredanje zdrave pameti*: Slobodan Jovanović, Dejvid Martin, Konstantin Fotić, Živko Topalović, Dimitrije Đorđević, Branislav Stranjaković... (Knjiga “Ravnogorska čitanka”, koju je priredio Uglješa Krstić, u stvari je hrestomatija tekstova ovih autora.) Ja bih tu dodao i dve knjige koje se odnose na građanski rat u Južnoj Srbiji, studiju “Silovanje Srbije” Majkla Liza i memoare Miloša Mladenovića “Lažni idoli i varljivi ideali”.

Postavlja se pitanje da li je ova nova građa dovoljna za *prekrajanje partizanske istorije* građanskog rata u Jugoslaviji? Historičar Kosta Nikolić je naveo čak 136 koje studija, koje memoara, koje monografija, koje je koristio za pisanje svoje knjige. To su te nove činjenice koje traži Desimir Tošić, mada je nemoguće da njemu kao čoveku emigracije sve to nije bilo poznato. U svakom slučaju, radi se o svedočenju *druge strane* u građanskom ratu, bez kojeg se nije mogla napisati istorija ovog perioda. U svakom zdravom rasuđivanju i prosuđivanju nužno je čuti i drugu stranu. Audiatur et altera pars. Na historičaru je da sasluša obe strane i zavisno od svog talenta izrekne tačan sud. Ali, tu postoje

objektivne teškoće. Istoričarima nije dostupna u celini *primarna građa* iz arhiva Ozne/Udbe/SDB. Samo odabranim komunističkim historiografima policija je omogućila da zavire u tajne dosijee u onoj meri koliko im je bilo potrebno da napišu svoju istoriju. Iz njihovih knjiga saznajemo za određena četnička nedela. (Četničku arhivu su zaplenili partizani i komunisti su je koristili po svom nahođenju i za svoje potrebe. Razume se da tu može biti falsifikata: ako su se već na suđenju generalu Draži Mihailoviću pojavila dva lažna pisma koja su ga teretila, onda je sve moguće. Realistične knjige o građanskom ratu u Jugoslaviji su pisane uglavnom na osnovu stranih arhiva, ali ni oni nisu u celosti otvoreni.) Postavlja se pitanje šta je sa partizanskim zločinima?

Što se tiče *sekundarne građe*, dakle raznih naknadnih svedočenja, ona je savremenom istoričaru konačno dostupna. Ali, svedocima se može ali ne mora verovati. Stoga je posao istoričara danas odgovorniji nego ikad: kako prevladati dogmatiku komunističke prošlosti? Posle tolikih *partizanskih istoričara*, logično je da se javi reakcija u vidu *četničkih istoričara*. Emigrantske knjige uglavnom pate od toga da prikazuju samo *četnički istinu*. Ali, to je dijalektika akcije i reakcije. Pogotovo od toga boluje publicistika, čiji primer mogu da budu kragujevački *Pogledi*. Ali sav taj *četnički pogled* na istorijske događaje ne može da pokrije ni stoti deo od onoga što je premrežila *partizanska historiografija* za pola veka apsolutnog monopola na istinu.

A kako izgleda komunistička istina o četničkom pokretu Draže Mihailovića najbolje ćemo videti ako zavririmo u dve enciklopedije, koje još uvek služe kao izvor *sveznanja*: “Malu enciklopediju *Prosvete*” (Beograd) i “Enciklopediju *Leksikografskog zavoda*” (Zagreb). U prvoj, u jedinici o četnicima (koju je napisao, koliko je meni poznato, tužilac na procesu generalu Draži Mihailoviću, Miloš Minić), za četnike Draže Mihailovića se kaže da su “tokom Drugog svetuskog rata bili kontrarevolucionarna i kolaboracionistička oružana organizacija koja je predstavljala interese vlade Kraljevine Jugoslavije u emigraciji u borbi da se obnovi predratni politički sistem u zemlji”. U istoj knjizi se za partizane kaže da su “borci, pripadnici NOV (Narodno-oslobodilačke vojske), učesnici NOR (Narodno-oslobodilačke revolucije)”, dakle borci za slobodu. U zagrebačkoj enciklopediji se ide još dalje; četnici su “hajduci, panduri, oružane općinske sluge” (kako može sve to zajedno?). “U Jugoslaviji između dva rata (1918-1941) značili su najreakcionarniju i najdesnije orijentisanu grupaciju (vojvoda Kosta Pećanac i dr.), te su u Narodnooslobodilačkoj borbi (Draža Mihailović, Ravnogorski ustanak i sl.) završili (uz ustaše) kao najgori narodni neprijatelji, sluge okupatora, nosioci fašizma, eksponenti kraljevske vlade u emigraciji i krivci za masovne pokolje nad našim narodima, pred čijim su sudovima većinom i osuđeni kao ratni zločinci.” I sad, to za pisce članaka u *Danasu* nije crno-bela slika a “Ravnogorska čitanka” jeste!

Kad se Petorica zalažu za nove činjenice, to treba shvatiti pre svega kao upoznavanje sa *četničkim* činjenicama o građanskom ratu. Partizanske činjenice su u potpunosti poznate i tu nema više šta da se otkrije.

Pisci istorije (istoričari), dakle, prvo moraju da prikupe činjenice, odnosno da izuče svu relevantnu građu. Istoričar je taj koji tu građu koristi i na osnovu nje donosi svoj sud o događaju. Stoga je istorija kao nauka u priličnoj meri subjektivna i prilagođena potrebama vremena u kojem se piše. Osim toga, is-

toričari su pre svega ljudi, što znači podložni predrasudama, zabludama, subjektivnosti. Ne malu ulogu u njihovom stavu igra njihova politička pripadnost i filozofska orijentacija. Često je važno kojoj školi mišljenja pripadaju. (Jedna od tih škola mišljenja kroz koju su obavezno morale da prođu sve generacije stasavale pod komunistima bila je *marksizam*.) Kad se sve to ima u vidu, postavljaju se pitanje *da li su se stekli bar okvirni uslovi za pisanje istorije* o četničkom pokretu Draže Mihailovića?

Nema sumnje da istorijska nauka nije statična nego je dinamička. Svaka generacija piše istoriju zavisno od svog poimanja *filozofije istorije*. Ako je 5. oktobar 2000. godine značio kraj komunističke i početak demokratske ere, onda *nova generacija* mora da napiše svoju istoriju. Ta istorija će se predavati u školama i generacija dolazećih Srba će se na njoj formirati. Moja generacija (ona koja je 1945. godine pošla u školu) formirala se na *partizanskoj istoriji*. Kako je komunizam kao *totalitarna* ideologija sišao sa istorijske scene (bar u Evropi), jasno je da se mora pisati *nova istorija*. To ne može biti sporno, ali je sporno kako će ona da izgleda. Tu nastaju nesporazumi koji su uznemirili Petoricu: da li ona sme da bude *kontraistorija* i da u potpunosti izvrne dosadašnju historiografiju. Odgovor na ovo pitanje nije naučni nego politički. Naučni odgovor je jasan, historiografija se mora zasnivati na *činjenicama* i na njihovom *objektivnom* tumačenju. To je načelo koje važi od Herodota i Tacita. Ali, nadam se da će se sa ovim složiti i Petorica, do činjenica se teško dolazi a njihova interpretacija je u mnogome zavisna od društvene svesti. Stoga je pravo pitanje jesmo li za *kontinuitet* sa komunističkom prošlošću ili smo za *diskontinuitet*? Naše društvo zasad sa ovom dilemom nije ni približno raščistilo: s jedne strane se javljaju *nove snage* koje bi da raskinu sa komunizmom, s druge strane stare komunističke strukture, infiltrirane u novu vlast, ovaj proces žilavo ometaju. U svim zemljama bivšeg real-komunizma odvija se sukob između *liberalizma* i *neokomunizma*. Mi tu nismo nikakav izuzetak. Naša situacija je daleko otežana posledicama minulih ratova. Od ishoda ove *tranzicije* zavisice pisanje naše *nove istorije*.

Da pokušamo da analiziramo nove činjenice, koje su nam demokratizacijom društva postale dostupne (njihov rezultat je "Ravnogorska čitanka" Uglješe Krstića). U *Danasu* se pojavilo jedno novo pismo sa naslovom "Patriote ili izdajnici", devetorice autora, u kojem su, držim, postavljena prava pitanja. Ovo pismo je upućeno kandidatima za predsednika Srbije ali i celokupnom srbijanskom društvu, još šire *svim Srbima sveta*. Od odgovora na ova pitanja zavisice stav nove generacije prema događajima nedavne prošlosti.

Prvo pitanje koje postavlja Devetorica glasi: "Da li su Jugoslovenska vojska u otadžbini i Ravnogorski pokret u Drugom svetskom ratu bili antifašistički i oslobodilački ili izdajnički i kolaboracionistički?" Komunisti su srpski četnički pokret proglasili fašističkim i izjednačili ga u svemu sa hrvatskim ustaškim pokretom. Danas je, međutim, potpuno jasno da ova komunistička dogma nije utemeljena u stvarnosti i da je istorijski neprihvatljiva. Nova istorija može da glasi, otprilike, ovako: U Jugoslaviji su tokom Drugog svetskog rata postojala dva antifašistička i oslobodilačka pokreta, četnički, kojim su rukovodili oficiri bivše Jugoslovenske kraljevske vojske i partizanski, koji su kontrolisali komunisti. Ova dva pokreta su u početku saradivala i digla opšti narodni ustanak u jesen 1941. godine, koji je rezultirao značajnom oslobođenom terito-

rijom u zapadnoj Srbiji, sa sedištem u Užicu i Požegi. Ovaj ustanak se završio katastrofalnim porazom, čiji je ishod u krajnjoj liniji bio građanski rat između ove dve grupacije. U ustanku jedva da je poginulo 200 Nemaca, a Nemci su samo za odmazdu streljali oko 35000 srpskih civila. Kao i Toplički ustanak 1917, ovaj ustanak 1941. godine bio je pogrešan i nepotreban. Porazom se pretvorio u gerilu koja je značajno uznemiravala okupatora. Nesreća je bila što su se dve gerile međusobno sukobile i povele brutalan građanski rat, koji se s pravom može nazvati bratubilačkim jer su se međusobno tukli uglavnom pripadnici srpske nacije. Ovaj rat je bio *ideološke prirode* i u njemu su se sukobljavale dve političke opcije. Četnici, koje je predvodio pukovnik/general Draža Mihailović su bili *monarhisti, lojalisti* (termin Majkla Liza), *tradicionalisti*. Njihov pokret je proizišao iz onog dela kraljeve vojske koji nije priznao zvaničnu kapitulaciju nego se organizovao u gerilu. Četnički pokret je prihvatila Jugoslovenska vlada u emigraciji u Londonu, priznali ga saveznici, pa je tako nastala Jugoslovenska vojska u Otadžbini (JVuO), a njegov čelnik proglašen ministrom vojnim u zemlji. Partizanski pokret, na čijem čelu su bili komunisti sa generalnim sekretarom Josipom Brozom Titom, bio je *republikanski, komunistički, revolucionaran*. Ovaj pokret su podržavali sovjeti, pa je iz njega formirana Narodno-oslobodilačka vojska (NOV). Sukob između ove dve grupacije je bio *neminovan*: prva je želela da zadrži stari sistem (ali da ga reformiše), druga da taj sistem u potpunosti sruši i uvede sovjetski. (Formulacija Mihajla Mihajlova o revoluciji i kontrarevoluciji, preneti iz Oktobarske revolucije, nije u potpunosti primenjiva na jugoslovenske prilike.) Tokom rata, promenom odnosa snaga među saveznicima, došlo je do prevrednovanja četničkog pokreta: Sovjeti su uspeli da nametnu Britancima partizanski pokret kao jedini antifašistički na tlu Jugoslavije. Tako je četnički pokret najpre politički poražen (konferencija u Teheranu u novembru 1943. g.), a potom vojno na Zelengori sredinom maja 1945. godine. Krajnji ishod građanskog rata odlučila je Crvena armija koja je ušla u Jugoslaviju. Zemlja je predata na upravu komunistima, a njihov vođa Josip Broz Tito obrazovao je Vladu. Nove vlasti su uhvatile generala Mihailovića, koji se krio u ilegali, tokom leta 1946. godine organizovale mu montirani politički proces i osudile ga na smrt streljanjem, što su realizovale 17. jula na još uvek neidentifikovanoj lokaciji. Tito je zaveo komunističku diktaturu, nalik na sovjetsku. Obe strane u građanskom ratu izvršile su velike zločine i više su se sukobljavale međusobno nego sa okupatorom. Najviše je stradalo civilno stanovništvo koje nije htelo da učestvuje u građanskom ratu. Ipak, kad se saberu sve okolnosti, komunistički zločin je bio veći, jer su oni dobili posleratni interregnum za krvnu osvetu i klasnu odmazdu, pa su tako nastala četnička stratišta, *pasja groblja*. Komunistička diktatura trajala je od 1945. sve do 5. oktobra 2000. godine (u Srbiji, u ostalim otcepljenim državama nešto manje).

Zanimljivo je uporediti ova dva pokreta sa stanovišta istorijske dinamike. Spolja gledano, komunistički pokret je pobedio, četnički pokret je poražen i likvidiran, Tito je ubio Dražu, pa tu ne bi imalo šta da se primeti. Međutim, gledano iznutra, sa stanovišta ideja, stvari se tu bitno menjaju. Sa zakašnjenjem od pola veka, četnički pokret *kao* da je pobedio! (Bliska mi je ideja Desimira Tošića da su oba pokreta istorijski poražena i da Srbija/Jugoslavija mora da na-

de treći put. Ali to ne može da bude na način kako predlaže Tošić prostim *međusobnim priznanjem*.)

Da najpre razmotrimo šta nam je doneo program partizanskog pokreta?

Komunisti su proklamovali *diktaturu proletarijata* i striktno je sprovodili za sve vreme svoje vladavine. U početku su pod proletarijatom podrazumevali radnike i seljake, pa su čekić i srp bili simbol na njihovom grbu. Kasnije su seljaci kao posednici zemlje otpali, mada grb nije menjan. Onda su komunisti sebe proglasili *avangardom* radničke klase, pa smo dobili *diktaturu komunističke partije*, monopartijski totalitarizam koji je u suštini negacija svake slobode i demokratije. Dakle, jedna klasa, jedna partija, jedan vođa. U Jugoslaviji je stvoren *kult Josipa Broza Tita*, jedan od najvećih kultova u celokupnoj svetskoj istoriji. (Što nije Tito proglašen Bogom, kao rimski imperatori Avgust i Kaligula, to je samo zato što je kao komunista bio ateista!) Komunisti su praktično držali sve poluge vlasti u svojim rukama: ideologiju, državu, vojsku, ekonomiju, organe gonjenja, samoupravu. I – šta je od toga ostalo danas? Rušenjem Berlinskog zida i uvođenjem višepartijskog sistema u zemljama real-komunizma, komunistički sistem se srušio kao *kula od karata*! Istina, čelnik srpskih komunista, Slobodan Milošević, uz pomoć nacionalizma i ratova, uspeo je da još čitavu deceniju produži komunizam u Srbiji/Jugoslaviji, ali to je *petparačka srpska priča*.

Država koju su stvorili komunisti, druga Jugoslavija, bila je u osnovi *trula* kao i prva Jugoslavija. Zato se tako lako raspala čim su se stvorili uslovi za razvoj demokratije. Ma koliko zvučalo jeretički, tvorac druge Jugoslavije, maršal Tito, u stvari je bio njen grobar. Sve diktature u istoriji su se raspale nestankom diktatora. Komunistička manjina je mogla da vlada nad narodnom većinom samo uz pomoć prinude i nasilja. Diktature su stabilne samo prividno, u osnovi su trošne i sklone rušenju. Titova diktatura je bila građevina bez temelja i sasvim je logično da je prvi veći svetski potres srušio. Pošto je i sâm diktator to naslutio, pokušao je da produži diktaturu komunizma uvođenjem tzv. *socijalističkog samoupravljanja*. Njegov glavni mozak Edvard Kardelj smislio je sistem koji je već u samoj zamisli neodrživ: samoupravljanje pod kontrolom partije. Nonsens!

Obično se kaže da je Tito bio veliki državnik i da je umeo da koristi međunarodne okolnosti i Jugoslaviju vešto vodi između Scile i Haribde. To je, međutim, samo donekle tačno. Tito je koristio sukob između Zapada i Istoka, dobio ekonomsku pomoć sa Zapada, a ideološku hranu sa Istoka. Na taj način je od *svoje države* napravio hibrid, neku vrstu bastarda: ni socijalizam, ni kapitalizam. Taj mutant je bio osuđen na istorijsku propast. *Unutrašnje protivrečnosti su rasturile drugu Jugoslaviju*. Na međunarodnom planu, Tito je aktivno učestvovao u stvaranju *trećeg sveta*, tzv. Pokreta nesvrstanosti, čak mu se jedno vreme nametao za lidera. Danas je to istorijska prošlost koja nije izmenila svet. Sve u svemu, Titova država se zasnivala na ideološkim *iluzijama* i komunističkim *parolama*. Čak i glavna komunistička parola o *bratstvu i jedinstvu* bila je iluzija. (Bratstvo je hrišćanska ideja, svi su ljudi braća u *Hristu*. Ova ideja je zavela milionske mase, ali nije izdržala istorijsku proveru. Hrišćanstvo se raspalo na tri konfesije i mnogo jeresi i donelo stravične ratove. Na stotine miliona ljudi je izgubilo živote u ime Hrista, kao što je mnogo sveta stradalo za Marksa. Jedinstvo je komunistička ideja i glavni cilj mu je da drži ljude u pokornosti. Ljudi

moraju biti jedinstveni u ideologiji, razlike su nedopustive. Musolini je na toj ideji oblikovao italijanski *fašizam*. Demokratija je moguća samo u okviru jedinstva. Za razliku od komunizma i fašizma, buržoazija je proklamovala *slobodu, bratstvo i jednakost* (ideje Francuske buržoaske revolucije iz 1879. godine). Jednakost je takođe hrišćanska ideja, svi su ljudi jednaki pred *Hristom*. U ovom slučaju se radi o jednakosti ljudi pred zakonima – Monteskije.) A koliko je Titova parola bila lažna najbolje se videlo kad je došlo do raspada Jugoslavije: umesto bratstva mržnja, umesto jedinstva međuetnički rat.

Tako je, u stvari, Tito stvorio državu na laži i prevari. Njegovi partizani su preoteli i prisvojili građanska dobra, proizveli sebe u novu buržoaziju; uništili građanske vrednosti a nisu uspjeli da stvore socijalističke. U ekonomskom pogledu ta se država razvijala na pomoći sa strane: najpre je Zapad obilato pomogao Titovo otcepljenje od Sovjetskog bloka (ekonomisti pominju cifru od preko 100 milijardi dolara!), potom je diktator, jedini u komunističkom svetu, otvorio granice države i poslao radnike da izgrađuju Zapad, prodao *radnu snagu*, na kraju se zadužio kod međunarodnih monetarnih fondova preko svake mere. Na taj način se stvarao privid izuzetnog privrednog razvoja. U pogledu unutrašnjih granica, fiktivne avnojske granice vremenom su postale realne državne granice, sa zaokruženim upravnim aparatom i ekonomijom. *Raspad Titove države bio je istorijska nužnost*, jer je ova građevina sazidana na trusnom tlu bez dobrih temelja. Stoga, kad neokomunisti (Milenko Marković) optužuju Slobodana Miloševića za raspad Jugoslavije, samo su delimično u pravu: on je samo bio loš izvođač Titovih radova. Ta zemlja bi se raspala i sa boljim inžinjerom. Toliko veličani i slavljani Josip Broz Tito bio je pogrešni projektant nove zajednice. Njegovo delo nije bilo realno utemeljeno i nije izdržalo istorijsku proveru. Ukratko, sa stanovišta istorijske dinamike (Desimir Nikolić), *bio je velik čovek bez velikog dela*.

Za razliku od Tita, koji je umro ne videći propast svog dela, Draža je video rušenje svojih iluzija. Sve što je hteo propalo je, *vetar svetskih zbivanja ga je oduvao*. Stoga je on tragična ličnost, jedna od najtragičnijih u celokupnoj srpskoj istoriji. Ne može biti govora o nekoj njegovoj uspešnosti. Ali delo se potvrđuje samo u istoriji. Zato je sasvim normalno da generalov rad procenimo sa stanovišta današnjeg toka istorije. Dakle, šta bi bilo da je general Mihailović pobedio u građanskom ratu? (Ovo pitanje je neprimereno istoričaru, ali je dozvoljeno piscu.)

Van spora je da bi nova Jugoslavija pripadala zapadnom svetu, kao i stara Jugoslavija. Bila bi tamo gde je bila 1918. godine, dakle u porodici zapadnih demokratskih zemalja. Kao takva, bila bi u svim strukturama Zapada, od Atlantskog saveza do Evropske unije.

Izvesno je da bi posleratna Jugoslavija bila parlamentarna monarhija, sa dinastijom Karađorđevića na čelu. Sve evropske monarhije su danas parlamentarne i stabilnije su od republika. Takođe je jasno da bi ta Jugoslavija zadržala kapitalistički sistem, sa privatnom svojinom i slobodnim tržištem kao osnovnim ekonomskim vrednostima. Bila bi višestranačka, jer su sve zapadne demokracije pluralističke. Teško je pretpostaviti da bi u njoj bio zabranjen rad komunističkoj partiji kao pre rata, jer u svim zemljama Zapada komunistima je dozvoljen rad. Održavali bi se normalni parlamentarni izbori, kao u celom zapadnom sve-

tu, a vladu bi obrazovala ona stranka koja pobedi na izborima. Vlade bi se smenjivale, ali bi monarhija ostajala. Ovde se postavlja pitanje šta bi se desilo ako bi na izborima pobedili komunisti, da li bi im bilo dozvoljeno da obrazuju svoju vladu? Kako se u zapadnom svetu to nije desilo, teško je na to pitanje dati pouzdan odgovor. Kad su *evrokomunisti* u Italiji zapretili da osvoje vlast, Zapad se uzbunio i uspeo da to spreči.

U pogledu unutrašnjeg uređenja, Kraljevina Jugoslavija bi bila organizovana kao federalna država. Proces federalizacije je već bio započet formiranjem banovine Hrvatske (sporazum Cvetković – Maček), rat je sprečio formiranje drugih federalnih jedinica. Sasvim je izvesno da bi srpska federalna jedinica izgledala drugačije i pokrivala bi srpski etnički prostor. Ovo je veoma važno, jer da je podela bila drugačija, ako bi došlo do raspada Jugoslavije, onda bi se ona raspala po tim granicama, pa Srbi ne bi bili oštećeni kao raspadom Titove Jugoslavije. Samim tim ne bi ni postojale pretpostavke za građanski rat. Među-etnički ratovi na tlu Jugoslavije 1991-95. godine bili su projektovani u Jajcu na zasedanju AVNOJ-a. Međutim, mnogo je verovatnije da se ta Jugoslavija uopšte ne bi raspala, jer pad Berlinskog zida bi dočekala u sasvim drugim okolnostima. Nijedna građanska federacija se nije rasturila, raspale su se samo tri komunističke federacije: Sovjetski Savez, Češko-Slovačka i Jugoslavija; prve dve na civilizovan, Jugoslavija na divljački način.

Razume se da je moguć i drugačiji scenario. U posleratnoj Jugoslaviji unutrašnji etnički antagonizmi bi se samo povećali, vlade bi bile nemoćne, pretilo bi rasulo. Pogotovo bi destabilizavajući faktor činili Titovi komunisti. Postavlja se pitanje kakva bi tu bila uloga vojske, odnosno generala Mihailovića? Iako je general u više navrata izjavljivao da ga politika ne interesuje i da mu je samo cilj da zemlju oslobodi od okupatora i preda je demokratskim civilnim vlastima, teško je oteti se utisku da bi mogao da se drži po strani. Imam utisak da je on sebe video kao novog Apisa, pred kim bi čak i kralj morao da podrhtava. U slučaju nerešive unutrašnje krize, kralj bi verovatno pozvao proslavljenog antifašističkog borca, prvog gerilca Evrope, da spasi zemlju. Tu su moguća dva scenarija: da Draža dobije vlast na legalan način, kao Dvajt Ajzenhauer u Americi ili Šarl de Gol u Francuskoj (obojica su odigrala značajnu ulogu, Ajzenhauer je bio stabilni američki predsednik, a De Gol je spasio Francusku), ili da izvrši vojni udar, kao grčki pukovnici. Na Balkanu se po pravilu dešava gori scenario. Ali ovo je samo negativna utopija, pre je moguće da bi Kraljevina bila stabilna monarhija sa razvijenim parlamentarnim društvenim sistemom.

Dakle, posleratna Jugoslavija bi bila parlamentarna monarhija; bila bi višestranačka; zasnivala bi se na privatnoj svojini i slobodnom tržištu; pripadala bi porodici zapadnoevropskih zemalja i bila bi članica svih zapadnih asocijacija. To su upravo ciljevi kojima današnja demokratska Srbija/Jugoslavija teži, sa mnogo zakašnjenja i izgubljenih komplementarnih prednosti. Logično se postavlja pitanje nisu li jugoslovenski narodi izgubili pola veka svoje istorije pod komunističkom diktaturom? Da se nije dogodila ta istorija, Kraljevina Jugoslavija bi po završetku rata bila tamo gde je bila pre rata, dakle na Zapadu, i imala bi kontinuirani razvoj svoje istorije. Danas bi bila ravnopravni član *Evropske Unije*.

Drugo pitanje Devetorice zadire u samu suštinu problema *srpskog pitanja*. "Da li društveni položaj vojnika Jugoslovenske vojske u otadžbini i pripa-

dnika Ravnogorskog pokreta treba izjednačiti sa današnjim položajem boraca? Da li je rehabilitacija građana osuđenih iz političkih razloga neophodna za društveni mir i stabilnost? Da li je država spremna da pokrene pravosudnu akciju radi utvrđivanja istine o crvenom teroru 1941-45?” Uveren sam da od odgovora na ova pitanja zavisi budućnost Srbije/Jugoslavije. Ne može se ustanoviti budućnost dok se ne prevlada prošlost. Nema ekonomije bez istorije. Čovek je pre svega istorijsko biće. Ne može se živeti sa nepravdom. Narod koji nije u stanju da ispravi greške prošlosti nema budućnost. Stoga pitanje *četnika i partizana* nije isto što i rat Crvene i Bele ruže u engleskom srednjem veku (Mihajlov), nego pitanje koje određuje budućnost srpskog naroda. Srbi ne mogu da *iziđu iz istorije* dok ne reše dileme svoje prošlosti. Nalazim da je dihotomija *četnici – partizani* ključni problem nove srpske istorije. Nove generacije će morati da odgovore na ovaj istorijski izazov. Pošto nisam više mlad da bih mogao da čekam taj odgovor, odlučio sam da dam svoj prilog i napišem tekst kojim se uključujem u raspravu. Zalažem se da *moja generacija*, koja je 1945. godine pošla u komunističku školu i u njoj ideološki modelovana, nađe snage da odgovori na ovu dilemu, a samim tim stvori pretpostavke da Srbi konačno *iziđu iz istorije*.

U apelu javnosti “Izazovi zdravoj pameti” Petorica s pravom ukazuju na opasnost od novih podela srpskog naroda. “Ako smo za demokratsku Srbiju, ne bismo smeli dopustiti da mistifikacije o četnicima i partizanima zatruju i mladu generaciju”. Drugim rečima, dalja podela na *partizane* i *četnike* donosi samo nove sukobe i sprečava demokratizaciju srbijanskog društva. Ovo je načelo i teško je ne priznati mu validnost. Ali, postavlja se pitanje kako je moguće to postići? Da li zadržavanjem postojećih komunističkih stereotipa ili nekakvim “istorijskim kompromisom” (Desimir Tošić)? Ništa od toga: mlada generacija ne sme da uči lažnu *komunističku istoriju*, niti može da je prevaziđe na taj način što se neće sa njom upoznati. Kao i svi drugi narodi, Srbi imaju pravo na *istinu* o svojoj istoriji. I to je posao istorijske nauke: da napiše *realističku istoriju* građanskih ratova 1941-45. i 1991-95. na tlu Jugoslavije.

Ne čekajući *istoriju*, demokratska država Srbija/Jugoslavija prosto mora da povuče dva ključna poteza koji će joj otvoriti vrata demokratske budućnosti: da *revolucionarno* raskine sa komunističkim nasleđem i ispravi koliko je moguće *nepravdu* prema građanskom društvu koje su uništili komunisti. A da bi to učinila najpre mora *pravno da prevlada prošlost* (Vladimir Vodinelić). Ovde se radi o tri zakona: o *denacionalizaciji*, o *lustraciji* i o *rehabilitaciji*. Prvi zakon bi suštinski promenio vlasništvo nad svojinom; drugi zakon bi sankcionisao tvorce komunističkog nasilja; treći zakon bi rehabilitovao nevine žrtve komunističkog terora.

Ako se donese zakon o denacionalizaciji (dekonfiskaciji), njime bi najviše bili pogođeni komunisti, pre svega partizani koji su opljačkali i prisvojili tuđa dobra. Miloševićevim zakonima oni su tuđe kuće legalizovali i dobili u trajno vlasništvo po bagatelnoj otkupnoj ceni. Kao što je Josip Broz ušao u tuđu kuću na Dedinju 1944. godine, tako je Slobodan Milošević prisvojio tuđu kuću (Gece Kona) 1990. godine na istom brdu. Nedavno se predsednik srpske Vlade, demokrata Zoran Đinđić, takođe uselio u vilu na Dedinju koja ima nominalnog vlasnika. Radi se, dakle, o kontinuitetu komunističkog prisvajanja imovine građanskog društva, koju je ovo steklo u uslovima kapitalističkog sistema u koji da-

nas pokušavaju da se vrate sve države propalog socijalizma. U međuvremenu, pogotovo pod Miloševićem, stvorena je nova buržoazija (simbol su braća Karić), koja je zavládala svim važnijim društvenim resursima. Pobjeda opozicije 5. oktobra 2000. godine, doneta građanskom pobunom, ne samo da nije značila raskid sa komunističkom prošlošću, nego je donela nagodbu sa strukturama starog režima. Privatizacija na srpski način znači ili raspodaju nacionalnog blaga ili legalizaciju nelegalno proizvedene nove buržoazije.

Zakon o lustraciji bi pogodio pre svega komuniste koji su pobedom u građanskom ratu legalizovali svoje zločine. Iako je evidentno da komunistički ratni zločini nisu bili ništa manji od četničkih, činjenica je da *nijedan* partizanski zločinac nije izveden pred sud pravde. Naprotiv, ratni zločinci su proglašeni herojima i dobili mesto u novom komunističkom panteonu. Simbol komunističkog zločina, Josip Broz Tito, dobio je svoj muzej i mauzolej u srcu Beograda. Prema *Prosvetinoj Maloj enciklopediji* 27.523 partizana je proglašeno prvoborcima i dobilo odličje *Partizanske spomenice*. Organizacija boraca NOB brojala je gotovo milion članova. Svi su oni dobili značajne *privilegije*, specijalne boračke penzije, isplaćivane iz saveznog budžeta; njihova deca su dobila stipendije i iškolovala se na elitnim zapadnim univerzitetima za nosioce vlasti. (Poznata je trgovina priznavanjem boračkog staža, jedan novinar je napisao knjigu "Lažnoborci trče počasni krug", u kojoj je obelodanio da je preko 300.000 ljudi uz pomoć dva lažna svedoka ozakonilo status borca i na taj način steklo privilegije.) Razume se da bi zakon o lustraciji u osnovi uzdrmao komunističko nasleđe i skinuo pozlatu sa mnogih lažnih heroja.

Konačno, zakon o rehabilitaciji značio bi ispravljanje nepravde prema žrtvama komunističkog terora. Posle Prvog svetskog rata veliki broj ljudi je sankcionisan ili van zakona ili u okviru represivnih komunističkih zakona. Politički protivnici komunista dobijali su visoke kazne ni krivi ni dužni. Sva politička suđenja bila su montirana a presude donošene pod diktatom politike. Nemamo tačne podatke koliko je ljudi na ovaj način stradalo, ali izvesno su njihove kategorije: to su bivši pripadnici kvislinških režima, ali i četnici oslobodilačkog pokreta Draže Mihailovića; zatim komunistički otpadnici od titoizma, pre svega informbirovci; konačno *disidenti*, pobunjenici protiv komunističke diktature. Ovaj zakon bi imao pre svega *moralno* dejstvo i rehabilitovao bi nevine žrtve komunističkog pravnog i drugog nasilja. Držim da bi krajnji ishod tih nastojanja moralo da bude novo *pošteno* suđenje generalu Draži Mihailoviću. Danas je jasno da je komunistički proces bio montiran i nelegitiman. (Ne kažem da bi na tom procesu Draža Mihailović bio proglašen nevinim. On može da snosi odgovornost za građanski rat, ali ništa veću nego Josip Broz. Ako su komunisti 1953. godine organizovali ponovno suđenje pukovniku Dragutinu Dimitrijeviću Apisu i drugovima osuđenim na Solunskom procesu, demokrate moraju da upriliče isti takav postupak prema generalu Mihailoviću i drugovima osuđenim na Topčiderskom procesu.) Ma šta mislili o tome komunisti, uveren sam da je za srpski narod i njegovu budućnost novo suđenje generalu Draži Mihailoviću od sudbinskog značaja.

Kad se sve ovo ima u vidu, Petorici bih mogao da odgovorim da o stvarnom razvoju demokratskog društva u nas može biti govora tek kad se prevla-

da komunistička prošlost. Tek kad se *očistimo* od prošlosti, možemo da *planiramo* budućnost. Sa hipotekom komunizma ne možemo u moderni svet.

Na kraju, da se vratim početku teksta. Rekao sam da se u ovu priču uključujem pre svega kao pisac romana o građanskom ratu. Ukazao sam na svoje četničko poreklo i verovatnu opterećenost njime. Istakao sam da sam se kao pisac trudio da ne stanem ni na jednu stranu, nego da *omogućim* svim akterima krvave jugoslovenske/srpske drame da brane svoju poziciju u ratu. Time sam navukao na sebe gnev i *partizana* i *četnika*. Kako je moje delo javno, svaki čitalac ima pravo da zauzme kritički stav prema njemu. Iako sam prevashodno rešavao estetske probleme, nisam izbegao ni ideološke. Teško piscu koji nema svoju filozofiju istorije. U krajnjoj liniji – a to je odgovor mojim eventualnim kritičarima – braneci poraženi četnički pokret branio sam *svoju literaturu*. A to pravo mi ne može niko uzeti, kao što mi ga niko nije ni dao.

Stoga se početak mog teksta, parafraza Marks-Engelsovog “Komunističkog manifesta”, mora vratiti u izvornu frazu.

Bauk kruži Srbijom – bauk komunizma!

Sve sile neokomunizma, titoisti, informbirovci, liberalisti, dogmatičari, rankovićevci, markovićevci, miloševićevci, ali i đilasovci, stambolićevci, mundijalisti, postmodernisti... sjedinile su se u svetu hajku da vrate tog bauka, ne bi li zaustavili normalni tok istorije i ponovo pokrenuli *crveni točak* (Solženjicin) komunizma da samelje krhko tkivo srpskog demokratskog društva. Problem je što u istoriji vlada dijalektički zakon akcije i reakcije, pa njihova nastojanja izazivaju kontraefekt. General Draža Mihailović jeste davno mrtav i ne bi proizvodio nikakav efekt kad ga neokomunisti ne vraćaju na scenu. Oni nisu svesni da njihovi dalji napadi na generala u stvari znače njegovo *vaskrsnuće*. Stoga, general Draža Mihailović jeste ante portas! Kao i profesor istorije iz Paraćina, Desimir Nikolić, ja ne mislim da je to dobro. Kao i Petorica, znam da je dalja podela srpskog naroda na *partizane* i *četnike* opasna i može da ugrozi demokratski razvoj društva. Ali to je *istorijski proces* koji se mora dovršiti. Postoje dva načina da se taj proces okonča: racionalni i iracionalni. Racionalni predstavlja smišljeno *prevladavanje prošlosti* od strane demokratskih snaga društva. Iracionalni znači *nastavljanje prošlosti* u okviru demokratskog totalitarizma (ovaj ok-simoron čine ujedinjeni komunisti i nacionalisti). Na srpskom narodu (i građanima Srbije) je da izabere svoj put. Nadam se da se građanski ratovi na ovim prostorima ne mogu više dešavati. Ali istorija je nepredvidljiva.

Pošto sam se *nametnuo* kao pisac, da odredim svoj *lični stav*.

Od dva bauka koji kruže Srbijom – veća opasnost preti od komunističkog bauka!

22. oktobar 2002. godine
Sremčica – Beograd

Ivan Ivanović

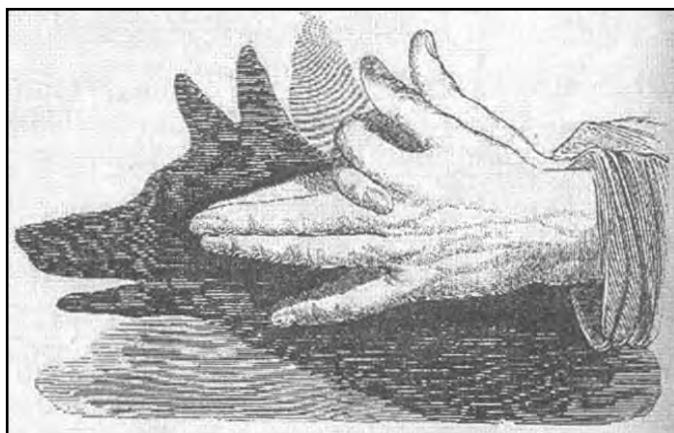
Ivan Ivanović

PARTIZANS AND CHETNIKS – THE SERBIAN FATE

Summary

The author writes about one of the most tragic divisions in the Serbian people – that into partizans and chetniks, the civil and the communist option, and, with sound arguments, shows that this division is not yet overcome. The author shows that the misrepresentation of Draža Mihailović and chetniks as traitors and criminals is still at hand. Analysing the text published in the *Danas* paper, as well as attitudes of Todor Kuljić, Desimir Tošić, Dobrica Ćosić, Miloš Mišović and other authors, Ivanović concludes that even today, when it comes to the civil war in Serbia and the activities of the chetnik movement, the communist option is pre-dominant. The author shows that the political option represented by the chetniks was, as opposed to the communist one, pro-European and democratic, therefore, just as the one the present democratic Serbia is fighting for. The main message of the text is that without re-assessment and reevaluation of the past there can be no national reconciliation, and without it, there can be no true democracy in Serbia.

Key words: chetniks, partizans, neo-communism, re-assessment of the past, democratisation.

CENZURISANI TEKSTOVI

Ljiljana Đurić
književnica, Beograd

NEOBJAVLJENE KOLUMNE U *DANASU**

Zločini i saučesništva

Kako se to mogu oprostiti zločini učinjeni u ime komunizma – Titovog – morala bi da objasne gospoda i gospođe Tepavac, Perović, Kovačević i ostali – savremenici i savremenice. Kako to da do danas nisu otvorena dosijea, na primer, Golog otoka. Znači li to da su oni njima oprostili, ali ovima neće, ili možda su onima oprostili, a mi bismo morali njima, pa onda svi skupa nećemo ovima. Ova zapetljancija od tzv. logičkog mišljenja pogađa svakog onog ko nesmotreno posegne za Kantom i napiše: “Kada bi bilo naše pravo da im oprostimo ono što su oni učinili nama, nije naše pravo da im praštamo i ono što su u naše ime (sic!) učinili drugima.”** U ime Srba ili u ime komunista, liberalnih dakako. Ne sumnjam, gospodo, da je nad vama još uvek zvezdano nebo – makar zvezda i ne bilo svih ovih strašnih godina – ali imam pravo da sumnjam u moral u vama.

Tito je 1968. godine prevario studente, vi biste mogli sada da prevarite otporaše, mada sumnjam, gospodo, drugi je ovo svet, informatička i atomska bomba nam vise svima nad glavama. To što vi mislite da treba obesiti Miloševića (ja, takođe mislim da bez kazne nema odgovornosti), ja odavno, recimo, mislim za Jovu Kapičića, glavnog mučitelja sa Golog otoka kome niko nije sudio. Celog svog detinjstva i mladosti viđala sam ga kako šeta Dorćolom. O drugima da ne govorimo. Svi pokušaji Dragoslava Mihailovića i Miroslava Popovića ostali su na razini literature i kao takvi bezopasni. Vi ste u međuvremenu živeli, vi, sve-

---

* Ljiljana Đurđić je tokom 2000-2002. godine u listu *Danas* pisala kolumnu “Contra/Schiht” u kojoj je opisivala događaje vezane za stradanje Srbije u periodu od septembarskih izbora i dolaska dosovskih junaka na vlast, kao i o rezultatima njihove vladavine. Redakcija *Danas*-a je tokom 2000. godine sa indignacijom odbila da objavi sledeće tri kolumne.

** Mirko Tepavac: “Zločin i kazne”, *Danas*, 10. novembar 2000.

docu jednog takođe strašnog vremena o kojem niste hteli da govorite; ili ste govorili onoliko koliko je to vama odgovaralo, onoliko koliko vam je omogućavalo da sačuvate privilegije koje nikada niste sasvim izgubili. Kao Dobrica Ćosić, na primer. Zločini učinjeni u ime komunizma za vas su opravdani i to je ono gadno u celokupnom vašem delovanju. Posredno, vi ste podržali Miloševića. Drug Milošević vas nije dirao, lepo ste i dalje živeli, baš kao što Tito nije dirao svoje disidente. Što se Đilasa tiče, Tito mu je samo učinio uslugu; bez zatvora ne bi mogao da se iskupi i postane prvi komunistički svetac, veći i od Solženjicina, kako neki tvrde. Vi ste, po prirodi stvari, prihvatili da i dalje budete saučesnici. Ko će vama suditi, vašoj generaciji koju ni liberalizam ne može zaštititi od saučesništva. Očigledno, Bog, kako sami kažete; pretpostavljani, *deus ex machina*, u vašem ključu ili ste se to pod stare dane uhvatili za mantiju? Kažete da smo u komunizmu živeli – da, neki! Bili ste spremni da u ime mekog komunizma i antistaljinističke Titove politike ubijate. Za ovaj narod je možda bolje bilo da je iskusio “dobrobiti” pravog komunizma, kao i svi ostali – uštedeo bi svih ovih deset godina moralnog i svakog drugog srozavanja, a Milošević ne bi bio mogućan. Svi Titovi disidenti ostali su vernici; nema sumnje da je veza između despota i pobunjenika takoreći organska – ne mogu jedno bez drugog. Vi ste jedini koji nemate pravo da sudite; sudite prvo sopstvenom saučesništvu i povucite se, zaboga, nije politika jedino penzionersko zanimanje.

Kažete da se nedokumentovano napadaju zločini počinjeni u ime komunizma. Pa zašto ih vi niste dokumentovali, vi savremenici, da ih mi ne bismo precenjivali, zašto ste nam ostavili – nama rođenima posle rata – da se svetimo u ime “lažnih” svedočenja? To je ono što vi pitate današnje savremenike Miloševićevih zločina, zar ne, gospodine Tepavac? I da niste spomenuli Kanta i moral, ja sve ovo ne bih napisala. Ali sam za ovih deset godina videla i iskusila da je čovek bez tog Kantovog zakona u sebi zaista ništica pod zvezdama. A za to je potrebno mnogo više nego biti na pravoj, pobedničkoj, disidentskoj, frakcijskoj, pa posredno saučesničkoj strani. Kako uspostaviti tok istorije bez kontinuiteta, tj. bez vašeg svedočenja? Za vas stradanje počinje tek 1990. godine. Pre toga ništa nije postojalo ili barem ne treba o tome govoriti. “Jer zločini su činjeni... dok se aplaudiralo lažnim herojima zaštićenim razbuktalim patriotizmom” pišete vi; šta biva kad se reč patriotizam zameni rečju komunizam? “Izgovori nisu odgovori” – kao što vidite, g. Tepavac. Neka vam Bog pomogne, vama i vašim prijateljima, samozvanoj uvređenoj komunističkoj eliti.

Srpska knjiga o džungli

Ne znam šta da kažem, ali čela stvar počinje da liči na čuvenu priču Radjarda Kiplinga o životu u džungli. Tako se nekako rasporedilo od

5. oktobra do danas. Lijane za preskakanje sa drveta na drvo su u širokoj upotrebi i na visokoj ceni; dole gamižu krokodili, vodeni škorpioni, pitoni, i uopšte opasni barski svet. U međuprostorima, viseći na nižim stablima, spavaju lenjivci koji, svakog meseca otprilike, promene položaj, malo, da im bude udobnije. To se zove: mirne promene u Srbiji.

Nekadašnji kralj srpske džungle Šir Kan, ovde prosto nazvan Bengalski tigar, izgleda da je hipnotisao Voglija Čistih Ruku i ovaj prede li prede u njegovom čvrstom zagrljaju, a sve po savetima “ćosave” zmije Tij Ka. Šir Kan, kome su dani odbrojani, gleda da za sobom povuče što veći broj nedužnih stanovnika džungle koji u Vogliju vide svoj spas. Naročito su ugroženi majmuni koji ne mogu slobodno da se kreću, tj. da skaču sa drveta na drvo; banane još uvek čuvaju i švercuju Šir Kanovci. No, izgleda da se Vogliju, maci jednoj, dopalo da sedi na prestolu dok pored njegovih nogu spava, otvorenih očiju, napola dotučeni Šir Kan i uglavnom dobija sve što smisli: Karlu Del Ponte prvo oterati, pa onda kraljevskim gestom pozvati; voditi unapred izgubljeni spor protiv 100 NATO zlikovaca; osiromašenim uranijumom statistički zaraziti što veći broj stanovnika i umiruće privesti kao svedoke njegove (Šir Kanove) nevinosti; Šir Kanovica slobodno da se kreće i iznosi pare; Kusturica da kao i pre pravi čuvenu srpsku truba-kulturu; Crnogorce vući za nos, a po potrebi i za uši; hraniti se i prežderavati sopstvenim ponosom; čekati novu politiku Buša mlađeg; Pančićevu omoriku koristiti za izviđanje svet-skog okoliša, ne bi li nam i Bušmani postali saveznici, druge ne zarezivati, ostalo p-r-o-l-o-n-g-i-r-a-t-i!

Vreme je da se pojavi srpska Bagira sa satom, rashipnotiše Voglija Čistih Ruku, i tako spase sve poštene građane srpske džungle iz jezivog zagrljaja jednog na smrt bolesnog tigra. Jeste da su iz iste porodice – zagrljeni i onaj koji grli – porodice mačaka, ali razlika je ogromna. Maca se može oterati jednim: “Šic, maco, šic!”, dok se tigar može oterati samo dobro naciljanim metkom u čelo. I takav bi stvarao probleme; naimе, strvina je teška k'o tuč, prepuna žrtava i para, ali mislim da bi još jedan bager, tj. Bagira, opet rešila stvari u korist stanovnika džungle. I konačno, tako će i biti. Nije li umorna i prevarena bosanska Bagira već u Hagu? I zar mislite da su slučajno svi haški tužitelji žene? Prave žene za XXI vek! „Da se smrzneš od muke”, što rekli pravoverni srpski muški, koji još utrpavaju “bele” žene na naslovne stranice svojih “pravovernih” listova i veruju da će Srbima potrajati jedna takva, po meri, k'o tetka Desa Maksimović, ceo vek, sve milujuć ih po pametnoj glavici!

Zakucavanje: sportsko, versko i poetsko

Postoje ličnosti kroz čije se javno delovanje može lako upoznati kako funkcioniše shizofrena ličnost, u shizofrenim vremenima, na shi-

zofrenim prostorima. Ludilo samo po sebi nikog ne obavezuje ni na šta. Ono je provokativno onoliko koliko mu to dozvolite da to bude, i opasno onoliko koliko ste mu blizu. Kreativnost koja se često dovodi u blisku vezu sa teškim mentalnim poremećajima, takođe ne mora biti zagarantovana; sve zavisi od dužine i širine moždanog vijadukta, te brzine kojom se tom autostradom kreće shizofreni gen. Nosilac gena, tog samoubilačkog bolida, često je vičan svim vrstama kamuflaže, pa se može desiti da, zavisno od okolnosti, proživi čitav ljudski vek bez jasnih znakova ispoljavanja vratolomne vožnje koja se odvija u njegovoj glavi.

Duci Simonović je, na primer, nekad bio košarkaš. Nekad, u lepoj uređenoj, zdravoj košarkaškoj Titovoj Jugoslaviji; taj je bar znao šta je košarka, a šta je politika. Ducija mlade generacije više ne pamte. A i zašto bi? On se odavno ne bavi zakucavanjem lopte u koš, već zakucavanjem u glavu “svojih ideja” onima koji to mogu ???????

?????? jede svoju decu nije baš sveža – smrdi na loše obavljenu filmsku krađu – ali, šta mari, košarkaški prorok Isaija preporučuje novoj deci da umesto lopte po košarkaškom terenu vijaju leptire sa mrežom za lovljenje leptira; mali entomolozi će tako spasti zemlju od propadanja, tj. planetu od Satane, a Srbiju od Đinđića.

S druge, pak strane, Crkva, na čelu sa Amfilohijem Radovićem, priprema svoje zakucavanje, tj. usmereno versko obrazovanje: sleva nadesno, marš! – i pravo u veronauku kao obavezni predmet. Koliko ja vidim, tako će još mnoge generacije odmarširati u drogu i na Zapad. Iskreno rečeno, i ja bih da sam na njihovom mestu, samo da jednom vidim ponudu vere u obliku crnih kukuljica koje metanišu pod svodovima srpskih crkava, u kojima nemaš gde ni da sedneš i odmoriš “umornu dušu”, a kamoli nađeš popa kome bi mogao i da ispovediš svoje zemaljske grehe; zauzeti mnogobrojnim paganskim ritualima koje svakodnevno obavljaju prelivajući ih Hristovom krvlju, oni su isuviše, umorni da bi obratili pažnju na bilo šta drugo, osim na sopstveni džep.

S treće strane, uvaženi Matija Bećković, kad govori o srpskoj monarhiji, govori o nekakvim vekovima. Gde ih samo iskopa? Po njemu bi i pleme Čečua moglo biti monarhija, i oni su legitimni baštinici Inka. Zakucavanje u glavu! Namesto da bivši sportisti uče decu kako se igra košarka, popovi da stave klupe u crkve i lepo ustanove cenovnik indulgencija i ostalih usluga, namesto onog “Kol’ko date!”, a satiričari prestanu da izigravaju nesuđene prinčevske zetove i napisu ponešto smešno za šta ih je Bog i stvorio, oni rade sve obrnuto. Koševi se umesto loptama pune suludim idejama, crkve zvrje prazne, vernici se smrzavaju, a satiričari ozbiljno pretenduju na dvor i dvorsku svitu; može, al’ samo s trorogom kapom sa zvoncima na glavi. Svi zajedno zdušno spašavaju zemlju koje nema, tj. pomažu, u svoju slavu, da slavno nestane.

.....

DOSIJE

.....

Mijat Milišić
književnik, Dubrovnik

ŽIVOT ZA SLOBODU

*“Samo se jedan čovjek rodio,
samo jedan čovjek je umro na zemlji.
Tvrđiti suprotno čista je statistika.”*

H. L. Borhes

Ispisane jakim i nečitkim pismom djetinjstva dvije me slike vezuju za oslobođenje Dubrovnika.

Sjedim na tepihu nasred velike dnevne sobe – saloče, kako se to u Gradu zove – i igram se krpicama. Krpice su retaji koje mi je dala gospođa Mici. To je ona teta što svako večer sjedi za šivaćom mašinom. Ona je šnajderica. Ovo večer, međutim, koluti mašine miruju. Mirni su na neki osoben način i svi koji sjede u saloči, izuzimajući gospođu Mici i njenog muža koji se glasno prepiru. Prepiru se sad na njemačkom, sad na hrvatskom. Nitko se ne miješa u njihov razgovor, mada svi emocionalno njore kroza nj.

Večer je uoči oslobođenja Dubrovnika. Nijemci se te noći povlače iz grada. Gospođa Mici ima austrijski pasoš. Ona je švapski pedantno zapakirala svoje i muževljeve kofere, i oslanjajući se na opreznost, razbor i intuiciju odlučila da ona i muž napuste Dubrovnik s Nijemcima. Ali muž neće. Odgovara i nju.

Mirko Šuštar, Čeh koji godinama živi u Dubrovniku, drži na Stradunu buffet. On je jednostavan čovjek i njegovi razlozi su jednostavni: “Zašto bih ja bjezao odavde, sa nekim i nekamo? Ovdje je moja kuća, ja živim ovdje; u svakom drugom mjestu sam izbjeglica bez krova i kruha. Nikomu nisam nikakvo zlo učinio, gledam svoj posao, nikomu nisam dužan”.

Kontra ovoj, na izgled razložnoj poziciji, stoji uvijek utegnuta gospođa Mici, i sve se više i više ljuti. Ona ne negira ništa od onoga što on kaže ali su njeni zaključci potpuno oprečni njegovima. Otprilike: “Nikad ti nećeš narasti! O čemu ti pričaš? Jesi li zaboravio da je rat, svjetski rat?”

Da u ratu ne važi ta tvoja djetinjasta logika. Jesi li oženjen Njemicom? Jesi. Je li tvoj buffet stalno pun Nijemaca? Jest. Komu ćeš ti objasniti da je za tebe gost samo gost? Imaš li ikoga na partizanskoj strani tko će se zauzeti za tebe? Nemaš. Pa kako onda možeš biti tako glup, tako nedokazan!?” I lupka u liniji petom svoje čizmice o pod.

K Šuštarevima smo preselili iz straha od bombardiranja. Otac, majka i ja dijelimo jednu sobu njihovog stana u gradu. Zašto smo napustili svoju kuću? Uostalom, zašto se kriti od eventualnog bombardiranja unutar zidina? Zar nije logičnije da su kuće van zidina, sa manje katova i raspoređene u manjoj gustini daleko sigurnije, ako sigurnost mjerimo realnim procentom rizika. Da, ali postoje ti i “emotivno-povijesni” razlozi. Jedna je osobita vrsta zatvorenosti kojom je prostor unutar zidina natopljen. Konstruiran da bi zaštitio i osigurao, taj prostor istodobno zrači nadmoć prema vanjskom, divljem svijetu. Kao da će svojim srezanim blokovima zgrada i svojim mostovima skrenuti tovar bombardera, zavrnuti i samu putanju letjelica. U grad se dolazi trgovati ili slaviti; nasilna smrt u gradu nije u skladu sa njegovim značenjem za koje se svijest i u to divlje vrijeme otima; ona je u gradu, budući da nije u skladu s pretpostavljenim i dugo življenim – neskladna. U gradu se može umrijeti od trešnje, od kuge ili prirodnom smrću. U svakom slučaju, od nečega što je vis major, Božja volja, a ne neka “tamo prdarija, gvera, bombardavanje, revolucijon...” Ta sigurnost škatule je očiti anakronizam još od Napoleonova vremena: ali stoljetno uvjerenje da se gine vanka, tamo u Primorju, Konavlima, u Hercegovini, na moru, sagradilo je kamen po kamen, jednu drugu vrstu utvrde, zid psihološke nadmoći mjesta koji generacije očito baštine.

Stojimo s puno drugih ljudi ispred crkve Sv. Vlaha. Noć je prošarana nekim neobičnim osvjetljenjem koje do tada nisam bio vidio. U nepravilnom krugu oko Orlandova stupa trupkaju neki džinovi u robi koju također nikad nisam vidio. Glas kolovođe koji počinje pjesmu tako je oštar da mi se čini kako bi svojim bridom mogao presjeći zvonik na pola. Gledam na tren u jednog od džinova s raskopčanom sivo-zelenom košuljom iz koje nadiru gusto maljave grudi.

Kolo se širi, i mati me povuče za ruku da me ne ugazi neka od ogromnih, kao tenk teških cipela koje džinovi nose. Vidim u pretapanju slika neka razdragana ženska lica, neka ozarena bahatim zadovoljstvom, druga napeta od smijeha i pjesme. Ali uglavnom, ne vidim ništa osim gužve, nogu, donjih dijelova kaputa... Atmosfera je elektrizirana mješavinom slavlja i straha.

Kategorije života i slobode kategorije su koje tako lako uzimamo za jasne po sebi i tako olako izjednačavamo. Život dijelimo od neživo-

ga (smrti) i slobodu od neslobode (ropstva) nekom osjenčanom crtom što kao državna granica razmeđuje predio na karti. Tamo pak gdje ta granica prolazi, u planinskoj vrleti ili na pučini, čovjek se nema za što uhvatiti; u neveri ili snježnoj oluji granica za njega ne postoji. Priroda postavlja granice njegovoj slobodi i njegovom životu. Jači i slobodniji on može biti od tih fizičkih datosti, ali samo prema unutra. Sloboda i život su zato najprije kategorije unutrašnjeg čovjekovog svijeta a ne pitanje kliničke smrti ili javnog deklariranja.

No rat je jedna od onih kataklizmi kad jedno lako postaje drugo, a sve skupa – ništa.

Svoju slobodu – zbroj svojih poriva i stremljenja – neprestance žrtvujemo životu, životu kao sklopu uvjetovanosti i komotnosti. Pa zar nije logično da se sve to jedanput i obrne? Da sloboda bude čin (akt) a život vrijeme u kojemu se taj čin može odvagnuti, u kojemu može potrajati.

Samo samoubojica na isti tas vage stavlja svoj život i svoju slobodu; da bi jedno uništio drugim. On uzima slobodu da bude mrtav i uzima sebi život da bi (ga) se oslobodio.

Mislim da je tako nekako rezonirala gospođa Mici na vrhuncu svog razložnog jeda: “Ako već hoćeš izvršiti samoubojstvo – izvoli! Ali nemoj to nametati i drugome”.

Da li je Mirko Šuštar vjerovao da će se spasiti? Nesumnjivo. No upravo vjera u spasenje, vjera u bolji život na zemlji i (ili) na nebu, ona je nezamjenjiva hrana svakog opredjeljenja za mučeništvo. Zato znam da njegov ostanak nitko nema pravo naprosto otpisati u stavci “naivnost”. Taj crni optimizam, to ljekovito građenje nade traži svoje preimenovanje. I dugo mi je trebalo dok sam shvatio da je, bez trunke fanatizma, nasuprot svakoj ideologiziranoj svijesti, nasuprot razlogu i ženi, Mirko Šuštar, mali bifedžija iz ratnog Dubrovnika, stao te noći u obranu slobode. Kao da je, ne znajući sam kako, u porobljenom Dubrovniku, nekoliko sati prije slobode koja dolazi, stao u obranu onih principa koji su mnoge odveli u šumu i borbu. Njegov trenutak izjašnjavanja je stigao odista kasno. Pa ipak, na vrijeme. Pitanje koliko je u tome otporu, u tome izboru da se bude pasivan i moguća žrtva, koliko je u tome samoubilačkog, ostat će, na žalost ili na sreću, bez preciznog odgovora. I mada je samoubilački poriv dovoljno širok da ponese teret otpora, žestinu opredjeljenja, s njim uvijek kao da ide i neka primjesa frivolnog. I zato bih volio da ga jednostavno isključim. Onaj tko do samozatajnosti štuje svoj nazor može u očima razložnog djelovati kao samoubojica. Međutim, on sam kao da na pola puta uvijek pokreće neki mehanizam koji obesnažuje izvođenje gornjeg zaključka. U stavu “ginem za pravdu” težište je

uvijek na onome za pravdu, nikad na ginem. A zaključivanje je, u principu, jedna logička operacija koja je suvisla samo dotle dok djeluje (ograničavajuća svijest) koja bespogovorno usvaja tu logiku. Onoga časa kad se iz tog odnosa iskorači ostaje tako malo onog na što se možemo pozvati. To je upravo ono mjesto gdje se otvaraju vidici tragičnog.

Ja, naravno, ni tad ni danas, nisam mogao uspostaviti logičnu vezu između toga što je Dubrovnik oslobođen i činjenice da nema više dunda Mirka. Kakva je veza između bračne svađe u saloči Šuštarevih i pobjedonosnog uzmaha onog kola punog grlenih glasova, širokih prsa, neobičnih pokreta...

Bilo je onih koji su izdržali mučenja ne progovorivši, vjerni svojoj utemeljenosti u ispravnosti svoje borbe. I onih koji su pali u jurišu s posljednjom misli da ih zvižduk metaka podsjeća na fijuk čiope. Mirko Šuštar je izdržao u svom ljudskom uvjerenju da on ni za što nije kriv. Uvjeti su bili ratni i misli su najčešće same od sebe slijedile ratnost. Ne-ka ruka je po određenom šablonu sačinila popis, kao što je to uvijek sa popisima. Zasedao je prijeki sud. Na plakatu s tridesetsedmoricom osuđenih na smrt bio je deveti po redu. Na dnu popisa stajala je naredba da nitko ni za koga ne smije intervenirati.

Šuštarev pojam časti bio je očito preslab štit za njegov život. I tako je ispalo da ništa u njegovoj osobnoj povijesti nije slavno. Malima je data mala sudbina; život im, jednako kao i smrt, prolazi ne ostavljajući značajnije tragove. Tko danas, skoro četiri decenije nakon oslobođenja Dubrovnika, pamti dubrovačkog Čeha Mirka Šušlara, vlasnika buffeta na Stradunu, čovjeka koji je vjerovao da svijet može biti ovakav ili onakav, a ne da uvijek mora biti kakav jest.

Život je dao za pravo njegovoj ženi, rat je opravdao egzekutora, slava je naravno pravedno pripala pobjednicima. Samo je Mirku Šuštaru pripalo ništa i nema više nikoga tako moćnog da mu nešto može dati. "Za razliku od slave", kaže Isidora Sekulić, "čast nikad nije šumna, burna, nikad ne znači bezuslovni klimaks i prvenstvo. A kad je u pitanju čuvstvo časti, onda smo definitivno unutra u čoveku, u jednom isključivo aktivnom procesu. Čuvstvo časti i ljubav za čast to je samopoštovanje čoveka zato što oseća da je poštovač velikih stvari, da na kraju poziva svoga vidi ideal i Boga".

Mnogo godina kasnije, ne obraćajući tad na to pažnju, čuo sam kako majka razgovara sa susjedom o gospođi Mici. Susjeda je vidjela gospođu Mici u Beču. Gospođa Mici je bila dobro i zdravo. Ali mene su tad interesirale zračne puške; davno sam već zaboravio njene šarene krpice i noć s pedantno zapakiranim koferima.

No uspomene ne mogu, kao ljudi, odseliti zauvijek; njihovo je nešto što hoće i umije odživjeti u nama svoj život do kraja. Rat bez sumnje smanjuje broj onih koji pate. No patnje na svijetu, usprkos svim žrtvama, nije ništa manje; kao da je njena količina, poput količine vode na Zemlji, mada neizmjerljiva, neka ipak zauvijek zadata veličina. Kad-tad otvori se bunar nebeski da nas napoji i onim kapljicama koje su prskale u stranu dok smo kao djeca gacali po lokvama.

Njegova smrt je do mene dopirala polako. Kao da je to bio slučaj koji su rješavale kancelarije neke beskrajne Administracije. Probijala se do mene kroz godine s malom propusnosti. Nelagoda koja me pecne svaki put kad prolazim barkom pokraj Dakse, idući ka nekom od Elafita stapa se s onom mješavinom emocija koja me obuzme kad – bilo odakle – polazim na otoke; jedva da bih u njoj našao neko određeno mjesto za Šušlara.

Njegove smrti vjerojatno ne mogu nikad ni biti u potpunosti svjestan, jer nikad nisam bio svjestan u potpunosti ni njegova života. On je kao jedna od onih intrigirajućih sitnica iz djetinjstva, kao zapamćena pukotina u zidu za koji moram provjeriti da li je tamo kamo ga moje sjećanje locira.

I mada mi je njegov lik fizički sasvim izmakao, sad držim da, dok sam živ, neću zaboraviti njegovu unutrašnju uspravljenost koja mu je, nespremnu a ipak tako odlučnom, nalagala da se izravna sa sudbinom, i to kako je skupa s ostalima, mada ga s njima ne broje, dao svoj život za slobodu. Možda sam – u trenutku kad mu se pred očima ukazao niz profila pušanih cijevi – ja, dijete koje se igra na podu saloče u njegovom stanu – bio jedna od slika što su prostrujale kroz njegovu svijest. Sve ih je ionako ostavljao u toj ljubavnički neumjerenoj eksploziji smrti koja je njime tresnula o tlo.

Dubrovnik, 1982.

K. 62/83-14

P R E S U D A

U IME NARODA!

Općinski sud u Dubrovniku, u vijeću sastavljenom od predsjednika tog suda Antuna Mihočević, kao predsjednika vijeća, te sudaca porotnika Marije Napica i Boža Stanić, kao članova vijeća, uz sudjelovanje Kristović Katice, kao zapisničara, u krivičnopravnoj stvari protiv Milana Milišić, okrivljenog optužnim prijedlogom Općinskog javnog tužilaštva u Dubrovniku, pod br. KP-51/83 od 18. veljače 1983. godine, nujenjanog na glavnoj raspravi dana 13.5.1983. godine, radi krivičnog djela iz čl. 197. st.1. KZ BRH, nakon javne i glavne rasprave, održane i zaključene dana 13.5.1983. godine, u prisustvu Damira Jasprica, zamjenika općinskog javnog tužioca u Dubrovniku, okrivljenog i njegova branitelja, Vladimira Primorac, advokata iz Zagreba, istog dana donio je i javno objavio sljedeću

p r e s u d u

OKRIVLJENI: MILAN MILIŠIĆ sin pok.Rista i Olga rođj.Radulović, rođen 6.7.1941. godine u Dubrovniku, jugoslaven, državljanin SFRJ, književnik, nastanjen u Dubrovniku, župska ul.br.7, neosudjivan, brani se sa slobode,

k r i v j e

Što je u listu omladine Dubrovnik "Laut", broj 63 od listopada 1982. godine, u namjeri da izazove neraspoloženje građana, objavio članak "Život za slobodu", u kojem iznosi da je Mirko Šustal neosnovano osudjen i strijeljan od strane prijekog suda, jer da se po nekom šablona

K. 62/93-14

- 2 -

našao na popisu onih koje treba pogubiti, pa je tako i Mirko Sustal one noći kada je strijeljan dao život za slobodu, iako je znao da je Mirko Sustal poslije oslobođenja Dubrovnika bio sudjen od vojnog suda i strijeljan za krivično djelo učinjeno na štetu NOB-a, te je ovakvim tvrdnjama i iznošenjem ovakvih tvrdnji izazvao neraspoloženje građana i boraca NOR-a u Dubrovniku,

dakle, što je iznosio lažne tvrdnje u namjeri da izazove neraspoloženje većeg broja građana,

čime je počinio krivično djelo protiv javnog reda i pravnog saobraćaja, širenjem lažnih vijesti, djelo označeno i kažnjivo po čl. 197. st.1. KZ SRH,

pa se okrivljenom, temeljem označene odredbe KZ SRH, utvrđuje kazna zatvora u trajanju od sedam (7) mjeseci,

dok mu se primjenom odredbi iz čl. 52. st.1. i 53. st.1. KZ SRH izriče

UVJETNA OSUDA

s tim da se utvrđena kazna zatvora neće izvršiti ukoliko okrivljeni ne počinu novo krivično djelo u roku od tri (3) godine.

Temeljem čl. 98. st.1. ZKP-a, dužan je okrivljeni naknaditi pravnomočne troškove krivičnog postupka iz čl. 95. st.2. tač. 6. ZKP-a, u iznosu od 2.000,00 dinara.

OBRAZLOŽENJE

U uvodu označenim optužnim prijedlogom Općinskog javnog tužilaštva u Dubrovniku okrivljen je Milan Milišić radi djela činjenično opisanog i pravno kvalificiranog kao u izreci.

K. 62/03-14

- 3 -

U svojoj obrani okrivljeni, u bitnos, ističe da mu u trenutku pisanja inkriminiranog teksta (članka), za kojeg tvrdi da predstavlja isključivo književno djelo, nije bilo poznato da bi bilo utvrđeno da je Mirko Sustal ratni zločinac i kao takav osuđen, već da je bio uvjeren da je "jedina krivica Mirka Sustala to što je usred rata bio oženjen Njemacon", kao ni da mu nije bila namjera da izazove nerazpoloženje građana i boraca NOR-a u Dubrovniku. Također da je inkriminirani tekst bio osuđen njegovim interesom - djelom sličnima iz djetinjstva koje je upatio - prepirke Sustala i njegove supruge i "plesu oslobođilaca" ispred crkve Sv. Vlaha, odnosno da je u tekstu "pošao" od dvije osnovne činjenice, toga što je Sustal "u ratnom Dubrovniku primio njegovu obitelj", te od činjenice da je Sustal svojevoljno odlučio ostati i dočekati oslobođilačku vojsku.

U dokaznom postupku provedeni su dokazi saslušanjem svjedokinja Mirjane Rakela i Deane Murdić, te pregledom članka "Život za slobodu", objavljenog u listu "Lava" br.63, zaključaka Predsjedništva općinskog odbora SUBNOR-a Dubrovnik (list spisa 16), "otvorenog pisma predsjedniku Općinskog odbora SUBNOR-a Dubrovnik" (7-11), prijepisa presuda Vojnog suda VIII korpusne vojne oblasti NOVJ, Vijsća kod dubrovačke Komande područja, B br. 111/44 od 27.1.1945., odnosno Višeg vojnog suda NOV i PO Jugoslavije, Vijsća kod glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, II sud br. 390/45 od 21.2.1945. godine, fotokopija dopisa Vojnog suda VIII korpusne vojne oblasti NOVJ, Vijsća kod dubrovačke Komande područja B br. 46/45 od 28.1.1945., odnosno pisma Predraga Matvojevića od 19.12.1982. godine (svi list spisa 25), te izvoda iz kaznene evidencije za okrivljenike (list spisa 29).

Okrivljenikova obrana nije osnovana.

Osnovno djelo širenja lažnih vijesti iz čl. 197. KZ SRH čini onaj koji iznosi ili prenosi lažne vijesti ili tvrdnje u namjeri da izazove nerazpoloženje ili uznemirenje većeg broja građana ili to učini u namjeri da se osujeti provođenje odluke ili mjera državnih organa.

Iz ovakvog zakonskog opisa djela proizlazi da vijesti ili tvrdnje koje se iznose moraju biti lažne, a počinilac tog mora biti svjestan. Pored toga potrebno je da počinilac to čini u namjeri postizavanja nekog cilja navedenog u zakonskom opisu djela. Napokon, dovoljno je da počinilac postupa i s eventualnim umišljajem, a po implikacijama djela nije potrebno da djelo ima širi značaj, već može imati i samo lokalni karakter.

K. 62/83-14

- 4 -

Po mišljenju suda u potpunosti je dokazano da je okrivljeni iznio tvrdnje koje imaju lažan karakter, čega je on bio svjestan, da mu je namjera bila da time izazove neraspoloženje građana (i boraca NOR-a) u Dubrovniku, te napokon, da je do takvog neraspoloženja i došlo.

Iz označenih presuda vojnih sudova, proizlazi da je Miroslav Šustal oglašen krivim za zločine iz čl. 13. Uredbe o vojnim sudovima (UVS), jer je za vrijeme NOR-a održavao veze sa njemačkim okupatorom, propagirao njihov rad, hvalio ih kao nosioce kulture, reda i rada, kao i njihove pobjede, te se bavio špijunažom (zajedno sa svojom suprugom) u korist tog okupatora, imajući pri tome i od toga materijalne koristi.

Ne daje se prihvatiti kao uvjerljiva tvrdnja okrivljenog da nije znao odnosno da nije bio svjestan djelatnosti Mirka (Miroslava) Šustala u periodu neprijateljske okupacije. Nelogičnim je da se okrivljeni ne bi interesirao podrobno o osobi Mirka Šustala (i njegovoj supruzi), osobe koja je njegovoj (okrivljenikovojoj) porodici u teškim i opasnim uvjetima okupacije Dubrovnika pružila utočište i zaštitu, i to u prvom redu od samih članova svoje porodice, to tim više što sam okrivljeni tvrdi da je od njih saznao "detalje" koji nisu plod nepoznatog iskustva (da je Šustal bio vlasnikom buffeta, davati na spisku predodradjenih za strijeljanje i dr.). Kada je već saznao "detalje", onda je sasvim izvjesno da je saznao i ono najvažnije - neprijateljsku i zločinačku djelatnost Mirka Šustala za vrijeme neprijateljske okupacije Dubrovnika - koja okolnost, konačno, nije mogla biti nepoznanica okrivljenikovojoj obitelji.

Dakle, lažna je tvrdnja: "Neka ruka je po određenom šablonu načinila popis, kao što je to uvijek sa popisima. Znajući da je prijedni sud. Na plakatu sa tridesetšestoricom osuđenih na smrt bio je deveti po redu.", to je okrivljeni znao odnosno bio svjestan.

Niti se radilo o "šablonu", a niti o "popisu" od tridesetosaam osuđenih na smrt. Kako se može govoriti o "šablonu" i "popisu" od tridesetosaam kada se sudu osamnaestorici ljudi, od kojih su desetorica osuđeni na smrt, sedmorica za vremenako kazne prisilnog rada, a jedan oslobođen od optužbe. Ove okolnosti nedvojbeno proizlaze iz dopisa Vojnog suda VIII Korpusne vojne Oblasti NOVJ, Vijeća kod dubrovačke Komande područja od 23.1.1945. godine.

E. 62/83-14

- 5 -

Konačno, po mišljenju suda dokazana je i namjera okrivljenika usmjerena na izazivanje neraspeloženja većeg broja građana, a poglavito boraca BOR-a u Dubrovniku. Ni je odludnim okolnost, a niti može dovesti do eskulpiranja okrivljenog, što je okrivljenik po zanimanju književnik, kao ni to da bi se radilo, kako to okrivljeni ističe, o literarnom tekstu. Djelo iz čl. 197. st.1. KZ BRH može počiniti bilo tko, bez obzira na zanimanje, i u bilo kojem podobnom obliku žive ili pisane riječi.

I sam okrivljeni tvrdi da je redakcija "Lusa" u broju 63, imala namjeru da dio lista posveti trideset-osmoj obljetnici oslobođenja Dubrovnika, te da je i njegov tekst trebao biti posvećen tome, dapače, da se on sam pomudio da napiše neki tekst na tu temu (po kazivanju svjedokinja Rakela i Marčić). Međutim, sigurno je da je inkriminirani tekst najmanje posvećen pomenutoj obljetnici a još i manje onome odnosno onima koji su svoj život odnosno živote dali za slobodu odnosno oslobođenje Dubrovnika. I ne može se prihvatiti okrivljenikovo tumačenje Sustalove "slobode", jer se Sustal u svom izboru, u prvom redu, odlučio na zločine, a potom, drsko da uilva u slobodi - oslobođenom Dubrovniku - sa koju ne samo da ništa nije dao, već je napravio sve što je bilo u njegovoj moći da do SLOBODE i ne dođe.

Zar misli: "Neka ruka je po odredjenom šablonu sačinila popis, kao što je to uvijek sa popisima. Značjedao je prijeki sud. Na plakatu s tridesetdesetoricom osuđenih na smrt je bio deveti po redu.", odnosno: "..., rat je opravdao egzekutora, ..." ("Život je dao za pravo njegovoj ženi, rat je opravdao egzekutora, olava je naravno pravedeno pripala pobjednicima."), samo za sebe ne akazuju na namjeru okrivljenog usmjerenu na uznemiravanje većeg broja građana? (Govoriti o šablonu po kojem bi tridesetosam ljudi bilo osuđeno na smrt, znači istovremeno dovedati u pitanje ne samo postojanje legaliteta, shvaćenog u najširem smislu riječi, već i osnova humanosti i demokratičnosti jednog organiziranog društva, a koji postoje i postojali su od samih začetaka Nove Jugoslavije, pa valjda je bar to nedvojbeno.) Ne stoji ni da bi "rat opravdao egzekutora", već sarkastičnu osudu Sustalu opravdavaju njegovi zločini.

O postojanju pomenute okrivljenikove namjere kazuje i dio njegova pisma ("Otvoreno pismo ..." - list spisn 10), doslovno: "Ako je ipak moguće da je jedina krivica M. Sustala to što je usred rata bio oženjen Njemicom, dozvoliti čete ...", dakle, i nakon što su objavljeni odnosno doneseni Zaključci Predsjedništva Općinskog odbora BURNOR-a Dubrovnik, okrivljeni i dalje dovodi u sumnju utvrđenja iz postupka vođenog protiv Sustala, koji postupak je prethodio izricanju sarkasne kazne.

L. 52/23-14

- 6 -

Odbijen je prijedlog okrivljenog za provedjenjem vještačenja radi utvrđivanja "da se radi o literarnom djelu i da nema namjera okrivljenog usmjerenom ka uznemirenju građana", jer za činjenično pravni zaključak o postojanju okrivljenikove namjere nije potreban ni nalog ni mišljenje osobe odnosno ustanove koja raspolaže posebnim stručnim znanjem.

Prilikom utvrđivanja kazne, kao i izricanje uvjetne osude, sud je imao na umu sve one okolnosti iz čl. 41. st.1. i 51. KZ SRJ, o kojima ovisi vrst i visina kazne, kao i odluka o uvjetnoj osudi.

Otegotnih okolnosti na strani okrivljenog sud ne nalazi (to ne može biti ni motiv izvršenja djela, jer isti predstavlja samo obilježje djela), a olakotne okolnosti su u svakom slučaju to što se radi o neosudjivom počinitelju, kao i njegove porodične prilike. Obzirom na to, sud je okrivljenca utvrdio kaznu zatvora od sedam (7) mjeseci, u granicama zapriječene te vrste kazne za ovo djelo, odgovorni njeno izvršenje dugim rokom kućnja od tri godine, jer je opravdano očekivati da će i samo upostorenje uz prijetnju kaznom (uvjetna osuda) u dovoljnoj mjeri uticati na okrivljenog da u buduću ne vrši krivična djela.

Odluka o troškovima krivičnog postupka utemeljena je na odredbama čl. 98. st.1. KZ-a, a kako nije bilo drugih, to je odlučeno da okrivljeni ima snositi samo paušalne troškove čija visina je odmjerena obzirom na složenost i trajanje postupka, kao i njegovo imovno stanje.

Oslonac na izloženo, odlučeno je kao u izreci.

OPĆINSKI SUD DUBROVNIK
Dana, 15.5.1963.

Zapisničar:

Kristovica

Predsjednik vijeća:

Ante Bilobavić

Predrag Čudić
književnik, Beograd

KRALJEVIĆ I PROSJAK

Gde je sada Milan Milišić? U svojim rukopisima? U zbirkama pesama, štampanim i neštampanim? U sećanjima prijatelja? U svojim bezbrojnim tragovima? U svojoj većnoj kući na Boninovu?

Boninovo – Groblje kraj mora.

Za buduće đake najlakše će biti za pamćenje: Milan Milišić, Dubrovnik 1941-1991. Okruglo pedeset godina. Pola kalendarskog veka. Na početku svog životnog puta u doba Drugog svetskog rata, koji je u bratskoj ljubavi balkanskih, pretežno slovenskih plemena, ostavio neizbrisive tragove zla, nadaleko čuveno bratstvo-jedinstvo prolivene krvi, dvogodišnjem Milanu Milišiću je, samim čudom, spasio život jedan ustaški oficir kada je na pruži Dubrovnik-Mostar, u Popovom polju, već bio otet od majke kako bi završio kao i toliki nevini u racijama maroderskih ratnih odmazdi i đavolskih sudova rata za preče pravo krvi i tla. Oficir se neki ustaški smilovao, te je vratio majci dete, dete mu se učinilo lepim. Milišić mi je to ispričao posle ko zna koliko godina najprisnijeg prijateljstva, posle ko zna koliko ispijenih čaša vina. Tako je u izuzetnim trenucima svoje slabosti poveravanja, najprisnijim prijateljima govorio kako veruje u čudo, u prosvetljenje i onih najokorelijih, u božanske epifanije i kod dželata. Imao je nakon toga još samo dva sudbonosna susreta s vojskom, od koje je bežao kao đavo od krsta. Jedan, kada je na regrutnoj lekarskoj komisiji, diskretno, dostojanstvenom doktor-pukovniku stavio u džep plave vojne uniforme plavi koverat po strogim uputstvima svog ujaka i strogim pravilima službe. I tako se Milan Milišić spasio uniforme. Njegova priroda i uniforma bile su nespojive. *To mi je bio najteži trenutak u životu*, rekao mi je, pošto je od tog vremena prošlo dvadesetak godina, činilo mu se da će tu na licu mesta umreti od stida i straha.

Treći njegov susret sa uniformisanim licima završio se za njega fatalno. Dubrovnik je bio u ratnom okruženju, ponovo je komunističko bratstvo-jedinstvo požurilo svom krajnjem cilju. U trećem južnoslovenskom ratu u veku koji je upravo prošao, veku najneverovatnijih masovnih egzekucija ljudi, poginuo je kao prva civilna žrtva na dubrovačkom ratištu. Tako je čovek, koga je neobično mnogo koštalo odbijanje da služi vojni rok, da ne bude žrtvom vojne uniforme, ipak bio nedužna, apsurdna, tragična žrtva, civilna žrtva uniformisanih lica, lica bez ljudskog

lica, lica sa naličja ljudskih i božanskih zakona. Milišić je verovao u sudbinu, a ta njegova vera, sad vidim, nije bila praznoverica.

U tih pedeset godina, u tih nekoliko lakih (1941-1991) za pamćenje podataka, smestila je sudbina jedan neobično raskošan život, jednu zadivljujuću energiju življenja, jednu neponovljivu radoznalost, bezrezervnu otvorenost, veliku patnju, zvanu, opet, đачki *weltschmerz*, fanatičnu ljubav prema svim vidovima života, jednu pobunu, prometejsku pobunu protiv društvenih laži, jednu veliku predanost različitim pa i najvećim iskušenjima i, nakon svega, jedan zarazno zdrav smeh.

Po prirodi stvari nezadovoljan onim što je trenutno imao, lametirao je nad bogatstvom svojih predaka samo zato što bi *...da je bogat, da mu komunisti nisu sve oteli, svim svojim siromašnim prijateljima, kupio po auto...* I zato što nije imao ni za sebe – verao se po stenama dubrovačkog okoliša, skupljajući galebova jaja, *vrlo hranljiva i sa blagim okusom ribljeg ulja*, svakako nije to radio radi kolekcije ptičijih jaja, u doba najžešćih progona prepuštao se prvobitnom instinktu čoveka, sakupljao je plodove prirode, znao sve jestive biljke po vrljetima Srđa i pitominama Konavla: od divljih pomorandži pravio je odličan slatko-gorak džem, ili ih je cedio u čaj, šparoge je tražio u borovim šumarcima ispod iglica, radić je koristio u izobilju, zelje takođe, srijemuš, zrele plodove maginje smatrao je poslasticom, i mnoge plodove koje nisam prepoznavao, a smokve, crne smokve, nizao je u predivne vence, plod smokve između lovorovog lišća, blanširao ih u čistoj morskoj vodi te stavljao na promaju i sušio. To mu je bio najlepší dar za prijatelje koji su daleko od mora. Kad bi se desilo da ima novca, išao je na Pelješac u višednevno traganje za pravim vinom, maslinama i maslinovim uljem, kad nije bio pri novcu po mesnicama je u svom vazda originalnom stilu tražio poneku dobru kost za svog vernog Čobija, džinovskog šar-planinca. Na pitanje prijatelja kako ga izdržava kada je sve skupo, odgovarao je kroz zube, sa zagonetnim osmehom: *Izdržava on mene*. Umeo je u Gružu na pijaci odvajati na samo njemu svojstven način *hrpice* raštana, blitve, salate, voća, jaja ili plave ribe – sa napomenom da će se vratiti po svoju *hrpicu*, uvek tražeći od prodavca da sve to pomno čuva. I, naravno, nije se vraćao ako bi našao bolje, on je samo odvajao, procenjivao, upoređivao... a plaćao je samo tamo gde mu se činilo da je roba za nijansu bolja, u tom traganju imao je neverovatno strpljenje. Te nijanse bile su samo njemu znane. Milišić je bio čovek koji je u svemu tražio tu nijansu. U listu salate, u skromnoj juhici od zelja, steni pored mora, morskim plodovima, u promenljivosti morskih valova. Te nijanse koje je mogao samo on videti svojim uvek prenapregnutim čulima, svojom ogromnom energijom života, svojom radošću življenja. Na jutarnjem hemendeksu, uvek samo od jednog jajeta, žumance je obavezno moralo imati oko od

crna bibera, a kapljice maslinovog ulja na listu zelene salate sijale su se kao topljeno zlato. Za list zelene salate, koji će servirati sebi uz doručak, jedan jedini list salate, sećam se, bio je u stanju da obiđe svaku tezgu dorčolske pijace, da izgubi pola jutra ne bi li našao onu pravu glavicu salate kao uslov sine qva non početka svog dana. Svaki novi dan za Milišića bio je svečanost. Pa šta je to bilo u tom čoveku, šta je to bilo što ga je među malograđanima svrstavalo u neponovljive čudake. Prezir prema svim konvencijama koje sam za sebe nije stvorio, a svoj stil života smatrao je vrhunskom konvencijom, konvencijom nad konvencijama, božijim zapovestima.

U vreme krivičnog gonjenja zbog teksta *Život za slobodu* doputovali smo da prisustvujemo suđenju, da mu pružimo podršku, prijateljsku. Pored svih nevolja koje su mu Dubrovnik i njegova partijska birokratija priredili, njemu je, noć uoči suđenja, važno bilo da isplanira jutarnje ustajanje (suđenje je bilo zakazano u osam ujutru), tako da se ni za mrvicu ne okrnji njegov svakodnevni jutarnji ritual: tuširanje hladnom vodom, ritualni doručak i na kraju kafa sa cigaretom. Bila je to zadivljujuća samosvojnost, pretila mu je zatvorska kazna zbog uznemiravanja javnosti lažnim iznošenjem tvrdnji... a on je uživao u puteni od kikirikija, džemu od divljih narandži i šolji engleskog čaja. I kada se sada svega toga sećam, kažem sebi: Čoveče, koliko si bio u pravu što si čitavu tu skandaloznu političku stvarnost podredio jednom običnom zelenom listu salate, jednoj šolji čaja.

Tražio je neumorno neki izlaz, pravi izlaz: u beskrajnim šetnjama kroz Gornji Kono, u beskrajno dugim plivačkim prugama (isključivo delfinovim stilom) ka otvorenom moru, *gde se nijedan zvuk sa kopna više ne čuje*, u dobrom vinu, u jedrenju, u putovanjima, u fanatičnom posmatranju zvezda. Kada je u Beogradu živeo u jednom bednom sutereu u Dobračinoj ulici, u našem komšiluku, on, dubrovački gospodar, bio je član Astronomskog društva *Ruđer Bošković*, išao je redovno na seanse društva, i već je bio na putu da se potpuno preda tom čudnom pijanstvu beskrajja. Napisao sam privatno jednu šalozbiljnu pesmu o toj njegovoj novoj veri u mogućí pronalazak pravog puta, zato što sam unapred znao kakav ću divan honorar od njega dobiti: njegov smeh od koga su se tresli zidovi, a sa plafona je padao malter naših trošnih staništa. Išao je na jedrenja, duga jedrenja, odlazio je na svetionike, na pusta ostrva, obilazio je svetske metropole, muzeje, bioskope (*u najdraža boravišta sećanja ubraja mrak bioskopa*), pozorišta, stopirao po evropskim autostradama, zalazio u sumnjive lokale i kao arheolog tražio je tragove u palimpsestima prošlosti, u zapretenim kulturama, u neprimećenim nijansama ljudske prošlosti. U Dubrovniku, dok me je vodio kroz Gornji Kono, ulazio je u tuđe vrtove, dodirivao kamene stubove na kapijama,

sedao na tuđe kamene klupe u vrtovima, sletao kao ptica u tuđe đardine i samo gledao, opipavao, milovao, prstima je čitao latinske napise u kamenu, baraljefne ukrase, on sam je u sebi nosi svoj *Vrt bez dobi*. Milišić, neponovljivi, pokretni Vrt bez dobi.

Mislio je da se život ne može nadmudriti, prevariti, da se ne može raditi na dva razboja, putovati na dva koloseka, hleb i umetnost njemu su bili jedno. Kada je radio u dubrovačkom autokampu, onda je bio samo radnik u autokampu, toliko predan da je sve drugo zaboravljao, a kad mu je, ipak, palo na pamet da je pesnik, napustio je prilično unosan posao. Govorio je da bi najradije bio prosjak ispred crkve. Ja sam to shvatao kao njegovu želju da svoje jednom zadato vreme poveri tuđem milosrđu i svom stoicizmu, bio je od onih gospara koji je mogao podneti velika lišavanja. Kada je radio dečije emisije na Radio Beogradu *Porodični krug sredom*, onda je radio samo to, provodio je dane nad starim kompletima *Zabavnika* ne bi li do savršenstva doveo scenario za jednu polusatnu radio-emisiju koja je, kao i sve što se radi za radio, odlazila u (v)etar. Ali on nije tako osećao i mislio, njegova osećanja su diktirala njegovu misao. Tada mu je to bilo najvažnije na svetu, ali od toga se nije moglo živeti, a on nije umeo da živi na dva koloseka. Za njega nije bilo posla koji se može raditi usput, i kućne poslove radio je takođe sa neviđenom predanošću, kada je prao sudove bio je izgubljen za sve ostalo, kao da je u svemu nalazio neki smisao koji je drugima od silnih naslaga rutine bio sasvim nedostupan. Kada je živeo u Londonu, radio je razne poslove. Ali nije pisao, nije pisao jer je bio nešto drugo: prodavač čebadi od vrata do vrata, radnik u nekakvom misionarskom društvu ili nešto treće, nije čak ni prevodio Teda Hjuza, pesnika koga je izuzetno voleo, i koga je odlično, ingeniozno, preveo mnogo godina kasnije, u Dubrovniku.

Najradije bih bio prosjak ispred crkve, sa prevrnutim šešikom, često čujem njegov napukli, melanholični glas. I onda, pomislim, hvala ti, nesuđeni prosjače, jer smo toliko uzimali i uzimamo iz tog tvog šešira da smo tako bogati da nam ništa ne treba osim tog tvog otvorenog šešira koji si nam ostavio za uspomenu.

Dragoljub Todorović
advokat, Beograd

PROCESI, PRESUDE I UBISTVO MILANA MILIŠIĆA

U istoriji političkih, montiranih sudskih procesa, suđenja i progona za delikt mišljenja u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji u periodu od 1945 – 1991. godine, pesnik Milan Milišić zauzima posebno mesto. Iako je mnogo stvaralaca osuđeno na robiju zbog umetničkog dela za koja važe samo kriterijumi, merila i vrednosni sudovi iz domena književne kritike, estetike i suda čitalaca, slučaj Milana Milišića je specifičan, karakterističan i drugačiji. Ne postoji intelektualac, pesnik i uopšte čovek koji misli na ovim prostorima, čije stradanje bez krivice ima kontinuitet punih 50 godina, od rođenja 1941. do smrti 1991. godine, kao što je to slučaj sa Milanom Milišićem.

Istaknuti jugoslovenski pesnik Milan Milišić rođen je 6. jula 1941. godine u Dubrovniku u srpskoj porodici oca Rista iz okoline Trebinja, koji je bio vlasnik trgovine štofovima u Dubrovniku u Ulici od Puča i majke Olge, rođene Radulović, iz Sarajeva. Završio je Opštu književnost sa teorijom književnosti na Filološkom fakultetu u Beogradu. Objavio je 12 pesničkih knjiga, zbirku dečje poezije *Tumaralo*, putopisnu prozu o ostrvima koja je objavljena u dva izdanja sa dva naslova *Otoci* i *Putopisi*, prevodio je poeziju Roberta Frosta, Teda Hjuza i čuveno Tolkinovo delo *Hobit* objavljeno u više izdanja. Pisao je prozu, posebno eseje, a njegovu zaostavštinu koja još nije sređena i objavljena sačinjavaju pesme, proza, prevodi i drugi književni sastavi. Knjiga poezije *Zgard* po opštem i nepodeljenom mišljenju jedna je od najznačajnijih pesničkih knjiga objavljenih u Jugoslaviji posle 1945. godine.

Milišić je živeo u Beogradu i Dubrovniku, bio vezan za Sarajevo u kome je rođena, umrla i sahranjena njegova majka Olga i gde su mu živeli ujaci, u koje je često rado navraćao i duže se zadržavao. Bio je oženjen Engleskinjom Meri Martin, sa kojom ima dva sina Olega (1971) i Romana (1973) i sa kojom je, pored Dubrovnika živeo i u Londonu. Sa drugom ženom slikarkom Jelenom Trpković venčao se 6. septembra 1987. godine u Herceg Novom. Pisao je ekavicom i ortodoksnom zapadnom varijantom srpskohrvatskog jezika. Naravno, govorio je i dubrovačkom ikavicom. Bio je član Udruženja književnika Srbije i Društva književnika Hrvatske. U svakom pogledu i u pravom smislu bio je

Jugosloven i jugoslovenski pesnik i to one nekadašnje, velike Jugoslavije, jedne od najlepših i najuzbudljivijih država Evrope.

Milan Milišić bio je apsolutno slobodan čovek, snažna individualnost, originalna, neobična i nekonvencionalna ličnost i nije prihvatao klišeja, šablone i pravila igre policijske države, birokratije, nacionalizma, praznih floskula kao što su bratstvo i jedinstvo, samoupravljanje, socijalistička revolucija, narodnooslobodilačka borba i njihove tekovine. Posebno je svim svojim bićem, duhom i višestrukim talentima bio protiv malograđana, skorojevića, karijerista i svih društvenih stereotipa, sivila i banalnosti uboge svakodnevice. Bio je otvoren i radoznao čovek, lepo se smejaio, voleo more, plivanje, jedrenje, prirodu, vina i putovanja, sakupljao plodove mora, po obroncima Srđa, Konavlu i u okolini Dubrovnika tragao i ubirao retko, raznovrsno i ukusno voće i povrće od kojih je spravljao razne đakonije, imao je ogromnog šarplaninca Čobija kome je posvećivao pažnju, interesovala ga je astronomija, bio je član astronomskeg društva *Ruđer Bošković* u Beogradu i uživao je gledajući zvezde.

Sve sile prinude, straha, gušenja slobode i ljudskih prava, uspostavljanja egalitarizma, sputavanja pametnih, sposobnih i talentovanih a stvaranja poslušnih, tupih i ravnodušnih, sve uniforme, svi ratovi i bombardovanja, svi sudovi i sudije, komiteti i udruženja boraca, disciplinske komisije, novinski kolumnisti – dežurni zaštitnici tekovina revolucije, bili su protiv Milana Milišića, njegove slobode, različitosti i samostalnosti sa namerom da ga disciplinuju, uokvire i ograniče, da mu zabrane putovanja, jedrenja, vina, gledanja u zvezde, poeziju...

1. Na dan 17. aprila 1941. godine oko 13 i 20 časova, nemački motociklisti ulaze u Dubrovnik, u Grad, za njima i Italijani koji 18. aprila u 8 časova podižu italijansku zastavu. Novu vlast u Dubrovniku formira Pavelićeva Nezavisna Država Hrvatska (NDH). U Dubrovniku pod vlašću ustaša 6. jula 1941. godine rođen je Milan Milišić. U septembru iste godine ustaše preuzimaju radnju za prodaju štofova Milišićevog oca Rista, a njegovi roditelji sa Milanom starim dva meseca beže u Srbiju, prvo u Beograd zatim u Vrnjačku Banju. Dakle, sa samo dva meseca Milišiću je ugrožen život i roditelji su prinuđeni da se sklone u Srbiju, jer su vlasti u Dubrovniku uvele policijski čas i objavile proglas da Srbi i Jevreji moraju da predaju mašine za pisanje, gramofone, radio i fotoaparate i naliv pera.

2. Nakon nekoliko meseci vraćaju se u Dubrovnik. Prilikom povratka, ustaše su u Popovom polju skinuli sve Srbe sa voza da bi ih likvidirale. Pukupili su i Rista Milišića, ali pošto je video malog Milana u majčinom naručju, koja se nakon Ristovog izvođenja onesvestila, ustaša se smilovao i vratio Ristu u voz, tako da su Milišići jedini Srbi koji su živi stigli u Dubrovnik.

U Dubrovnik je ušla Hercegovačka partizanska brigada NOVJ koja odmah formira preke sudove i organizuje streljanja na ostrvu Daksi. Saveznici bombarduju Gruž i Ploče. Roditelji se, zajedno sa Milanom, sele u Grad među zidine. Na kraju rata u Dubrovnik ulaze partizani, bacaju u more dubrovačkog biskupa, uspostavljaju novu komunističku vlast koja, isto kao okupatori i kvislinzi, oduzima Ristu Milišiću radnju za prodaju štofova.

Pošto je kao beba i sasvim mali dečak preživeo rat, egzodus, bombardovanje, upade okupatora i oslobodilaca koji, i jedni i drugi, otimaju, pljačkaju, pale, formiraju preke sudove, streljaju i rekviriraju radnju njegovog oca i drugih dubrovačkih gospara, bifedžija i trgovaca, Milan Milišić polazi u školu, koju završava u Dubrovniku, a studije započinje i završava u Beogradu.

3. Veliki protivnik vojske, vojne službe, egzercira, vojnih aktivnosti i militarizma u svakom obliku, koji su po njemu suprotni slobodi, samosvojnosti i kreativnosti ljudskog duha, stvaralaštva i svake imaginacije, Milišić beži od vojske, od vojnog poziva, regrutnih komisija i dolazi pod udar Vojnog suda u Splitu. Ponovo su se sile represije nadvile nad Milišićem da ga savladaju, uniformišu, ukrote, privedu u masu i gomilu, obezličie i makar na kratko vreme izdvoje i izoluju iz njegovog ambijenta slobode, od morske pučine, preko Londona do zvezda i drugih kosmičkih čuda. Uspeo je da izbegne služenje vojnog roka, izmakne neumoljivom Vojnom sudu i pokušaju da mu se namakne omča neslobode, vojničkog drila i subordinacije.

Konkuriše za mesto taksi šoferu u Turist-servisu u Dubrovniku. U molbi je napisao:

“...položio sam vozački ispit u Dubrovniku, kao i u Londonu 1969. godine. Govorim odlično engleski, posjedujem radno znanje francuskog i italijanskog jezika. Od 1967. do 1970. u Velikoj Britaniji sam tri mjeseca vozio u službi kola za kompaniju North Pole Ice...”

Odbijen je. Nisu mu dali da radi ni kao taksista u Dubrovniku te 1970. godine. Kakvi li su ti dubrovački taksisti, kada Milišić sa referencama navedenim u molbi ne ispunjava uslove?

4. Milanu Milišiću je u Dubrovniku organizovan montirani, politički sudski proces i to za delikt mišljenja. Milišiću je suđeno zbog objavljene priče, dakle literarnog sastava, književnog dela, umetničke proze, za krivično delo širenja lažnih vesti. Milišić nije izdao nikakvo saopštenje, nije držao politički govor, nije upućivao nikakvu poruku, nije iznosio činjenice ni kao svedok na sudu, ni kao istoričar, jednostavno kao književnik, pesnik, umetnik, napisao je jednu priču koja je umetničko delo par excellence. Umetničko delo bilo da je književno, muzičko,

slikarsko, vajarstvo, filmsko, ili bilo koje drugo ne bavi se vestima, ne tretira vesti i ne širi vesti. Umetničko delo se tumači, proučava i ocenjuje samo na osnovu estetskih merila i kriterijuma.

Milan Milišić je za list omladine Dubrovnika *Laus* broj 63, koji je izašao u oktobru 1982. godine i bio posvećen danu oslobođenja Dubrovnika, napisao priču *Život za slobodu*. Ukratko, priča je situirana u dan koji prethodi oslobođenju Dubrovnika, dan uoči ulaska partizana u Dubrovnik i nemačkog napuštanja grada. Čeh, Dubrovčanin, vlasnik bifea na Stradunu i njegova žena Nemica, šnajderka, prepiru se jer muž hoće da ostane i dočeka oslobodioce pošto smatra da ništa nije skrivio za vreme okupacije, da nikoga nije ubio ni potkazao, da ništa nije opljačkao niti se na bilo koji način ogrešio o ljudsku čast i dostojanstvo. S druge strane žena mu prebacuje da je naivan, da ne shvata da se njegova krivica sastoji u tome što mu je žena Nemica i što mu je bife za vreme okupacije radio i bio pun Nemaca. Na kraju Čeh, bifedžija sa Straduna odlučuje da ostane u Dubrovniku i sačeka oslobodioce, a njegova žena Nemica, šnajderka napušta grad sa Nemcima. Odmah po dolasku partizana bifedžija je streljan. To je osnovni siže priče, a pošto je svako umetničko delo slojevito u priči ima elementa autorovog sećanja po kome su Čeh bifedžija i njegova supruga Nemica šnajderka primili u svoju kuću pesnikovu porodicu da bi se sklonili od savezničkog bombardovanja, zatim sekvence iz dečjeg sećanja o čudesnom, divljem plesu i pesmi oslobodilaca oko Orlandovog stuba u Dubrovniku, onda opservacije i refleksije o ljudskoj naivnosti, nevinosti i sudbini.

Kompletna priča na umetnički način i umetničkim sredstvima osvetljava dramu malih ljudi, bifedžija, šnajderki, trgovaca, u velikim kataklizmama, njihovu sudbinu, stradanja i nemoć da bilo šta dokažu. Priča varira teme sile, pobede, pobedničke euforije i pravde, i s druge strane potpunu bespomoćnost pojedinca i njegovih shvatanja slobode, pravde i istine.

Odmah nakon objavljivanja priče štampa je prenela da je Predsedništvo Općinskog odbora SUBNOR-a Dubrovnik osudilo Milišićevu priču i označilo je kao drski pamflet i političku diverziju, i da traži od Javnog tužilaštva da pokrene postupak protiv autora i lica odgovornih za objavljivanje navedenog teksta.

Posle tog saopštenja SUBNOR-a počinje kampanja preko novina. Javljuju se dežurni komentatori, kolumnisti i novinari koji po svoj stav odlaze u komitete, odbore, policiju i slične institucije. Pojavljuju se tekstovi sa naslovima: *Pamflet a ne zapis, Drski pamflet pod firmom literarnog zapisa, Šta je pisac hteo da kaže, Osuđen pamflet, Širenje laži iz Lausa, Borci neće dozvoliti falsificiranje povjesti* i slični. Zatim, Savez socijalističke omladine Hrvatske osuđuje tendenciozno pisanje, dolazi do smene svih urednika u *Lausu* i list se gasi.

Po ustaljenom obrascu, dobro uhodanom mehanizmu i razrađenom metodom proizvođenja slučaja, lociranja neprijatelja i alarmiranja javnosti da se uključi u borbu protiv antisocijalističkih snaga, počinje i rasplamsava se hajka, pogrom i kampanja. U takvoj atmosferi linča nema mesta za disonantne tonove, odmerene stavove i razložne argumente. Sve društvene strukture, štampa i kompletno javno mnjenje protiv su čoveka koji je izabran za metu, slučaj, aferu i tu nikakvi pozivi na zdrav razum, logiku i normalne ljudske rezone ne pomažu. Sve što je primenjeno prema Milišiću već je viđeno, upotrebljeno prema mnogim žrtvama montiranih i političkih procesa.

Vrhunac akcije proizvođenja neprijatelja predstavlja pokretanje montiranog sudskog procesa. Općinsko javno tužilaštvo u Dubrovniku, svojim aktom Kt – 31/83 od 18. veljače 1983. godine podiglo je optužni predlog protiv Milana Milišića zbog krivičnog dela širenje lažnih vješti iz člana 197 stav 1 KZ SRH počinjenog objavljivanjem teksta *Život za slobodu* u listu *Laus*.

Na osnovu tog optužnog predloga 13. maja 1973. godine održano je suđenje Milanu Milišiću pred većem Općinskog suda u Dubrovniku kojim je predsedavao predsednik suda, sudija Antun Mihočević, i istog dana doneta je i objavljena presuda K – 62/83 – 14, kojom je Milišić oglašen krivim za krivično delo širenje lažnih vesti iz člana 197 stav 1 KZ SRH, pa mu je izrečena uslovna osuda kojom mu je utvrđena kazna zatvora u trajanju od 7 meseci, s tim da se utvrđena kazna neće izvršiti ukoliko okrivljeni ne počinu novo krivično delo u roku od tri godine.

Na suđenju Milišić je izjavio da njegov tekst *Život za slobodu* objavljen u *Lausu* predstavlja isključivo književno delo i tražio je da se odredi veštačenje preko stručnjaka za književnost radi utvrđivanja da se radi o literarnom delu i da ne postoji namera okrivljenog ka uznemiravanju građana.

Sud odbranu Milišića nije prihvatio i tekst je tretirao kao dokument, kao verodostojnu ispravu, kao direktno svedočanstvo, kao izveštaj sa lica mesta.

Pre svega glavna ličnost Milišićeve priče zove se Mirko Šuštar, a čovek koji je presudom Vojnog suda osuđen i streljan zove se Miroslav Šustal. Samo to je dovoljan dokaz da je Milišić građu iz stvarnog života preoblikovao u umetnost.

Sud nalazi da Milišić u svom tekstu iznosi lažnu tvrdnju da je Šustal “neosnovano osuđen i strijeljan od strane prijekog suda jer se po nekom šablonu našao na popisu onih koje treba pogubiti”. Ovo Milišić ne tvrdi za Šuštala, stvarnu ličnost, već za svog književnog junaka Šuštara. Zatim, i sud tvrdi da je taj Šustal osuđen presudom Vojnog suda VIII

korpusne vojne oblasti NOVJ, Vijeća kod dubrovačke komande područja, S br. 111/44 od 27. 1. 1945.

Dakle, tačno je da je taj Šustal osuđen na smrt i streljan.

Dalje, Vojni sud sigurno nije bio neki redovni ili građanski sud, već sud koji sudi u ratnim uslovima, formiran od vojnih vlasti i sudi za vojna i ratna krivična dela. Takav sud u svojoj prozi Milišić zove pravim imenom, onim što on stvarno jeste: preki sud.

Sigurno je da se taj Šustal našao pred prekim sudom šablonski i to zbog toga što mu je žena bila Nemica, što je držao bife za vreme okupacije, što su Nemci bili gosti njegovog bifea, što je možda hvalio neke njihove osobine i slično.

To ni sud u presudi Milišiću ne negira.

U presudi sudija Mihočević piše:

“Govoriti o šablonu po kojim bi tridesetosam ljudi bilo osuđeno na smrt, znači istovremeno dovoditi u pitanje ne samo postojanje legaliteta, shvaćenog u najširem smislu riječi, već osnova humanosti i demokratičnosti jednog organiziranog društva, a koji postoje i postojali su od samih začetaka nove Jugoslavije, pa valjda je bar to nedvojbeno.”

To nije bilo organizirano društvo. Još uvek je trajao rat. Dugo posle rata ljudi, protivnici novog društva Titove Jugoslavije nisu čak ni suđeni već ih je više desetina hiljada pobijeno bez ikakvog suda, zakona i suđenja. Dugo u novoj Jugoslaviji nije bilo nikakvog legaliteta ni u užem ni u širem ni u najširem smislu reči. Čak ni u vreme kad sudija Mihočević sudi pesniku Milišiću ne postoji legalitet, humanost i demokratičnost jednog organizovanog društva, jer da postoji do tog i takvog suđenja ne bi došlo. Pozivati se na legalitet, humanost, demokratičnost i organizovano društvo u januaru 1945. u Jugoslaviji je hipokrizija i licemerje najvišeg stepena, otvorena i čista laž, propaganda i komunistička floskula.

Na osnovu izloženog u Milišićevom tekstu nema lažnih tvrdnji, pa prema tome ne može biti širenja lažnih vesti.

U presudi Milišiću navodi se da je on znao da je Šustal osuđen za špijunažu, ali se ne daju nikakvi argumenti za takav zaključak. U nastavku sud zaključuje da se Milišić kod svoje porodice mogao raspitati o razlozima zbog kojih je Šustal osuđen. Tu je sud protivrečan, jer prvo tvrdi da je Milišić znao zbog čega je osuđen Šustal, a potom da se o razlozima Šustalove osude mogao raspitati u svojoj porodici. Međutim, te razloge nije mogla da zna ni Milišićeva porodica niti bilo ko izvan struktura vojnih, političkih i policijskih vlasti tada u ratnom Dubrovniku početkom januara 1945. godine. Čak ni dubrovački sud u presudi Milišiću, nakon više od četvrt veka od suđenja Šustalu, ne navodi u čemu se sastojala ta Šustalova špijunaža u korist Nemaca.

U presudi kojom je Milišić oglašen krivim nema nijedne reci, argumenta ili dokaza iz kojih bi proizašla namera uznemiravanja javnosti.

Imajući u vidu kompletan proces Milanu Milišiću, optužbu i presudu, jasno je da u njegovom tekstu, čak i kada on ne bi bio ono što nesumnjivo jeste – umetničko delo (i to umetničko delo visokog nivoa), nema elemenata krivičnog dela širenja lažnih vesti, jer nema lažnih podataka, njihovog širenja niti namere uznemiravanja javnosti.

Pesnik Milan Milišić osuđen je zbog objavljivanja književnog dela u montiranom, političkom sudskom postupku za delikt mišljenja. Iako mu je izrečena uslovna osuda imao je vrlo teške posledice zbog ove osude, budući da mu je oduzet pasoš i da je izgubio posao.

5. Posle presude za zločin izvršen objavljivanjem pripovetke, Milan Milišić je dugo bio bez posla i tek 1987. godine zaposlio se kao dramaturg u *Kazalištu Marin Držić*.

U *Kazalištu Marin Držić* u Dubrovniku održana je 19. januara 1988. godine premijera komada *Klaustrofobična komedija* Dušana Kovačevića. *Katalog – večernji program predstave Klaustrofobična komedija* uradio je dramaturg Milan Milišić. Pošto se radi o specifičnom komadu Dušana Kovačevića koji ima podnaslov: *Život potkazuje pozorište*, Milišić se odlučio da u okviru *Kataloga* za predstavu pod naslovom *Prilozi* objavi neke prozne, poetske i satirične tekstove stranih autora, tekst Koste Čavoškog o ustavnim promenama, objavljen u *Književnim novinama*, kao i rešenje sudije za prekršaje iz Dubrovnika kojim su 13. januara 1983. godine glumci Radoslav Milenković i Sreten Mokrović kažnjeni sa po 40 dana zatvora zbog toga što su kao glumci *Teatra MM iz Zagreba*, 30. jula 1982. godine izveli predstavu *Izlaz* u Dubrovniku „...i govorom i pantomimom zlonamerno prikazivali tekovine naše revolucije, njene sudionike, kao i tekovine našeg socijalističkog društva, dakle, što su na javnom mjestu vrijeđali i omalovažavali socijalističke i patriotске osećaje građana.”

Svi tekstovi su u vezi sa predstavom i slikovito potenciraju glavnu temu komada Dušana Kovačevića o isprepletanosti i pomešanosti pozorišta i života. Posebno je ilustrativno rešenje kojim se glumci zbog glume, zbog pozorišta, zbog umetnosti sa tradicijom iz antičkih vremena šalju u zatvor. Nema boljeg primera da *život potkazuje pozorište*, da se prava drama odvija u životu, da se u Dubrovniku dogodio neponovljiv susret zakona i teatra, gde se kažnjavaju glumci zato što su se bavili svojim poslom. Slično je i sa ostalim tekstovima objavljenim u *Prilozi Kataloga* koji su ranije svi objavljeni: tri pesme Helmuta Heissembittela, rasprava Koste Čavoškog i tekstovi Đovanija Papinija i Slavomira Mrožeka.

Umesto da premijera značajnog komada istaknutog dramskog pisca Dušana Kovačevića, i brižljivo urađen i uređen *Katalog* za predstavu koji je priredio ugledni pesnik Milan Milišić i koji sam za sebe predstavlja literarno delo, budu značajan kulturni događaj i da se o tome piše, rođen je još jedan slučaj Milišić.

Milan Milišić ponovo je napadnut, diskreditovan i označen za nosioca antisocijalističkih i antikomunističkih tendencija, kao i za podrievanje tekovina revolucije.

Direktor RO *Festival Dubrovnik* podneo je disciplinsku prijavu protiv dramaturga Milišića zbog težih povreda radnih obaveza. Ponovo se u Dubrovniku sudilo Milanu Milišiću ovog puta pred Disciplinskom komisijom institucije u kojoj je Milišić bio dramaturg. Suđenje je održano, Milišić se branio, isticao estetska merila kojima se rukovodio pri izradi *Kataloga* i izboru tekstova za *Priloge*. Naravno to ništa nije vredelo, Disciplinska komisija proglasila ga je odgovornim zbog toga što u *Katalogu* nije naveo znak radne organizacije i zato što nije pobrojao sve članove umetničkog veća. Reč je o vrlo komplikovanoj, birokratskoj, zastrašujućoj i besmislenoj nomenklaturi naziva preduzeća i ustanova u vreme samoupravnog socijalizma i Zakona o udruženom radu, kao i njihovih brojnih veća, saveta i sličnih organa. Pravi naziv institucije u kojoj je radio Milišić je: Kazališno-glazbena radna organizacija P.O. "*Festival Dubrovnik*", radna jedinica "*Kazalište Marin Držić*". Kompletan taj administrativni naziv Milišić je uneo u *Katalog*, uneo je i veći broj članova Umetničkog veća, ali nije naveo baš sve članove i izostavio je znak radne organizacije i time po stavu Disciplinske komisije počinio težu povredu radnih obaveza.

Drugu težu povredu radnih obaveza Milišić je počinio:

"...što je zloupotrebom položaja i prekoračenjem danog ovlašćenja uredio program za predstavu *Klaustrofobična komedija* na način da je izborom tekstova i uvrštavanjem neprihvatljivih tekstova za radne ljude ove RO povrijedio interese radnih ljudi i RO kao cijeline pa je time počinio težu povredu radne obaveze iz člana 9 stav 1 tačka 7 Pravilnika o disciplinskoj i materijalnoj odgovornosti radnika."

Nakon ovakvog orvelovskog obrazloženja Milišićeve krivice Disciplinska komisija izrekla mu je 9. marta 1988. godine meru prestanka radnog odnosa.

Ponovo se Milan Milišić našao na udaru represivnih organa zbog mišljenja misaone i stvaralačke kombinatorike, imaginacije i poezije. Ponovo je proskribovan, anatemisan, osuđen i izbačen sa posla samo zbog bavljenja umetnošću, što mu je osnovni poziv, zanimanje i posao.

6. Poslednji čin drame Milana Milišića odigrao se 5. oktobra 1991. godine oko 18 i 30 časova na pragu kuhinje njegovog stana u Župskoj

ulici broj 5 u Dubrovniku kada je Milan Milišić ubijen granatom ispaljenom sa broda mornarice JNA koja je držala Dubrovnik pod opsadom. Paradoksalno je da je Milan Milišić koji se osećao i izjašnjavao kao Jugosloven, ubijen projektilom Jugoslovenske narodne armije. S druge strane kao osetljiv, suptilan, otvoren i radoznao duh Milišić je izbegavao vojsku, vojnu službu i sve što ona znači i simbolizuje, a ipak sustiglo ga je topovsko đule vojske od koje se celog života sklanjao, od koje je bežao i od koje je *zazirao*. Igram slučaja ili neumitnošću sudbine Milišić, koji je ceo život proveo slaveći obične, svakodnevne stvari: vino, putovanja, periferiju, otoke, zvezde, ljubav, bilje, voće i povrće, kulinarstvo, šeretluk..., poginuo je u kuhinji u blizini šporeta kome se uputio da spreči da mu juha zagori. U čitavom nizu simboličnosti vezanih za ovu čudovišnu, besmisleni, užasnu i strašnu smrt treba pomenuti i to da ga je čuvao i nad njim mrtvim celu noć bdio njegov verni, ogromni šarplaninac Čobi.

Milan Milišić bio je prva civilna žrtva varvarskog i sumanutog granatiranja Dubrovnika na početku krvavog pira Slobodana Miloševića, tog lombrozovskog tipa, suicidalne ličnosti, okrutnog tiranina i vlastodržca, podmuklog i masovnog ubice i njegove polulude, pomahnitale i od sile vlasti i moći potpuno izbezumljene žene.

Udruženje književnika Bosne i Hercegovine sa sedištem u Sarajevu, jednom od četiri grada Milana Milišića (preostala tri su Dubrovnik, Beograd i London), gradu koji će uskoro doživeti sudbinu Dubrovnika u mnogo težem, obimnijem i dugotrajnijem granatiranju, opsadi, iznuriavanju i ubijanju, izdalo je 7. oktobra 1991. godine saopštenje koje je potpisao predsednik Udruženja Jakov Jurišić, u kome se kaže:

“U bezumnom bratoubilačkom ratu koji se širi i uzima sve veći broj nedužnih žrtava, prekjuče je u Dubrovniku smrtno stradao i Milan Milišić jedan od najistaknutijih naših savremenih pjesnika. Bio je jedna od najljepših spona srpske i hrvatske poezije, majstor stiha i sjajan prevodilac, esejista i putopisac.

Oni koji ruše sve mostove među narodima i ljudima poslaše i njega u grob. Izražavajući naše najdublje saučešće porodici i prijateljima umrlog pesnika, i žal zbog velikog gubitka za književnost našeg jezika, na ovaj način ujedno protestujemo protiv zločinačkog čina slijepih ubica, koje će zbog ovoga stići sud pravde, kao što će ih po zlu upamtiti i književna istorija”.

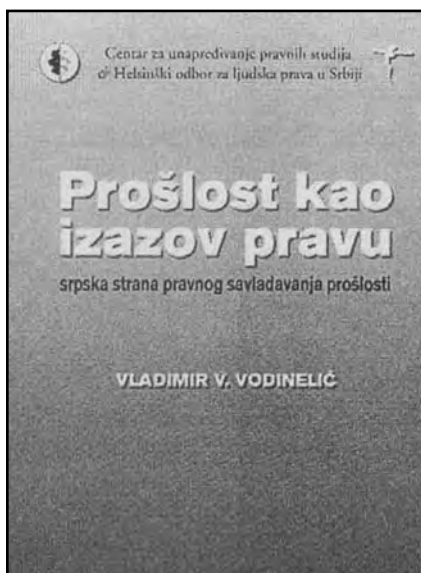
Tako se sklopio i završio životni krug sjajnog pesnika, neobičnog, radoznalog i otvorenog čoveka, plemenite, duhovite i suptilne ličnosti, autentičnog gospodina, pravog dubrovačkog gospara i oriđinala Milana Milišića, koji je trajao samo 50 godina.

Beograd 1. maj 2003.

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

Jovica Trkulja

PRAVNO SAVLADAVANJE AUTORITARNE PROŠLOSTI

Vladimir V. Vodinelić, *Prošlost kao izazov pravu*, CUPS i Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd 2002.

Pravne rasprave dr Vladimira V. Vodinelića, uglednog profesora Beogradskog univerziteta, sabrane u ovoj knjizi, nastale su tokom 2000. i 2001. godine, a tematski su vezane za pravno savladavanje autoritarne prošlosti u Srbiji i SR Jugoslaviji. Predmet njegovih analiza nametnuo se snagom svoje predominacije u našoj sumornoj

pravnoj stvarnosti. To je pravno-politička destrukcija i pustoš koju je za sobom ostavio prethodni autoritarni režim i koji u svom malignom nastupu gotovo da nije ostavio prazan prostor. Njena žrtva bili su i ostali građani Srbije, kao i pravo koje je pod bezobzirnim udarcima autoritarne prošlosti devalvirano i stavljeno na ozbiljnu istorijsku kušnju.

Autoritarizam zakonito proizvodi nepravu. Njegove manifestacije su: ratni zločini, privredni kriminal, kršenje zakona od strane sudija, izborne krađe, političke likvidacije, povreda ljudskih prava itd. Svaka nova vlast koja dođe na mesto slomljenog autoritarnog režima i opredeli se za pravnu državu, neizbežno se suočava sa dilemom kako će se odnositi prema toj tamnoj strani i zlu autoritarne prošlosti. U odgovoru na to pitanje iskristalisala su se u drugoj polovini XX veka dva moguća odgovora: (1) politika savladavanja autoritarne prošlosti – tzv. politika sećanja (slučaj Nemačke nakon ujedinjenja, zatim Češke i Mađarske 90-tih godina XX veka); i (2) politika nesavladavanja autoritarne prošlosti – tzv. politika zaborava (slučaj Španije i Portugala nakon sloma diktatorskih režima u tim zemljama 70-tih godina). Međutim, moguće je da jedna zemlja krene putem politike zaborava, a potom pređe na politiku sećanja i obrnuto. Budući da su priroda i uslovi funkcionisanja autoritarnih poredaka različiti, kao i režima koji se uspostavljaju na njihovim ru-

ševinama, jasno je da nema jedinstvenog, opšteprihvaćenog modela pravnog savladavanja autoritarne prošlosti.

Polazeći od činjenice da je autoritarna prošlost društveno relevantna stavka našeg društva, prof. Vodinić je pokušao da kritički istraži i osvetli (ne)mogućnosti nejnog pravnog savladavanja. Reč je o složenom procesu u kome valja izaći na kraj s prošlošću: “zagospodariti, ovladati prošlošću koja je gospodarila nama, a i dalje bi, ako se ne ovlada njome”.

Knjiga sadrži pet rasprava koje su nastajale različitim povodima. Plod su autorovih istraživanja, ličnih uverenja i javnih nastupa. Nastajale su kao njegova reakcija na događaje koji su se dramatično brzo smenjivali, kao stručni odgovor na otvorena pitanja i izazove vremena.

U prvom raspravi “Pravna odgovornost za autoritarnu prošlost – jedan vid pravnog prevladavanja prošlosti”, autor polazi od dileme prevladavanje ili neprevladavanje prošlosti. Uveren da se “prošlost savladava da se ne bi ponovila”, on se zalaže za savladavanje autoritarne prošlosti po oba koloseka: (1) revidiranje zakonodavstva nepravne države, koruptivnost sudija koje su kršile zakon iz političkih motiva, otvaranje dosijea, lustracija i si. i (2) savladavanje prošlosti iza ratnih pohoda, krvavih etničkih sukoba, angažovanja vojski, policija, paravojski i dr. Povlačenjem razlika između revanšizma i pravnog savladavanja prošlosti putem pravne odgovornosti, autor je jasno markirao razliku između prava i nepravda.

U proteklih pola veka bilo je nekoliko talasa prevladavanja prošlosti nakon slamanja autoritarnih režima: (1) posle pada nacionalsocijalizma u Nemačkoj, fašizma u Italiji i Japanu, (2) posle obaranja diktature sedam-

desetih godina XX veka u Grčkoj, Portugalu i Španiji, (3) nakon okončanja vojnih diktatorskih režima osamdesetih u Južnoj Americi (Čile, Argentina, Bolivija), (4) posle pada Berlinškog zida 1989. godine i potonuća evropskih realsocijalističkih zemalja, (5) po ukidanju aparthejda u Južnoafričkoj Uniji i (6) nakon raspada SFR Jugoslavije.

Sumirajući ta različita iskustva, prof. Vodinić je optiku svoje analize usmerio samo na one pravne oblike prevladavanja prošlosti “koji se ostvaruju kao pravna odgovornost, kao izlaganje aktera, servisera i beneficijara autoritarne prošlosti nepovoljnim pravnim posledicama”. U toj svetlosti će se, razume se, naći različiti oblici pravne odgovornosti (krivična odgovornost, prekršajna odgovornost, disciplinska odgovornost, radnopravna, lustracijska, odštetna odgovornost, fiskalna, naknadno oporezivanje, umanjenje ili isključenje iz socijalnog osiguranja i dr.).

Kada je reč o pravnom savladavanju autoritarne prošlosti u Srbiji istraživači, pogotovu pravnici susreću se sa velikim izazovima i nepremostivim teškoćama. Prvo, oni su suočeni sa procesom ne prevladavanja i savladavanja već prerade prošlosti i izmene kolektivnog pamćenja. Jer, prošli događaji i zbivanja se prevrednuju tako što se neki aspekti zanemaruju ili se prenaglašavaju a u funkciji opravdanja nekih zaokreta i potreba u tekućim društvenim procesima i aktuelnoj politici. Drugo, Srbija je suočena sa imperativom pravnog savladavanja autoritarne prošlosti simultano u užem smislu (revidiranje zloupotreba nepravne države) i u širem smislu (savladavanje prošlosti iza ratova, etničkih, verskih i si. sukoba). I treće, za razliku od zemalja u tranziciji srednje i istočne Evrope iza kojih je desetogo-

dišnje iskustvo, Srbija ima tek jedno-godišnje iskustvo nakon petooktobarskog prevrata 2000. godine, za koji se još uvek ne zna pouzdano da li je revolucija, ili državni udar, niti je jasno da li postoji (dis)kontinuitet između novog, dosovskog i starog, Miloševićevog režima.

Iz tih razloga u Srbiji će posao pravnog savladavanja autoritarne prošlosti biti daleko komplikovaniji i teži, nego u drugim zemljama u tranziciji.

Budući da pravno savladavanje autoritarne prošlosti predstavlja proces instalisanja pravne države na mestima prethodne nepravne države, autor je uočio da su “granice prevladavanja prošlosti date elementima pravne države”. Stoga on kao krucijalno postavlja pitanje da li je pravna država smetnja pravnom prevladavanju autoritarne prošlosti, da li je ona zaštitnik nepravne države? Bez obzira na ozbiljne kontraargumente i tvrdnje da je pravna država zaštitnik i nepravne države, kao i obeshrabrujuće post-revolucionarno iskustvo mnogih opozicionara iz bivše DDR (“očekivali smo pravdu, dobili smo pravnu državu”) – prof. Vodinelić je ubedljivo pokazao da pravna država nije nemoćna pred nepravom prošlosti i da “nije usud pravne države da u susretu sa nepravom iz autoritarne prošlosti ostane kazneno neefikasna i nepravedna”.

Pravna država ne može na isti način da se postavlja prema onome što je rezultat pravne države i onome što je rezultat nepravne države. U protivnom, na delu je “legalistički trik” – stavljanje pravne države u funkciju nepravda, što je *contradictio in adiecto*.

Druga rasprava nosi naslov: “Otvaranje dosijea Službe državne bezbednosti – kraj ili tek početak?”. Uporedna iskustva upozoravaju da je ot-

varanje dosijea delikatan i mučan posao sa puno neprijatnih posledica. Taj posao Adam Mihnik je uporedio sa “udarom granate u septičku jamu: neki će od toga poginuti, neki biti povređeni, a svi će biti uprljani”. Otuda prof. Vodinelić postavlja pitanje: čemu onda otvaranje dosijea? U odgovoru na to pitanje on smatra da najmanje što se u vremenu prelaska ka demokratiji može učiniti povodom akta službe SDB, jeste da se žrtvama prethodne autoritarne vlasti i drugim građanima omogući uvid u ta akta, kako bi potpunije razumeli sopstvenu sudbinu i mehanizme autoritarne vladavine.

U tom smislu nova vlast u Srbiji je brzo reagovala. Najpre je 25. maja 2001. godine doneta Uredba Vlade Republike Srbije o skidanju oznake poverljivosti sa dosijea vođenih o građanima u Službi državne bezbednosti. Ubrzo je ta Uredba 1. juna 2001. godine preimenovana u Uredbu o stavljanju na uvid određenih dosijea vođenih o građanima Srbije u Službi državne bezbednosti. Uredbom je predviđeno da Resor državne bezbednosti najkasnije do 20. juna 2001. godine utvrdi spisak dosijea građana koji imaju dosijea u oblasti “unutrašnji neprijatelj”. (Po svemu sudeći van tog spiska su ostali oni koji su vođeni kao “ibeovci”, “građanska desnica”, “liberali”, “anarholiberali”, “opozicioni lideri”, “borci za promene” i si. Stvar je utoliko komplikovanija ako se ima u vidu da su od 1945. do 1966. godine dosijei u SFRJ vođeni centralizovano. Nakon toga od 1966. do 1974. godine izvršena je tzv. decentralizacija dosijea u kojoj su mnogi dosijei nestali, ili su završili u ličnim arhivama. Period od 1989. do 2000. godine je krajnje netransparentan, posebno nakon “obrade” dosijea koja je usledila nekoliko

meseci nakon petooktobarskog pretrata 2000. godine.)

Ova Uredba je građanima pružila samo jedno nekompletno pravo uvida u akta SDB. Mnoge stvari su ostale zatamnjene i neiskazane, tako da se stiže utisak da je na delu svojevrсно zamagljivanje očiju i prevara. Pre svega ne zna se koji su dosijeji otvoreni. U bivšim socijalističkim zemljama otvaranje dosijea za građane je ostvareno dosledno i konsekvantno. Naša dosijea su, pak, otvorena samo za tzv. unutrašnje neprijatelje i teroriste. Ako je neko zaveden u nekom drugom dosijeu SDB to i dalje ostaje nedostupno i skriveno. Uz to, pravo na uvid u dosijea koje je dato našim građanima je ograničeno i delimično, jer građanin ne može znati kako su podaci dospeli u njegov dosije. On može steći uvid samo u svoj dosije. Najzad, posle donošenja Uredbe ne postoji pravo na uvid u dosijea koja su formirana posle njenog stupanja na snagu (2. juna 2001), niti u one koji će tek biti formirani.

U drugim zemljama kada se otvara dosije građana on se otvara u pogledu svih podataka koji su bilo gde i u bilo kom dosijeu vođeni o nekom građaninu, tako da on lako može utvrditi ko su bili ti koji su ga denuncirali. Iz tih razloga prof. Vodinelić se zalaže za svestranije otvaranje tih akata, potpunije od sadašnjeg prava na uvid u dosijea. Istovremeno on nastoji da u javnosti i kod vlasti podstakne svest o drugim svrhama za koje treba da služi otvaranje akata, kao što su lustracija aktera i servisera prethodnog autoritarnog režima, rehabilitacija žrtava, zatim naučno, istorijsko i drugo izučavanje autoritarne prošlosti i sl. Otvaranje dosijea SDB na ovaj način uputilo je autora na zaključak da se njima ne računa za dalji operativni rad, da im je promenjena namera. Ipak, ti-

me je učinjen prvi korak, jer “otvaranje dosijea prema građanima, znači zatvaranje dosijea protiv građana”. Nije dobro što je to učinjeno uredbom a ne zakonom. S obzirom da je otvaranje dosijea važno sa stanovišta nekoliko ustavnih prava, trebalo je ovu materiju odmah urediti zakonom kao što je to urađeno u nizu postkomunističkih zemalja. Stoga je šteta što Vodinelić nije analizirao dva Nacrta zakona o dosijeima Službe državne bezbednosti Republike Srbije koje su pripremili Centar za unapređivanje pravnih studija i Centar za antiratnu akciju u Beogradu.

U trećoj raspravi “Pravosuđe bez prava” razmatra se odgovornost sudija za kršenje zakona. Autor polazi od činjenice da u Srbiji nikada nisu bili obezbeđeni uslovi za nezavisno sudstvo. Pošto je u drugoj fazi Miloševićeve vladavine prestao svaki trud da se bezakonje makar predstavi kao funkcionisanje pravne države, to je, između ostalog, i kršenje zakona od strane sudija u stvarima dnevne politike nastupalo odvojeno, poprimivši nikada dotada zabeležene razmere (sudske izborne krađe, korupcija itd.).

U Miloševićevom režimu sudska vlast se često svodila na ispostavu političke moći, tako da su sudije dolazile u poziciju da prekorače pravo, da krše zakon. Tipičan primer za to su bile izborne krađe koje su, zapravo, bile *sudske* izborne krađe. Njih su sprovodile sudije. Na taj način pravosuđe je korišćeno za eliminaciju političkih protivnika. Pojedine sudije su izdale ideju pravosuđa, jer su se javljali kao vojnici dnevne politike u sudnici. Bio je to jedan od najvećih profesionalnih i moralnih padova sudija i sudstva u istoriji srpskog pravosuđa.

Međutim, odgovornost sudija za počinjena kršenja zakona pre oktobra 2000. godine nije posle toga u Srbiji

kao tema stekla puno pravo građanstva. Do sada je posve izostao i sam krivičnopравни progon sudija i drugih sudskih funkcionera zbog kršenja zakona. Član 243 KZ Srbije i član 118 KZ SRJ predviđaju krivično delo – kršenje zakona od strane sudija, tako da nema nikakvih prepreka da se ta norma primeni, da se privedu odgovornosti one sudije koje su iz političkih motiva kršile zakon. Od sloma autoritarnog režima u Srbiji oktobra 2000. godine do danas nijedan sudija nije izložen nikakvom vidu pravne odgovornosti.

Ovakvu praksu ne može da trpi nijedan režim koji dolazi na mesto autoritarnog poretka iz generalno preventivnih razloga. On mora odlučno da reaguje na kršenje zakona od strane sudija da se to ne bi ponovilo. Prvih godina posle sloma autoritarnog režima u Nemačkoj, Bugarskoj, Češkoj i Poljskoj vođeni su postupci protiv pravosudnih funkcionera, sudija i tužilaca, zbog kršenja zakona. Tako je na primer u Češkoj do 1993. godine pravosnažno osuđeno 29 lica, a u Nemačkoj je pokrenuto 10.000 postupaka protiv DDR-sudija i tužilaca. Do 1998. godine pokrenuto je 43.400 istraga zbog sumnje na kršenje prava za vreme DDR, od čega dve trećine protiv pravosudnih funkcionera. Do sredine 1997. optuženo je oko 1.000 pravosudnih funkcionera. Tako izgleda dosledna politika pravnog savladavanja prošlosti u pravosuđu. Nažalost, Srbija se nalazi na sasvim suprotnoj strani gde toga nema. Od bivših jugoslovenskih republika jedino Slovenija svojim Zakonom o sudstvu u čl. 8. stav 3 predviđa nemogućnost reizbora sudija koji su učestvovali u procesima u kojima je bilo kršenja ljudskih prava. (tzv. Pučnikov amandman).

Iz tih razloga prof. Vodinielić nastoji da afirmiše svest o potrebi i ob-

licima pravnog savladavanja prošlosti u pravosuđu, bez čega neće biti ni poverenja u novu vlast. Po njegovom mišljenju neodgovornost sudija za kršenje zakona nema nikakvo opravdanje u okviru logike pravne države (princip legaliteta), niti postoje vanpravni razlozi da se opravda sadašnje stanje amnestije bez amnestije, tj. amnestije de facto bez amnestije de iure. “Sadašnje stanje odsustva krivičnog progona jeste, ukratko, *pravno nemoguće*. Sa stanovišta pravne države, pravno je moguće samo dvoje: ili krivični progon, ili amnestija. Tertium non datur. *Objašnjenje i opravdanje sadašnjeg stanja zato nikako nije moguće naći u okviru logike pravne države*” (str. 67). U tom cilju prof. Vodinielić smatra da su pravne prepreke za krivično gonjenje sudija (zastarelost, zabrana retroaktivnosti i si.) otklonjive. Jer, “pretežni opšti interes dopušta da se zakonom retroaktivno produži rok zastarelosti za krivično gonjenje sudija zbog kršenja zakona, koje nije preduzeto dok je takvo političko pravosuđe uživalo zaštitu za vreme autoritarnog režima. U pogledu starijih perioda autoritarnih režima u Srbiji može se razmišljati o davanju ovlašćenja sudu da, uprkos tome što je nastupila zastara, samo deklarise da je krivično delo izvršeno. To rešenje bi moglo biti adekvatno u slučaju kada ustanova rehabilitacije žrtava nije u stanju da postigne i ovaj cilj deklarisanja nepravda” (str. 74-75).

Četvrta rasprava “Lustracija – prvi put među Srbima” posvećena je jednom od najsloženijih i najkomplikovanijih pravnih pitanja u društvima tranzicije iz autoritarnog u demokratski poredak – *lustraciji*. Reč je o pojmu koji je nakon perioda potpunog odsustva iz jezičke prakse i političko-pravnog diskursa, ušao u period hiperinflatorne upotrebe sa raznovrsnim

značenjima. Izvorno značenje lustracije u antičkom i srednjem veku je čišćenje od grehova, čišćenje žrtvom. U pitanju je obredno kađenje osobe ili prostora kako bi se odagnale “nečiste sile”, ili neki drugi postupak kojim se ritualno “čisti od loših uticaja”. Međutim, ono što se danas u postkomunističkoj Evropi podrazumeva pod pojmom lustracije, nema ništa zajedničko sa njenom antičkom imenjakinjom. Po preovlađujućem mišljenju u savremenoj teoriji, lustracija se sastoji u privremenom onemogućavanju pristupa javnim funkcijama ljudima koja su se u prethodnom sistemu teško ogrešili o prava svojih sugrađana (A. Zidar, V. Dimitrijević).

Prof. Vodinelić je prvo nastojao da precizno odredi pojam lustracije kao pokušaja da se “oni koji su u poraženom režimu igrali važnu ulogu spreče da ne naškode novom režimu”. Za njega lustracija je specifična vrsta diskvalifikacije: “Definisana per genus i differentia specifica, lustracija je diskvalifikacija kvalifikovana katarzom. Taj očišćeni efekat najspeficifnije je razlikuje u odnosu na osnovni tip diskvalifikacije.” Dakle, lustracije nema bez katarze ili očišćenja. Reč je o očišćenju žrtava autoritarnog režima, kao i onih koji su bili prisiljeni da sarađuju pretnjom, koje je učenila SDB da sarađuju, da budu doušnici i sl. Tek kada se diskvalifikuju ljudi koji su činili ova nepočinstva, kršili ljudska prava, diskvalifikovan je i prethodni, autoritarni sistem a njegove žrtve doživljavaju katarzu. Lustracija služi osvešćivanju u pogledu ljudskih prava, pravne države i prirode režima time što zadovoljava potrebu da se sazna, zabeleži i zapamti kakva su nedela učinjena i ko ih je činio. Otuda je lustracija proces. Reč je o procesu koji je u tranzicionom periodu zakonom ogra-

ničenog trajanja, a i kao individualna mera unapred je zakonom određenog trajanja (između 5 i 15 godina).

Rodno mesto lustracije on ne nalazi u Nemačkoj, Italiji i Japanu, niti je vezuje za doba denacifikacije, odnosno defašizacije. Savremena lustracija se javlja u Istočnoj Evropi devedesetih godina XX veka u procesu dekompozicije posle propasti evropskih realsocijalističkih režima. Naime, u tim zemljama se postavilo pitanje odgovornosti vršilaca visokih funkcija koji su zloupotrebili moć ili se nekažnjeno ogrešili o zakon dok su bili u poziciji moći. Nove vlasti su donele zakone o lustraciji, kojima se ovakvim kadrovima zabranjuje vršenje javnih i rukovodećih funkcija za pet ili više godina, dok ne prođu svojevrsnu obuku iz oblasti ljudskih prava i osnova demokratskog društva. Zakoni o lustraciji su doneti nakon potonuća autoritarnih režima u Češkoj, Poljskoj, Mađarskoj, Litvaniji, Letoniji, Rumuniji, Bugarskoj i Albaniji. Vodinelić tek usputno pominje da je u tim zemljama primenjena: 1) direktna lustracija (u kojoj komisija ili agencija za lustraciju donosi odluku kojom su oni koji su kršili ljudska prava ex lege diskvalifikovani kao kandidati za određene funkcije, te se od nadležnog organa traži da donese odluku o povlačenju dotičnog lica s funkcije, bez prethodnog upozorenja) i 2) indirektna lustracija (opomena kandidata za javnu funkciju da treba da povuče kandidaturu ili napusti funkciju, jer je utvrđeno da je u ranijem periodu kršio ljudska prava).

Opšti društveni preduslovi lustracije su: (1) potreba za moralnim i psihološkim pročišćenjem žrtava i nedobrovoljnih saradnika režima, i (2) potreba obezbeđenja nesmetanog tranzicijskog procesa spram realno mogućeg njegovog ugrožavanja, koji se omoguću-

je uspostavljanjem onih koji su u prethodnom režimu kršili ljudska prava.

Ukazujući da mere diskvalifikacije koje su ranije primenjivane u Srbiji nisu posedovale lustracionu prirodu, prof. Vodinelić smatra da se Srbija još uvek nije kvalifikovala za lustraciju već samo za običnu diskvalifikaciju iz sledećih razloga: Prvo, u Srbiji nema jasnog razgraničenja između žrtava i počinilaca. Tu nije bilo masovne, iznuđene saradnje sa režimom, posebno sa političkom policijom, kao u zemljama Istočnog bloka, niti je kršenje ljudskih prava imalo taj intenzitet. Drugo, kod nas je bilo isuviše dobrovoljnih saučesnika Miloševićevog režima, koji posle promena sebe prikazuju kao žrtve. Treće, raskid sa bivšim režimom bio je suviše mlak, obazriv i neefikasan, tako da su se perjanice i serviseri starog režima uspešno "preobukli" i zauzeli poziciju uz novu vlast. U aktuelnoj eliti, u politici, policiji, vojsci, pravosuđu, univerzitetu, medijima itd., isuviše je personalnog kontinuiteta. A u društvu sastavljenom od tolikih i takvih žrtava-saučesnika, takvih i tolikih polutana ne rađa se tek tako želja za savladavanjem prošlosti. Najzad, četvrto nepodnošljiva lakoća zaborava kod nas utiče na to da jednostavno nema ambijenta u kome bi se javila potreba za lustracijom.

Zato Vodinelić smatra da u Srbiji, s obzirom na nepostojanje volje političke elite i nezainteresovanost naroda, nema dobrih izgleda ni za običnu diskvalifikaciju. Na delu je sve očigledniji kontinuitet (stvarni i personalni) sa ranijim režimom koji, svakako, ne može doprineti formiranju odluke da se u vidu postupka diskvalifikacije (još manje lustracije) otvori pitanje autoritarne prošlosti. Njegov zaključak je obespokojavajući: "Sve dok i takvi delovi političke elite, uprkos tim sekven-

cama iz prošlosti, mogu više da koriste aktuelnoj vlasti, nego što mogu da joj naškode, njihova prošlost koja bi ih kvalifikovala za diskvalifikaciju, će biti tradirana a ne prevladana".

U poslednjoj raspravi autor kritički preispituje jednogodišnje iskustvo pravnog savladavanja prošlosti u Srbiji. S jedne strane, na pravnom savladavanju posledica autoritarizma u užem smislu učinjeni su značajni koraci (stavljanje van snage represivnog zakona o medijima, otvaranje dosijea Službe državne bezbednosti, donošenje zakona o ekstraprofitu, izrada nacrtu nekih zakona i dr.). Međutim, na drugoj strani kada je reč o ratovima, krvavim etničkim sukobima, vojskama, policiji i paravojskama i njihovim zločinima, u prvoj godini posle Miloševića nije učinjeno gotovo ništa. Štaviše, vidljiva je velika nesrazmera između aktivnosti međunarodnih i neaktivnosti domaćih sudova.

Analizirajući, iz ugla pravnog savladavanja prošlosti, kako dosadašnje poteze nove vlasti, usledele u proteklih godinu dana nakon 2000. godine, tako i ono što vlast nije započela ili nije najavila, prof. Vodinelić je došao do zaključka da je u Srbiji i SRJ i dalje na delu neosmišljena, nezaokružena i netransparentna pravna politika prema prošlosti, bez jasnog redosleda poteza u budućnosti. Po svemu sudeći, to pitanje, za sada, ne stoji među prioritetima nove vlasti.

Pisac ove sadržajne knjige izneo je jasno i odrešito svoj stav o pravnom savladavanju autoritarne prošlosti u Srbiji – temi više poznatoj nego spoznatoj. On upečatljivo pokazuje da je pravno savladavanje prošlosti složen i protivrečan proces koji zahteva ispunjenje brojnih i teških uslova. Peto oktobarskim prevratom 2000. godine desio se krah starog sistema vlasti, ali ne

i krah starog društva, prava, načina mišljenja, vrednovanja i delanja.

Sve rasprave su u izvornom obliku u kome su prvobitno bile napisane i saopštene na naučnim skupovima poslednjih godina, tako da su zadržale svoju izvornu svežinu i autentičnost. U njima su u prvom planu istaknuti problemi koji su poslednjih godina direktno određivali svakodnevni život i sudbinu ljudi u ovoj zemlji. One imaju izvanredan stručni i analitički karakter koji potiče iz temeljne teorijske i naučne obrazovanosti autora, ali i iz njegove etičke i moralne pozicije.

U našoj pravnoj literaturi ovo je prva i, za sada, jedina knjiga koja na celovit i teorijski utemeljen način obrađuje pitanje srpske strane pravnog savladavanja autoritarne prošlosti. Autorska samosvojnost pisca ove studije ogleda se u njenim brojnim vrlinama: kompetentnost, minucioznost, doslednost i originalnost, kao i smelost u zaključivanju, konsekventnost u izlaganju. Autor je ispoljio retku spremnost i sposobnost da izriče stručne, teorijski utemeljene sudove i dijagnoze o rovitim aktivnim društvenim procesima i pravnim oblicima koji tek dobijaju čvršće forme i institucionalne oblike. Njegova analiza nosi obeležja objektivnosti, principijelnosti i naglašenog ličnog stava, a krasi je temeljna teorijska i pravna obrazovanost, bogata erudicija, elegantan stil, jasan i precizan jezik.

Uprkos vrlinama, ovakve knjige pate od neizbežnih slabosti. Budući da su prilozu u njoj nastali različitim povodima u vidu saopštenja za stručne i naučne skupove, tekstovi sadržinski i metodološki ne predstavljaju konzistentnu celinu. Tek su ovlaš dotaknuta uporedna iskustva i analiza normativnih rešenja pitanja pravnog savladavanja prošlosti u svetu, posebno u

zemljama u tranziciji. Potpuno je izostao uvid u konstruktivne predloge, modele zakona i alternativne projekte koje su pojedini stručnjaci i ekspertske timovi Centra za unapređivanje pravnih studija, Beogradskog centra za ljudska prava, Centra za antiratnu akciju, Foruma iurisa i dr. ponudili u cilju preduzimanja prvih koraka u pravnom savladavanju autoritarne prošlosti. Izvornost, neposrednost i autentični karakter tekstova koji su objavljeni u obliku kako su prvobitno bili pripremljeni, pored dobrih ima i loših strana. Oni su više zbir članaka, delovi rasplinutog mozaika, a ne zaokružena i konzistentna studija.

U celini uzev ovo je još jedna vredna knjiga pionirskog karaktera prof. Vladimira Vodinelića. Kao što je pre tri decenije mukotrпно krčio prostor u našoj pravnoj nauci za istraživanje i zaštitu ličnih prava, tako se danas latio nezahvalnog utiranja puta pravnom savladavanju naše autoritarne prošlosti. Rezultat je ova studija koja je proizvod njegovog snažnog duha u kojem se ukrštaju analitičko umeće, kompetentnost, juristička erudicija i kritičko držanje. Ona je svedočanstvo o nama i našem vremenu ispražnjenom od prava i pravde, mali intelektualni kompas u našoj dugoj plovidbi ka pravnoj državi i vladavini prava.

Nikola Šuica

POLIGON DEJSTVA

*Centralnoevropski aspekti
vojvodanskih
avangardi 1920-2000: Granični
fenomeni, fenomeni granica*

Izložba održana u Muzeju savremene likovne umetnosti u Novom Sadu, septembra i Salonu Muzeja savremene umetnosti u Beogradu, oktobra 2002.

Studijska izložba koja zahvata razdoblje od osamdeset godina XX veka, kroz umetničke aspekte na teritoriji kulturne mape srednje Evrope, temelji se na zahtevima regionalnog određenja.

U složenoj postavci umetničkih rezultata i dokumenata na izložbi, namereno je pretresanje odnosa političkih usvajanja jednog datog prostora bez administrativnih granica i otud, stvaralačkih izražajnosti koje, naknadno redefinišu odnos teritorije s mar-

gine, kakva je u srednjoevropskom okviru, postala Vojvodina, i to manje kao pokrajinska oblast u okvirima Srbije i bivših Jugoslavija, već kao prostor za odista preobilno reaktiviranje odnosa raznolikih atmosfera i pojava liberalnih pristupa. Radi se o potrazi za geografskim prostorom kulture, i otud aktivnim odnosom između životnih stvarnosti u raznolikim razdobljima i njihovim umetničkim doprinosima, što u zajedničkom predgovoru svojevrnog zbornika ogleđa, objavljenog za izložbu, naglašavaju Miško Šuvaković i Darko Šimičić, dakle o autonomnim iskazima u duhu i individualnim saznanjima, u njihovom, "političkom, religioznom, etničkom i kulturnom i umetničkom smislu."

Polazeći od pretpostavke u pitanju granice i razlikovanja koje oblast – pokrajina ili jednostavno veza topografskih oblasti Vojvodine čine i početkom XXI veka, priređivači izložbe i zbornika, među kojima su i Dragomir Ugren kao kustos, a jednako svojim doprinosima u tekstovima i Nebojša Milenković, Suzana Vuksanović Soleša, kao i, uz navedene, autori studijskih tekstova Ješa Denegri, Dubravka Đurić i Marija Cindori, okrenuti su pokušaju redefinisavanja avangardne kulture Vojvodine kao aktuelnog pitanja koje u današnjim ispoljavanjima multikulturalizma nude raznolike istorijske deonice. Za umetničko nasleđe, takva strujanja su u kontekstu Vojvodine kao oblasti srednjoevropske klime istorijskog kopnjenja austrougarskog carstva zahvatila silovito zračenje i ispoljavanja njenih žitelja i protagonista kulture. U samoj najavi posebnosti i ekskluzivnosti, okvir nestajućeg austrougarskog kulturnog prostora povezan je s pitanjima etničkih migracija koje su od nastanka Kraljevine SHS, kao i u drugoj polovini XX veka postale simpto-

matičan model za primenu ekscenčnih praksi u stvaralaštvu koje upućuju i na svoje jezičke posebnosti i istovremeno na ideološka i etnička pitanja u razdobljima kolektivnog shvatanja modernosti i modernog.

Polozicija za izložbu i zbornik ogleđa pokazala se u potpunosti logičnom, budući da je na izloženim primerima i etapama tokom decenija, sve do datumske završnice XX veka ponuđen koncept raznolikih primera avangardnosti i modela koji su likovnu umetnost ili šire shvatano, modernističku kulturu podvrgavali ispoljavanjima sopstvenih traganja i osećanja stvarnosti, na stranu od ideoloških matrica u sopstvenim regionalnim okvirima i putem vlastitih intimnih angažmana.

Teza o preispitivanju prošlosti kulture podvrgnuta je savremenim teorijama okrenutim objašnjenjima putem analize prostora i vremena, onima koje unutar korpusa studija kulture s jednakom pažnjom, ili u pojedinim globalnim primerima naglašenije ističu pitanja identiteta, etničke posebnosti, opstanka, kao i razlikovanja roda i svih fizičkih sastojaka specifičnosti prostora kakve u svojim oblastima i naseljenim stecištima s mnogim skrivenim nalazima poseduje i Vojvodina.

Polazeći od utemeljenih postavki da region zahvata različite mikrokulturne sisteme, od kulturnih sredina i običajnih tradicija Srba, Mađara, Hrvata, Bunjevaca, Rusina, Roma, Nemaca i Jevreja, mapiranje međuuticaja tih modela kao paradoksalna spreća između zatvorenosti i poimanja otvorenih strujanja ubeležena je na imaginarnoj mapi istorijskih posledica kulturne prošlosti u raznolike toponime mesta i malih oblasti, ali, svakako u vidu modernističkih avangardi i kroz odnose između većih varoši i gradova, gde prvenstveno Beć i Budimpešta

imaju preimućstvo. Širenje 'francjozefovskog arhipelaga' saznanja, tradicije i stilskih i estetskih izmena, kao i načina ponašanja i migracija kao centralnoevropski poligon zahvata i gradove kao što su Grac, Ljubljana, Zagreb, Šid, Beograd, Novi Sad, Vršac, Subotica, Segedin, na istoku čak Bukurešt, a prema severu i zraćenju sredine kao što su bili Bratislava, Prag, Varšava i Gdanjsk i u krajnjoj instanci, Berlin.

Teza o decentralizaciji vojvodanske prošlosti počiva na modelu određljivoj istorijom kulture i dejstvom umetničkih avangardi i različito intoniranog i prihvatnog nasleđa, fokusirajući pretpostavke identiteta izvornog avangardnog u prvoj polovini XX veka.

Uključujući, uz izabrane nalaze prevashodno likovnih rezultata poimanja avangardnog, prekršiteljskog i individualno proživljavanog, podsticaj koji raznoliki razvoji obrazaca formiraju uključuju ekspresionizam, subotički i novosadski odjek pokreta Dade, zatim pojedine primere enformela u slikarstvu poznih pedesetih godina i mnogostrukim razvojnim linijama umetnosti u poslednje tri decenije.

U tom domenu, i razvijena mreža letrističkih veza s neoavangardnim tekstualizmom, nastupima u umetničkim grupama i odjecima liberalnih oslobađanja posle '68, usmereni su prema razvijanju izraza i istupa konceptualne umetnosti, jednako u grupnim primerima i individualnim predstavljajanjima. Odvažno i uz iznesene dokaze, postavke i izložbe i zbornika zahvataju i primere koji su usledili i koji traju u našem razdoblju: od mapiranja identiteta unutar deonica performansa novosadske umetnice, preko obnove geometrijskog i kriptičnog pribežišta neo-konceptualizma do prakse koja stanje društva, regiona i raspadnute socijalne

stičke Jugoslavije uvodi u primere ciničnog zahvata nad postojanjem, i to u jeku klaustrofobičnih godina nacionalističkih razbuđivanja i opasnosti po puki opstanak.

U tom iskidanom redosledu istorije, pogotovo u vojvođanskoj praksi umetnosti poslednjih tridesetak godina mogu se naći i evolutivni slučajevi i istrajna predanost pojedinih delatnika kakvi su Slavko Matković, Balint Sombati, Miroslav Mandić ili Katalin Ladik. Specifičnosti individualnih poetičkih iskoraka, u potpunosti se u regionalnom primeru Vojvodine udaljuju od mapiranja kulturne istorije austrougarskih centara kakvi su Beč i Budimpešta, ali jednako i refleksije pro- točnosti informacija koje je na toj mapi uspostavljao i u svom izvesnom odjeku prostorne sredine i dalje neispitanog velegrada nosio i Beograd. U skladu s korisnim podelama i očuvanim primerima iz stvaralačke prošlosti u Vojvodini, mogla bi se načiniti fuzija shvatanja pojavnosti i realnog koja civilizaciju daleke epohe shvataju isključivo u svom animističkom ekspresivnom ili zatvorenom jezičkom modelu. Tako se ekspresionizam i stvaralački smerovi između pribežišta u udaljavanju od realnih kanona u predstavljanjima prirode i istorije velikih centara mogu prevesti u izraze snažnog gesta s jedne i kubističkog s druge strane u slikarskim opusima Konjovića, Šumanovića, Ivana Radovića i Arpada Baláša, ali i ponuditi sve manja distanca s poetičnim osećajem krize i apsurdna, nalik na upliv nemačke 'Nove stvarnosti' tog likovnog odraza nelagode i užasavajućih izgleda socijalnih i moralnih pitanja. Sasvim je drukčiji rezultat u domenu odnosa likovna predstava – tekst u internacionalnoj dadaističkoj radikalnosti i osporavateljskoj pri-

rodi koju je ona zadobila u svojim regionalnim sredinama, kakva je eklektičnost pokreta konstruktivističkih fantazija futurizma u beogradskim i zagrebačkim i nacionalističkim proglašenjima Zenitizma i Ljubomira Micića, kao i radu subotičkih mađarskih emigranata posle Prvog svetskog rata i okriplja koji su časopisi 'UT' u Novom Sadu i 'Hirlap' u Subotici iskazali, i to u svojim stilskim određenjima. Stvorenje realni front pre svega poetično intoniranih pitanja što pretresaju dadaistički začete potrebe prevrednovanja svih dotadašnjih devetnaestovekovnih shvatanja. Od svrhe angažovane književnosti, do korišćenja novih mogućnosti arhitekture, likovnog dela i programskog uređenja života, modernistički ekscesi zadirali su u pitanja nacionalnog i univerzalnog prozivajući na buntovan način uvrežene postavke društva i hijerarhija zaostalih iz ekonomskih i društvenih navika XIX veka. Pitanje tog prevratnog postupka grupne i programske postavke kao glavne osobine nove napredne stvaralačke prakse poseduje mnoge etape kojima se u modernističkom zamahu postavljalo i otvaralo pitanje mnogostrukosti složenih mreža uticaja i delovanja, a pre svega u revolucionisanju, kako su Dada i kasnije nadrealizam pružili, strategije pisanja, iskaza i plasiranja poruke u odnosu na nacionalna svojstva, ili kako je program iz 1922, iz novosadskog časopisa 'UT' pokazao – nadnacionalnog, što je rezultovalo u utopijskom zahtevu za kristalizacijom svih aspekata života i iskustva.

Ma koliko se projektovanje avantgardnog može pratiti na osnovu tokova u svetu procesualno, i pre svega unutar različitih vidova organizovanja i upliva u tokove pedagoških načela kakva je za modernističke primere i ličnosti bila škola Bauhaus, osećaj stal-

ne pokretljivosti zahvatio je i etape istorijskog modernizma i u malini sredinama Vojvodine. Ekscesna i istovremeno istraživačka crta sustiče se u tumačenju, što je za tezu i izložbe i zbornika značajno, izuzetne izdvojenosti ulja na platnu *Genius*, delu iz 1929, Ivana Tabakovića, rođenog u Aradu u Rumuniji, a čiji je opus u okviru srpske umetnosti prerastao u najkonzistentnije eksperimentatorske porive. Iz kruga intimističkog osećaja u slikarstvu u svom kasnijem delovanju prevashodno u Beogradu, našao se pred teorijskim postavkama preispitivanja opažanja s oglednim likovnim rezultatima. Promišljanja vizuelnih potencijala predao je fenomenima stvaranja programskih kolaža i montaža kojima je u ciklusu *Život, misli, snovi* od sredine šezdesetih pa tokom svojih i poslednjih stvaralačkih deset godina dovršio višedecenijsku umetničku avanturu. Tabakovićeve slika *Genius*, pozornica je imaginarne i zatvorene kamernе atmosfere, satirično naslikane grupe ljudi u bezumnoj muzicirajućoj apsurdnosti i očiglednoj nekomunikativnosti sugerisanoj u predmetnim sastojcima uz sijaset flaša, sugerišući ne samo rasmusnost alkoholizirane stvarnosti, već i odnos prema bezizlaznosti i konfliktnoj realnosti. Humorna strana ove alegorije poremećaja razvijenog ljudskog društva može se sagledati u ključu parabola tipa starog slikarstva i Petera Brojgela, ali njena rezonansa je naglašen cilj pokazivanja jednog nadrealnog poimanja fantazma o protivurečnostima koje je upravo kultura centralnoevropske mnogostrukosti i otežanog društvenog jedinstva ispoljavala. Kretanjem od takve, izuzetne i jedinstvene slike mogu se na indirektnan način pratiti programski zahtevi koji su joj prethodili od strane dadaističkog odjeka, ali i rezignacije u shva-

tanjima koje su stigle decenijama kasnije posle Drugog svetskog rata, a sabijene su u egzistencijalistički talas enformela kao slikarstva materije gde se Branko Protić, Jožef Ač, Pal Petrik i Bogdanka Poznanović pokazuju kao eksponenti radikalnog oponiranja i anti-slikanja kao stava koji je svoje okrilje posedovao i u svojevrsnom programskom nastupu beogradske grupe i njenim rezultatima. U Denegrijevom tumačenju ovih pojava, prevashodno dela Jožefa Ača, naglašeno je da je predeo polazište ali da (cit.) “zbog toga on nipošto nije slikar ‘zavičajnog pejzaža’ kao motiva, koji je u posleratnoj umetnosti u Vojvodini dugo smatran jedinom autentičnom pojavom, po primeru i na tragu uticajnog Konjovićevog uzora. Ač se od takvog regionalističkog poimanja slikarstva odvojio (...) što naročito važi za seriju slika sa gustim slojevima materije (...) Priroda, dakle, nije poreknuta u ovom slikarstvu konkretne monohromne, najčešće pepeljasto sive ili mrke materije, upravo zbog toga ovo slikarstvo može se smatrati onom podvrstom enformela na koji se primenjuje pojam ‘poslednji naturalizam’.”

U ogledu Šidska Trojka ili logika granice, Miško Šuvaković, kao i u odabranim primerima na izložbi, pokazuje da se u okviru varoši kao što je Šid pri granici Srema i tog dela Vojvodine s počecima Slavonije u Hrvatskoj, nalazi jedinstven uticajno uzročno-posledični niz stvaralačkih svetova. Njime istorijski otpočinje Sava Šumanović, čija je umetnička putanja od Zemuna, Zagreba i Pariza do rodnog Šida i paradigma napona i individualističkih grozničavih traganja modernizma. Ilija Bosilj, pseudonim po prezimenu Bašičevića zemljoradnika koji se krajem pedesetih, samouk okrenuo stvaranju vlastite slikovne mitologije i

treći slučaj, kompleksno delovanje njegovog sina Dimitrija Bašičevića, koji je svoju tezu iz istorije umetnosti i posvetio Šumanovićevom slikarstvu, a kao direktor Muzeja naivne umetnosti u Zagrebu bio poznat i kao istraživač i pisac ogleđa i tekstova. Paradoksalno i poneseno unošenje u primere umetnosti, kao što je poznato, odvelo gaje u paralelizam delovanja, te je ista osoba postala poznata i pod pseudonimom Mangelos, po toponimu sremškog sela njegovog porekla. Kao takav, Bašičević – Mangelos član je neodada i protofluksus grupe Gorgona u Zagrebu i angažovan na vlastitom skoro skrivenom radu: sveskama, beležnicama, slikama od reči i objektima dramatičnog preispitivanja pitanja jezika i značenja i konstrukcije identiteta unutar širokog zahvata srednjoevropske umetnosti. Moć izražajnosti koja čini proizvode i delovanja ove tri ličnosti, pomogla je određenjima zasebnih mitologija i kolopletu uticaja u odnosima između realnosti i unutarnjeg sveta kroz likovne, kod Šumanovića i Bosilja i tekstualno značenjske i predmetne predstave kod Mangelosa. U obnovljenim čitanjima i u domenu senzibiliteta njihovih postupaka, iskrsava na posredan i za razliku od dadaističkih angažmana, sasvim drukčiji način propitivanja istorijskih pozicija stvaralačke individualnosti. Kritičko čitanje prošlosti, i u njihovim i u drugim primerima, pogotovo s ideološkim nabojima nacionalnog – regionalnog, omogućava da se i posredstvom kriptičnosti i ushićenja u iskazima i likovnim predstavama, naznači novi migracioni identitet unutar čak i psihoanalitičkih raščlanjivanja rezultata.

Od primera reduktivne apstrakcije, kod nekolicine vojvođanskih stvaralaca i dve grupe, *Bosh+Bosch* i *Kod* i njihovih proglašenja stiže se ponegde i

simultano do saradnji koje premošću postavke letrizma, konkretne poezije i iskoračuju prema pejzažnim intervencijama i akcijama kao sinonimu za delovanje u eksterijeru. Konceptualna umetnička praksa, pre svega u primerima iz Novog Sada po svojim istraživačkim stavovima i razradama zalazi i u intervencije u domenu *Land Art* kod Lasla Kerekeša, i pitanja identiteta koji se od pionirskih dana Katalin Ladik od kraja šezdesetih godina u svom otelotvorenju iskazivao i u devedesetim na pararitualnim preispitivanjima Milice Mrde Kuzmanov, gde se pitanje ženskog identiteta i centriranje politike telesnosti uznose u otvoreno provokativnim postavkama prema vremenu krize i lomova devedesetih godina. Retko se gde, čak i u decenijama udaljenim primerima teorijsko pitanje mesta, i prostor i individualnost kao tekst postavljaju s toliko čitljivih i izazovnih postavki. I mada se prostor slike, i fizički prostor delovanja otvaraju kao dva poligona za prevratne primere vojvođanskih umetnika, upravo je migraciona svedenost ili senzibilitet prema apsurdnom i bezizlazu dospelo u opiranjima ideloških i nekomunikativnih modela društva, i to kao tema koja se markantno ukazuje u raznolikosti kulturnih pristupa i mogućeg stvaranja jedinstva, upravo unutar fenomena postojećih ali i nevidljivih granica.

Razrešenje za takve primere čini i dejstvo unutar analitičkog slikanja i geometrijske doslednosti grupe Verbum Program i Dragomira Ugrena, ali i rezultati političke umetnosti u Vojvodini 90-ih godina, gde se uz aktivnog Balinta Sombatija s performansom u galeriji i puštanjem vlastite krvi iz vena na bolničkom ležaju pod zastavom zgasle Socijalističke Federativne Jugoslavije, nalaze i ironični radovi s kru-

pnim mehanizacijama Zvonimira Santrača i Živka Grozdanića iz Vršca s jedne i umetničke asocijacije *Apsolutno* iz Novog Sada s druge strane. Odnos prema poliranju postojanja i užasavajućoj realnosti pokazuje se u primerima korišćenja alegorije ratova i prolaznosti kao što je Santračev *Balkanski voz*, realna kompozicija dotrajale mehanizacije užasa i pretnje postavljena na jednom sporednom koloseku ili Grozdanićeve *arte povera* instalacije kao korišćenje teških materijala metala ili prosute krvi i belih bubrega iz kasapnice, marketinški oglašenim kao srpski specijalitet. Asocijacija *Apsolutno* u radu nekoliko svojih članova je na tragu medijske ekranske kulture i kroz komentare apsurdna televizijske ekspanzije, Interneta i sistema označavanja specijalističke robe, pokazuje ironijski pomak rada s konstruisanjem neretko virtualne i elektronske simbolizacije u izmaknutim načinima opšteprihvaćenih merenja vremena, vredno-

sti i globalnih usvajanja protoka i komunikativnosti civilizacije slike.

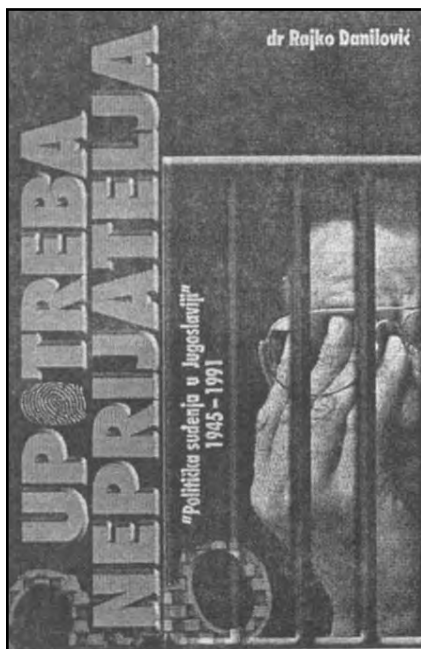
Kao plakat izložbe, ali i naslovna strana zbornika, našla se radikalno ironijska pozicija označavanja centralno-evropskog slučaja s vojvođanske strane: foto registracija Sombatijevog performansa iz 1972, koji s transparentom na kome je anfas lik Lenjina pozira na različitim budimpeštanskim lokacijama, pred oronulim fasadama i izbledelim trgovačkim natpisima, a sve u vremenu prevlasti sovjetske ideološke neprikosnovenosti u tom delu Evrope. Izazovnost aspekata avangardi, za ukrštanje stvaralačkih razloga i tekstualnih i vizuelnih čitanja donela je plodotvornu tenziju rasvetljavanja prošlosti. Poučnim redosledom izložbe i tema u monografiji, približena je daleka prošlost s neposrednom, kao i kontekst okrilja vojvođanskih specifičnosti, jednako na lokacijama, u sačuvanim delima, i slučajevima koji se izdvajaju od ravnodušnosti i zaborava.

Csernik Attila, *Telopsis*, akcija, 1975.

Dragoljub Todorović

**KNJIGA O DELIKTU
MIŠLJENJA**

Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja – Politička suđenja u Jugoslaviji 1945 -1991*, Beograd 2003.

Knjiga *Upotreba neprijatelja* Rajka Danilovića predstavlja izvanredan pregled suđenja ljudskom mišljenju, uverenju, ubedenju, imaginaciji, kreativnosti, duhu, veri i najdubljim i najintimnijim produktima misaone radnje čoveka, jedinog živog stvora koji ima sposobnost mišljenja, njegove artikulacije i prezentacije. Da bi se Danilovićeva rasprava u potpunosti razumela, neophodno je napraviti distinkciju između verbalnog delikta i delikta mišljenja. Verbalni delikt je široko zastupljen u svim krivičnim zakonima, u svim epohama i svim državama. Naj-

karakterističnija dela verbalnog delikta su krivična dela protiv časti i ugleda kao što su kleveta, uvreda, iznošenje ličnih i porodičnih prilika, omalovažavanje prebacivanjem za krivično delo i druga.

U članu 96. KZ Srbije predviđeno je kada se neće kazniti optuženi za verbalni delikt:

“Neće se kazniti ko se uvredljivo izrazi o drugome u naučnom, književnom ili umetničkom delu, ozbiljnoj kritici, vršenju službene dužnosti novinarskog poziva, političke ili druge društvene delatnosti, odbrani nekog prava ili pri zaštiti opravdanih interesa i ako iz načina izražavanja ili drugih okolnosti proizlazi da to nije učinio u nameri omalovažavanja.”

Navedena zakonska odredba najbolje formuliše razliku između verbalnog delikta i delikta mišljenja.

Knjiga Rajka Danilovića tretira samo delikt mišljenja. Po osnovu delikta mišljenja progonjeni su, hapšeni, suđeni, osuđivani i upućivani na robiju autori naučnih, književnih i umetničkih dela, zatim oni koji upućuju ozbiljnu kritiku, vrše novinarski poziv, političke ili druge delatnosti. Dakle, za delikt mišljenja odgovaralo se za sve ono što je zakonom izričito određeno kao nekažnjivo za verbalni delikt.

Reč je o najslikovitijem i najilustrativnijem opisu razlike između verbalnog delikta i delikta mišljenja. Znači, Rajko Danilović u svojoj knjizi piše o suđenju za delikt mišljenja, o upotrebi delikta mišljenja za progon političkog protivnika, o deliktu mišljenja kao instrumentu kontrole javnog mnjenja, o deliktu mišljenja kao vidu disciplinovanja naučnika, književnika i umetnika, o deliktu mišljenja koji je kao mač visio nad glavom svakog čoveka i građanina koji je hteo da izrazi i najbenignije i najbezazlenije mišljenje.

Delikt mišljenja u svom najogljelijem vidu prvi put se pojavio u Lenjinovom pismu Kurskom od 17. maja 1922. godine:

“Druže Kurski! Kao dopunu našeg razgovora šaljem Vam skicu dopunskog paragrafa Krivičnog zakona. To je samo skica koja, naravno, zahteva svaku obradu i preradu. Osnovna misao je, nadam se, jasna bez obzira na sve nedostatke skice: otvoreno istaći principijelno i politički verodostojno (a ne samo pravnički usko) stanište koje motiviše suštinu i opravdanje terora, njegovu neophodnost, njegove granice.

Sud ne treba da isključi teror: obećati to bila bi samoobmana, već ga treba obrazložiti i ozakoniti principijelno, jasno, bez laži i ulepšavanja. Treba dati što šire formulacije jer će tek revolucionarna savest odrediti manje ili više šire primene u praksi.”

Po ovoj Lenjinovoj skici kod nas posle rata streljani su mnogi politički neistomišljenici komunizma. U knjizi Rajka Danilovića obrađeni su slučajevi likvidacije Krležinog prijatelja, lekara, psihijatra dr. Đure Vranešića, poglavara hrvatske pravoslavne crkve Georgija Ivanovića Maksimova Germogena, evangelističkog biskupa Filipa Popa, zagrebačkog muftije Ismeta efendije Muftića. Svima njima jedina krivica bila je što nisu komunisti i što ne preferiraju komunistički pogled na svet.

Danilović opširno piše o presudi Vojnog suda Prvog korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije koja je objavljena na naslovnoj strani *Politike* 27. novembra 1944. godine po kojoj su osuđeni na smrt i streljani 105 građana Beograda i to samo zato što nisu simpatizovali i podržavali komuniste koji su upravo osvajali vlast, Beograd i Srbiju. Među tih 105 potpuno

nevinih građana Beograda bili su književnik Svetislav Stefanović, glumci Aca Cvetković, Jovan Tanić i Ljubo Vasiljević i mnogi slikari, novinari, profesori i drugi.

Svetislav Stefanović, lekar, pesnik, esejista, dramski pisac, najbolji prevodilac Šekspira na srpski jezik, bio je među 105 streljanih Beograđana. Po presudi objavljenoj na naslovnoj strani *Politike* Stefanović je streljan zato što je još pre rata preveo Musolinijevu knjigu *Država*, što je za vreme rata bio komesar Srpske književne zadruge koja je pod okupacijom izdavala knjige. Inače, pod okupacijom pekari peku hleb, glumci glume, izdavači izdaju knjige, a ilegalci podmeću bombe i vrše atentate. Dakle, svako radi svoj posao. Posebno se u krivicu Stefanoviću stavlja da je bio član nemačke komisije za klevetanje sovjetske vlasti u vezi sa nemačkim zločinima u Vinici. Reč je o tome da je Staljin streljao veliki broj seljaka u Vinici u Ukrajini i 12.500 poljskih oficira u Katinskoj šumi i to pripisao Nemcima. Hitler je obrazovao Komisiju od 12 lekara – eksperata za sudsku medicinu i patologiju iz svih okupiranih zemalja. Komisija je na osnovu velikog broja parametara, repera i dokaza pouzdano i sa stopostotnom sigurnošću utvrdila da su oba zločina i u Vinici i u Katinskoj šumi izvršili Sovjeti. Kasnije ruski predsednik Boris Jeljcin je te zločine priznao, o tome su sklopljeni i ratifikovani međudržavni ugovori i više nema nikakvog spora, sumnje ili dileme da su zločine u Vinici i Katinskoj šumi počinili Sovjeti. Svetislav Stefanović je kao lekar bio član Komisije koja je utvrdila istinu o zločinu u Vinici. Prema tome Stefanović nije klevetao sovjetsku vlast.

Slično Lenjinu, Josip Broz Tito je na XXI sednici Predsedništva CK SKJ

u Karadorđevu 1. decembra 1971. godine, na kojoj je smenjeno hrvatsko rukovodstvo, rekao:

“Interesi revolucije su iznad svega. Nije istina da smo mi paralisani i da nas u tome sprečava imunitet univerziteta. Jer kontrarevolucionarne tendencije moraju se sprečavati revolucionarnim sredstvima. Tužilaštva se često drže paragrafa kao pijan plota. Moraju se primenjivati i administrativne mere. Inače, ako budemo govorili da treba politički raditi, nećemo daleko stići...”

Danilović je u knjizi *Upotreba neprijatelja* najveći prostor posvetio progonima umetnika i stvaralaca (književnika, pesnika, roditelja, glumaca i drugih) u kasnom titovskom i ranom post-titovskom periodu:

Književnik Ivan Ivanović osuđen je u Okružnom sudu u Prokuplju zbog romana *Crveni kralj* u kome je Jugoslaviju zvao Juga i Jugovina. Stvarni razlozi osude su što mu je otac u Drugom svetskom ratu bio komandant četničke brigade.

Filmski reditelj Lazar Stojanović, osuđen je na tri godine zatvora zbog filma *Plastični Isus* sa kojim je diplomirao sa ocenom 10 (deset) na Katedri za režiju Akademije za pozorište, film, radio i televiziju.

Dodatno, pored filma Stojanović je osuđen za delikt mišljenja zbog polemičke rasprave o politici koju je, kao vojnik u kasarni, vodio sa tada mladim kapetanom Vukom Obradovićem, koji je u istoriji JNA najbrže i najviše napredovao i koji je na sudu svedočio protiv Stojanovića.

Književnik Momčilo Selić, osuđen je na sedam godina zatvora 1981. godine u Okružnom sudu u Beogradu zbog teksta u kome je najteža inkriminacija bila ta da Tito farba kosu.

Sudija Šekularac koji je osudio Selića, nakon četvrt veka u jednom razgo-

voru, u kome mu je zamerena osuda Selica rekao je: “I danas bih ga osudio na istu kaznu.”

Pesnik Gojko Đogo izdao je zbirku pesama kod tada najvećeg, najznačajnijeg i najuglednijeg državnog izdavača Prosvete i to nakon kompletne i komplikovane procedure kroz koju je knjiga prošla, kao i svaka druga uostalom. Ipak, zbog te zbirke sa naslovom *Vunena vremena* Gojko Đogo je uhapšen, protiv njega je pokrenut krivični postupak u Okružnom sudu u Beogradu i osuđen je na dve godine robije.

Iako je Đogova knjiga čista umešnost i vrlo zapažena, kasnije se pokazalo, prekretnička zbirka poezije, sudija Venijamin Pejović je u presudi zove tekst i tretira kao tekst, nijednom rečju ne pominjući da je reč o poeziji.

U tom smislu su se na sudu i u javnosti izjašnjavale i brojne Đogove kolege, kao Milan Komnenić, Brana Petrović, Svetlana Velmar Janković, Petar Džadžić, Miodrag Bulatović, Miodrag Pavlović i mnogi drugi.

Invazija trupa Varšavskog pakta na Čehoslovačku avgusta 1968. godine i smena Dubčeka, Smrkovskog, Šika, Štrougala, i drugih protagonista tzv. Praškog proleća izazvala je oštru reakciju vlasti, javnog mnjenja i svih struktura tadašnjeg jugoslovenskog društva i države. U Beogradu na Trgu Marksa i Engelsa organizovan je veliki miting na kome je Mijalko Todorović održao jedan oštar i prilično neobičajan govor protiv Sovjetskog Saveza. U Zagrebu najoštriji bio je Mika Tripalo.

Godinu dana kasnije Josip Broz se odlučio da popravi odnose sa Sovjetskim Savezom i pozvao je u posetu njihovog ministra inostranih poslova Andreja Gromika. Baš tada, glavni i odgovorni urednik *Književnih novi-*

na, ugledni književnik, književni kritičar i germanista Zoran Gluščević, objavio je, povodom godišnjice intervencije snaga Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj, tekst u *Književnim novinama* sa naslovom "Pet varijacija na temu Praško proleće 1968. god." u kome je tu intervenciju osuđivao, a posebno je u satiričnom maniru i pamfletski pisao o Crvenoj armiji.

Rusi su to pročitali i uslovili Gromikov dolazak izvođenjem na sud i osuđom Gluščevića. Tito, kao pragmatičan političar, to prihvata, ali je partijskim kanalima poručio da se Gluščeviću izrekne uslovna osuda. Kada je ta direktiva došla do tadašnjeg predsednika Okružnog suda u Beogradu Mome Preradovića on je razmišljao kome sudiji da dodeli u rad Gluščevićev predmet sa direktivom o uslovnoj osudi. Odlučio se da predmet poveri sudiji Draganu Lukiću koji je bio ozbiljan čovek, gospodin i odličan sudija, a nije bio član Saveza komunista, što je među sudijama toga vremena bila prava retkost, jer je za izbor sudije bilo *conditio sine qua non* članstvo u SKJ.

Preradović je pozvao Lukića i obratio mu se rečima:

"Dragane, evo ti ovaj predmet Gluščevića, morali smo da mu sudimo zbog Gromikove posete, ali to brzo završi i izreci mu uslovnu osudu."

Na to je sudija Lukić ustao, stavio ruku na srce i patetično rekao:

"Predsedniče, čovek koji je oklevetao najslavniju armiju sveta ne može da dobije uslovnu osvetu."

Preradović se zbunio, ali je ovu Lukićevu primedbu prečutao, a Lukić je odneo predmet.

Preradović je kasnije proverio Lukićevu biografiju i utvrdio da je sudija Dragan Lukić 1948. godine bio sekretar Ekonomskog fakulteta u Beo-

gradu i da je kao ibeovac isključen iz partije.

Naravno, Lukić je osudio Gluščevića na aktivnu kaznu zatvora u trajanju od šest meseci što je tek u žalbenom postupku Vrhovni sud uslovio.

Danilović razmatra i druge slučajeve progona zbog delikta mišljenja pesnika, naučnika, glumaca i svih koji se bave misaonim aktivnostima i kombinacijama.

Pesnik Milan Milišić, osuđen je zbog pripovetke objavljene u dubrovačkom listu *Laus*, inače izrazito umetnički i humanistički intonirane, redovni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, Mihailo Đurić, osuđen je na dve godine zatvora zbog diskusije na Nastavno-naučnom veću Pravnog fakulteta čiji je član bio, a na diskusiju o ustavnim amandmanima je pozvan, književnik Dragoljub Ivanović, osuđen je na tri godine zatvora zbog diskusije na filozofskom simpozijumu na Divčibarama.

Priča o deliktu mišljenja nije završena – u krivičnom zakonodavstvu još postoji delikt mišljenja. U članu 218 Krivičnog zakona Srbije predviđeno je krivično delo širenje lažnih vesti, koje je delo par excellence.

Zakon o krivičnom postupku u toku 2002. godine dva puta je menjan i to direktno na štetu ljudskih prava, pravne države i zakonske procedure. Izmene Zakona o krivičnom postupku kao da su pravljenе po instrukcijama drugova Lenjina i Tita, jer se nove odredbe zakona mogu tumačiti zavisno od dnevopolitičkih potreba, kako to garnituri na vlasti u datom trenutku odgovara.

Nakon atentata i pogibije premijera Srbije Zorana Đinđića, može se reći da Zakon o krivičnom postupku u Srbiji više praktično ne postoji. Uvo-

đenjem vanrednog stanja on je suspendovan, a Vlada Srbije i njeni zvaničnici predlažu izmene procesnog, zakona u krivičnoj oblasti koje su daleko rigoroznije od odredbi u uslovima vanrednog stanja. Novi srpski premijer, potpredsednik Jovanović, ministri policije, pravde i kulture prosto se nadmeću i utrkuju ko će predložiti više restriktivnijih, staljinističkih, na štetu ljudskih prava odredaba Zakona o kri-

vičnom postupku. Tako predsednik Vlade izjavljuje notornu glupost:

“Za kriminalce vanredno stanje će trajati večito.”

Njegov potpredsednik je još eksplicitniji:

“Nema demokratije za neprijatelje demokratije.”

Sve to predstavlja veliki korak unazad, čak i u odnosu na poznatog autokratu Josipa Broza Tita.

Szombathy Balint, *Zastave II*, Galerija “Zlatno oko”, Novi Sad, 1995.

Wickedness. Net

POROČNOST – JEDAN OD SEDAM SMRTNIH GREHOVA

Projekat Wickedness.net na svojoj Internet adresi obavještava o istraživanju u cilju otkrića svih pitanja rasprava o zlu i ljudskom poroku. Postavljena su dva glavna cilja: da se obezbedi obiman forum koji će se obavezati da promovirše interdisciplinarno i multidisciplinarno istraživanje i odgovori na pitanje ‘Kakve su perspektive zla i poroka?’

Uz osnovnu nameru da stavi na raspolaganje naučnicima, istraživačima, odnosno bilo kome ko je zainteresovan, precizna istraživačka sredstva koja će izneti na svetlost, u isti mah raznolikost materijala i izvora koji su u relaciji sa tematikom i ciljevima ovog istraživanja.

Projekat je takođe investiran u rigorozni program publikacija koji podržava multidisciplinarna istraživanja zla i ljudskih poroka. Inicijator i vođa projekta je prof. Robert Fišer.

On je i organizovao u Prahu održanu međunarodnu konferenciju 2001.

Kakve su perspektive zla i ljudske poročnosti?

Ova interdisciplinarna i multidisciplinarna konferencija zahtevala je da se ispituju i istraže svi predmeti – teme koje su važan problem kao teme i ciljevi rasprave o zlu i ljudskim porocima koji nas okružuju.

U perspektivi istraživanja biće uključeni prilozi ličnosti angažovanih na poljima antropologije, kriminologije, kulturoloških studija, pravnih studija,

literature, filozofije, psihologije, sociologije i teologije.

Tome se priključuju oni čija je profesija socijalni rad, staranje i briga, pitanje medija, kao i nadležnost institucija zatvora i kazneno popravnih domova, a tu su i političari, psihijatri i drugi.

Perspektive zla i ljudskih poroka postale su vrlo visoko rangiran projekat koji zahteva da se istraže mnogobrojni važni problemi koji su povezani sa zlom, patnjom, bolom i posledicama ljudskih činjenja. Fišer sam po sebi priznaje da je i rečnik “zla” problem za sebe, pa namerava da pronađe puteve u pokušaju da objasni smisao ljudskih poroka.

Ključne teme koje su uključene u suštinu projekta uključuju:

- jezik zla
- prirodu i izvore zla i ljudskih poroka
- etičke institucije koje se bave užasnim zločinima
- psihopatološke ponašanje, da li je duševno poremećena osoba luda ili je rđava?
- izbor, odgovornost, smanjena odgovornost
- socijalne i kulturne reakcije na zlo i ljudske poroke (ljudsku zloću)
- portretisanje zla i ljudskih poroka u medijima i popularnoj kulturi
- fenomenologija patnje u literaturi i filmu
- individualni čin zla, grupno nasilje, holokaust i genocid; obaveze posmatrača
- terorizam, rat, etničko čišćenje
- istraživanje značenja i smisla zla i ljudskih poroka (zloće)

- religiozno razumevanje zla i ljudski poroci
- postmodernistički pristup zlu i odnos
- zlo i upotrebe: zloupotrebljavanja tehnologije
- zlo u cyberprostoru

Ovaj projekat već četiri godine egzistira kao i njegovi centri proučavanja, dok se godišnje konferencije održavaju svakog marta u Pragu, Češka Republika.

Preko sedamdeset delegata iz čitavog sveta okuplja se zbog učešća u nizu diskusija o pitanjima i predmetima rasprave (porok). Pripremljeno je pet zbornika o temama koje su bile predmet rasprava i biće publikovane.

Sadržaj prvog izdanja:

Razumevanje zla: Interdisciplinarni pristup – Urednik (izdavač) Margaret Sounzer Brin.

Sadržaj: *Uvod*

Prvi deo: Rvanje sa zlom

Zlo i literatura: Gfendjuer i No-tingnes Nil Foreajt

Slamanje zla u evoluciji i igra teorijskih uslova – Teodor Set

Sondiranje jetke mržnje – Robert N. Fišer

Čitanje za Konstrukciju Neizrecivog u Kafkinoj pripovesti "Preobražaj" – Margaret Sounzer

Drugi deo: Pravda, odgovornost i rat Nikad pravda, Uvekzlo: Pogled na ratovanje u zapisima očeva – Najsin Faders, Piter Dej

Internacionalna pravda, intervencije i prevencija – Bil Varing

Terorizam i pravredna ratna teorija – Skot Lav

Kolektivna i individualna odgovornost za teroristička dela – Jon T. Peri

Treći Deo: Krivica – ubistvo – odmazda

Moralna odgovornost, obaveznost, i perverzije: Novo shvatanje poroka – Marija Mihael Marcano

Ljudski principi i biologija krivice (Evolucijski izvor od Imperativa do Nametanja) – Jon Humbah Spašavanje od Kantove Odmazde – Ramzi Naser

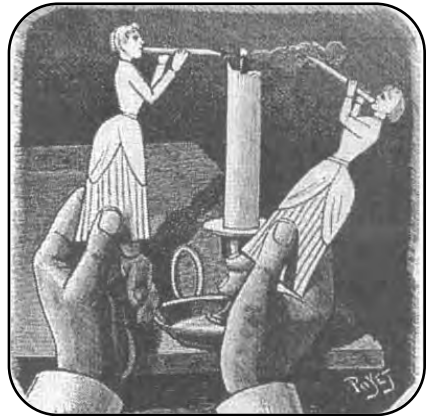
Obični grešnici i moralno otuđenje etička alijenacija (Amoralnost):

Priče ubica – Čarls Brokden

Baun i Edgar Alan Po – Žan Marlej

Zlo i zakon kod Hajnrhafon Klajsta u njegovoj noveli 'Mihael Kolhas' Karen – Margaret Simonsen

Preveli: Smiljana Jovetić
i Nikola Šuica

.....

IN MEMORIAM

.....

SVETIONIK U TMINI

Sećanje na Božidara S. Markovića (1903 – 2002)*

Poštovani članovi porodice Marković,
Cenjene kolegice i kolege,
Dame i gospodo,

Suočeni smo sa bolnom i tragičnom činjenicom: zauvek nas je napustio jedan od najistaknutijih nastavnika našeg Fakulteta, poslednji iz plejade njegovih korifeja, pravni filozof, civilist, politički pisac, istoričar srpske pravne misli, prevodilac i iznad svega skromni i čestiti čovek – **BOŽIDAR S. MARKOVIĆ**.

U našem otuđenom svetu u kojem je ponajteže biti sam, van svoje matice, bez istinskog prijateljstva i topline, veoma je teško saznanje da je profesor Marković otišao na put bez povratka. Jer, mi smo suočeni, ne samo sa tragočnom činjenicom smrti i umiranja, nego i sa nenadoknadivim gubitkom sa kojim je otrgnut i ogromni deo nas samih, naših uspomena i susreta sa tim izuzetnim čovekom, kojima smo se uvek vraćali kao dragocenom vrelu životne snage i ljubavi. Sve je to tragično prekinula smrt. Pred njenim neopozivim činom ostajemo nemi a reći su suviše.

Ipak, zapitajmo se da li smrt može pobediti i negirati jedan život ispunjen ljudskim pozitivnim naporima i težnjama? Može li ona obesmisлити i potreti zaboravom sve ono u što je naš Profesor uneo ceo svoj život: pregalački rad, bogato, raznoliko delo i ogromnu ljubav prema čoveku i svojim najbližim?

Ma kako ta smrt bila strašna, sve to ona, ipak, ne može odneti i uništiti. Profesor Marković je otišao definitivno, ali zauvek ostaju njegov duh i delo u životima njegovih prijatelja, poštovalaca i sledbenika. U uspomenama koje naviru prisećamo se njegovog samosvojnog i dostojanstvenog životnog puta. Zahvaljujući svom dugom životu bio je savremenik, svedok i učesnik svih značajnih tokova celog XX veka.

---

* Reč na komemoraciji povodom smrti prof. dr Božidara S. Markovića na Pravnom fakultetu u Beogradu 9. aprila 2003. godine.

Rođen je 10. maja 1903. godine u Solunu od oca Svetolika Markovića i majke Jelisavete Marković rođ. Cvetković, koji su u to vreme bili nastavnici Srpske solunske gimnazije. Osnovnu školu završio je u Beogradu. Vreme prvog svetskog rata i okupacije Srbije proveo je s porodicom u izbeglištvu u Kragujevcu. Tu je iz nužde učio fotografski zanat, fotografišući seoske porodice koje su svoje slike slale muževima, roditeljima i braći na Solunski front.

Gimnaziju i veliku maturu završio je u Beogradu 1922. godine. Iako je intimno želeo da studira filozofiju, upisao je Pravni fakultet. Ipak, studije prava su ga fascinirale zahvaljujući tome što je studirao u zlatno doba beogradskog Pravnog fakulteta. Na njemu su tada predavali profesori velikog znanja i ugleda, među kojima je posebno isticao Slobodana Jovanovića, Živojina Perića, Božidara V. Markovića, Živana Spasojevića, Grgura Jakšića, Dragoljuba Arandelovića, Tomu Živanovića, Relju Popovića, Teodora Taranovskog, Evgenija Spektorskog, Aleksandra Solovjeva, Dragoljuba Jovanovića.

Studenta Markovića naročito su privlačila predavanja Grgura Jakšića i Teodora Taranovskog, zatim seminar Rimskog prava čiji je upravnik bio veliki erudita Relja Popović, kao i seminar Građanskog prava koji je vodio Živan Spasojević, profesor koji je presudno uticao na intelektualno formiranje mladog Božidara.

Bavljenje sportom bila je važna delatnost u Markovićevom životu, od rane mladosti do devedesetih godina. Igrao je fudbal, ali su ga posebno privlačili sportovi na vodi – veslanje, plivanje i vaterpolo. Njima i svojoj velikoj ljubavi, Adi Ciganliji, ostao je veran do kraja života.

Po završenom fakultetu nastavio je studije na pariskom Pravnom fakultetu gde je 1930. godine odbranio doktorsku disertaciju pod naslovom *Ogled o odnosima pojma pravde i razvitka pozitivnog privatnog prava*. Prilikom odbrane teze član komisije, prof. Anri Kapitan, rekao mu je, između ostalog: “Za mene je bilo veliko zadovoljstvo da na tako čistom francuskom jeziku čitam vašu elegantnu diskusiju o osnovnim principima prava. Vaša teza je jasna. Vi imate jasan duh, ali vaši zaključci nisu mnogo ohrabrujući”. Slavni Kapitan dobro je uočio: Božidar Marković bio je čovek skepse i zato, neizbežno, čovek dubljeg istorijskog pesimizma.

Za docenta Pravnog fakulteta u Beogradu izabran je 1933, zajedno sa Ilijom Pržićem, Milošem Radojkovićem i Đorđem Mirkovićem. Tadašnji dekan Živan Spasojević pozdravio ih je recima: “Budite slobodni u svome radu, kritikujte nas, budite bolji od nas i otiđite dalje od nas”. Za vanrednog profesora izabran je 1938. godine.

U vreme između dva svetska rata profesor Marković imao je izuzetnu ulogu u javnom životu Srbije. Zajedno sa Mihailom Hicem, Milanom Žujovićem i nekolicinom advokata osnovao je 1937. godine Biblioteku "Politika i društvo". Cilj Biblioteke bio je da publicističkim radom doprinese razvoju demokratije, ozdravljenju političkog života i borbi protiv fašizma. Biblioteka je svakog meseca izdavala po jednu knjigu, koja je obrađivala neko važno pitanje društvenog života. Delatnost Biblioteke prekinuo je Drugi svetski rat. Zahvaljujući prof. Markoviću, Biblioteka je obnovljena 1991. godine, nastavljajući tradiciju borbe za istinu, demokratiju i interes srpskog naroda.

S profesorom Đorđem Tasićem osnovao je Društvo za pravnu filozofiju i sociologiju i časopis "Sociološki pregled", a s Mihailom Hicem pokrenuo je demokratski opozicioni list "Napred", publikaciju koja se zalagala za demokratske ideje, za federativno uređenje Jugoslavije, za pružanje otpora fašizmu i za mir u svetu.

Za vreme rata i okupacije Srbije 1941-1945. godine, Pravni fakultet u Beogradu doživeo je velike potrese i nesreće. Jedan broj profesora otišao je u emigraciju a oni koji su ostali u zemlji izlagani su raznim progonima i zlostavljanjima. Zbog svojih demokratskih i slobodoumnih ideja profesori Tasić i Ilić streljani su od strane okupatora, a Miloš Radojković je tri godine bio zatočen u logoru Mauthausen.

U tim mračnim vremenima bilo je, ipak, i svetlijih trenutaka. Jedan od njih predstavlja otpor koji je izvestan broj fakultetskih nastavnika pokazao okupacionim vlastima odbivši da potpišu tzv. Apel protiv komunizma i podnevši potom ostavku na državnu službu: Milan Žujović, Miloš Radojković, Božidar S. Marković, Tihomir Vasiljević i Dražan Denковиć.

Posle rata, nova vlast je 1945. godine odstranila profesora Markovića sa Fakulteta i poslala ga u penziju u 43. godini života. Time je univerzitetska karijera ovog izuzetnog nastavnika bila presečena pre zenita. Profesor visoke naobrazbe i retke erudicije, enciklopedista renesansnog duha, tananog intelektualnog senzibiliteta, individualist starog romantičarskog kova, snažne emocije i pronicljivog uma, rafinirani besednik i precizni interpretator i prevodilac književne umetnosti – bačen je u kaljugu jednoulja i naduvene gluposti oholih vlastodržaca. Dok su pod njihovim patronatom novopečeni profesori i intelektualni lakeji zatupljivali studente na zvaničnim katedrama, prof. Marković je kao nepodoban odbačen.

Bez obzira na činjenicu da je profesor Marković nasilno udaljen sa Fakulteta tako da je njegov naučni rad prekinut i onemogućen tokom poluvekovne diktature u našoj zemlji, on je objavio dve stotine biblio-

grafskih jedinica pretežno iz oblasti filozofije i teorije prava. U prvom redu to su monografske studije *Pravo pobijanja izvan stečaja* (1935), *Načela demokratije* (1937), *Reforma našeg građanskog zakonodavstva* (1939), *Objašnjenje zakona o nasljeđivanju* (1955), *Dimitrije Matić – lik jednog pravника* (1977), *Živan Spasojević – Nacrt jedne opšte teorije prava* (1989), *O pravednom pravu* (1993). Njegov naučni rad ogleda se i u preko stotinu studija objavljenih u uglednim naučnim časopisima u zemlji i inostranstvu. Preveo je sa francuskog i engleskog jezika preko trideset književnih i naučnih dela: Dikensa, Poa, Mereditha, Svifta, Šoa, Golsvortija, De Nerval, Dodea, Stendala, Sartra, Malroa, Borhesa, Dir-kema, i mnoge druge.

U pogledu rezultata njegove ukupne naučne delatnosti tokom osam decenija bavljenja pravom, može se izdvojiti nekoliko njegovih osnovnih i najopštijih teorijskih doprinosa, posebno o prirodi pravnog fenomena, o pojmu pravde i o demokratiji. Po njegovom mišljenju to su: (1) društveno-politička i pravna istina bitno je nepostojana, promenljiva i relativna kako vremenski tako i prostorno i sadržinski, (2) pravda označava jednako postupanje prema jednakim stvarima i nejednako postupanje prema nejednakim stvarima srazmerno njihovoj nejednakosti, (3) vrhovni kriterijum i svrha pravednog je održavanje i usavršavanje ljudskog života u skladu sa opstankom i razvitkom društvene zajednice, (4) pozitivno pravo treba da izražava i ostvaruje pravedno pravo i da se prilagođava savremenim društvenim shvatanjima pravde, (5) demokratija nije neki određen doktrinarne konstruisan društveno-politički sistem vladavine, nego spontana tvorevina društvenog života, koja predstavlja samo način, metod, putem kojeg se dolazi do društveno-političke i pravne istine, (6) demokratija nema svoju sopstvenu sadržinu nego kao društveno-političku i pravnu istinu prihvata ona rešenja za koja se u konkretnom slučaju opredeli većina pripadnika zajednice, i (7) demokratska država je istovremeno i najrazumnija i najpravednija država.

Božidar Marković je uistinu bio čovek XX veka. U tom veku izneverenih nada, u tom “stoleću zlih” (A. Helerova), prof. Marković je uspeo da osvoji i sačuva svoju autonomnu principijelnu poziciju i autentično misaono iskustvo, da ostane neokrnjen, neokaljan i svoj. Samo je čovek takve etičnosti i intelektualne hrabrosti mogao da postane i ostane usamljeni jeretik bez dogme, opozicionar bez stranke, simbol težnji slobodarskog dela srpske liberalno-demokratske inteligencije. Svojom samosvojom pojavom i naočitom figurom podsećao je na lik iz francuskih romana koje je prevodio, na romantičnog junaka bajronovskog tipa, koji je slučajno zalutao u balkansko blato, a potom ceo život čeznuo za lepotom i sjajem Grada Svetlosti.

Stvaralačka originalnost i disidentska sudbina dve su najvažnije karakteristike Markovićevog životopisa, a liberalno-demokratski pogledi i antidogmatizam njegovog intelektualnog creda. Podsticao je individualizam, dostojanstvo ličnosti i opštu odgovornost, čvrsto verujući u prosvetiteljsku misiju i moralno poslanje inteligencije u svom narodu. Njegova biografija i bibliografija izraz su krhkog, ali neugašenog, otpora duhu totalitarizma. U njima se kao u žiži ogleda biografija njegovog velikog i tragičnog pokolenja, podsećanje na evropsku vertikalnu u razvoju srpskog naroda.

Pamtiće se iz tridesetih godina XX veka njegov veliki doprinos ozdravljenju i demokratizaciji našeg društva i političkog mišljenja. Na istoj liniji bili su početkom devedesetih, njegovi pokušaji da pomogne demokratizaciji Srbije. Iako to nije donelo željene rezultate, afirmisalo je na našoj javnoj sceni etos samosvojnog duhovnog delatnika visokih moralnih i ljudskih osobina, autentičnog demokratskog opredeljenja.

Svojim kolegama, sledbenicima i generacijama pravnika koji dolaze profesor Marković je kao amanet ostavio sledeću poruku: "Istrajte u vašim naporima za traženjem objektivne istine u nauci, u granicama u kojima je ta istina dostupna ljudima. Borite se za slobodu duha i protiv ideoloških isključivosti i jednoduša. Ne klonite u vašim zalaganjima za demokratske slobode i za društvenu pravdu. Na taj način ćete, verujem, doprineti da naša zemlja postane demokratska, pravna i pravedna država".

Posmatran iz današnje perspektive, Božidar Marković je strogo izdvojen glas i sasvim zasebna pojava na javnoj sceni Srbije XX veka. Njegov život je pre trijumfalna no tragična storija odvažnog, zaludno prećutkivanog i osporavanog junaka svog doba, koji je svoju aristotelovsku meniju u životu, nauci, filozofiji i književnosti ostvario kao malo ko na ovom tlu nesreće. Celim svojini bićem i delom on je, mračnom i vuneom vremenu uprkos, uspeo da ispuni Ulpijanov kategorički imperativ pravde i pravednog delanja: "Čestito živeti, drugoga ne vređati svako me svoje dati".

U svojoj borbi za demokratsku i pravednu Srbiju, prof. Marković je sagoreo ne doživевši njen preporod. Naprotiv, na kraju njegovog životnog puta događaji u Srbiji su krenuli tragičnim tokom – ka nacionalnoj i državnoj katastrofi, dovodeći srpski narod na rub propasti. Zato se mnogima čini da su njegov otpor diktaturi i uzvišena borba bili uzaludni. Uprkos tome, otpor i celokupni angažman profesora Markovića na demokratskom preporodu srpskog društva dragocen su svetionik u neprozirnoj tmini Srbije. Jer, on je uspeo da u tamnoj noći koja nad nama caruje sačuva iskricu građanskog društva, koje svetlucaju opirući se potpunoj praznini neznanja, neotesanosti, samoljublja i sveopšteg varvarstva balkanskih barbarogenija, da pronađe put ka vlastitom pročišćenju.

Markovićev život i delo dokaz su da je prisustvo intelektualca u modernom polisu ključ demokratije i da bi rasulo intelektualnog habitusa imalo kobne posledice za razvoj ljudske zajednice.

Fizički odlazak 1. aprila 2002. godine ovog otmenog gospodina, intelektualca koji je pre pripadao najboljoj tradiciji XIX veka, nego kaljuzi mračnog i vunenog vremena u koju je bačen, označio je kraj jedne velike epohe Pravnog fakulteta u Beogradu ijedne sjajne generacije demokratske Srbije.

Velika je istina da čovek živi onoliko koliko živi delo koje je za života stvorio. Naš Profesor je ostavio za sobom dela koja će odolevati vremenu, zaboravu, pa i smrti. To delo je u mislima i srcima svih onih koji su ga poznavali, posebno u krvi njegovih sinova i unuka, u 2.500 autorskih i preko 10.000 prevedenih stranica književnih i naučnih dela.

Stoga ove reči i tuga koju osećamo nisu izraz pijeteta prema činjenici smrti već pohvala egzistenciji privrženoj pravdi, pohvala jednoj doslednosti, životu posvećenom nezavistnosti, slobodi i dostojanstvu čoveka.

S ljubavlju, poštovanjem i dubokom tugom opraštamo se od dragog profesora Markovića, od doajena našeg pravništva i poslednjeg barda zlatnog doba beogradskog Pravnog fakulteta. Njegovo ogromno znanje, iskustvo i mudrost će nam svima nedostajati, a sećanje na njega grejati dušu. Hvala mu za to veliko delo u kojem ostaje da živi sa nama. Hvala za nesebičnu ljubav koju nam je davao, za mudrost kojoj nas je učio, za trag dobrote i lepote koji je zauvek utisnuo u naša srca.

Otišao je na svoje mesto u Panteonu Pravnog fakulteta, neposredno uz Slobodana Jovanovića, Živojina Perića, Đorđa Tasića, Mihaila Ilića, Tomu Živanovića, Mihaila Konstantinovića. Ispraćamo ga sa gorkim osećajem da ovaj svet sa kojeg je otišao decenijama nije doživljavao kao svoj. Sa setom priželjkujemo da negde, u dvoranama Panteona nekog pravednijeg i savršenijeg sveta, naš dragi Profesor napokon živi život ispunjen pravdom; tamo gde sva usamljenost, nepravednost i teret zemnog života ustupaju mesto savršenoj harmoniji pravde, večnog mira i carstva slobode.

Ave, Magister, discipuli salutant!

Zato nemojmo govoriti više o onom što se ne može izreći. Pokušajmo da sa punini dostojanstvom primimo ono što je nemonovno i da u ovom tužnom trenutku kažemo ono što je najjednostavnije i najveće: neka ostane večna uspomena na našeg dragog, neponovljivog profesora Božidara S. Markovića.

Neka mu je laka njegova blagorodna šumadijska zemlja!

Jovica Trkulja

BIBLIOTEKA HERETICUS

Problem kritičkog preispitivanja i savladavanja autoritarne prošlosti nametnuo se snagom svoje predominacije u našoj sumornoj stvarnosti. To je pravno-politička destrukcija i pustoš koju su za sobom ostavili prethodni autoritarni režimi. Njihove žrtve su bili i ostali građani Srbije. Čeljust velikog zla prošlosti zjapi nad našim sudbinama i ukoliko se ne zatvori ili barem ne premosti, preti da postane provalija naše budućnosti. U njoj se batrgaju, svodeći bezuspešno svoje račune, progonjeni i progonitelji.

Iz tih razloga moramo se suočiti s autoritarnom prošlošću. Valja nam izaći na kraj sa minulim mračnim vremenima, ovladati prošlošću koja je gospodarila nama, a i dalje bi ukoliko se ne ovlada njome.

Kategorički imperativ našeg društva glasi: zlo autoritarne prošlosti se mora savladati da se ne bi ponovilo.

Imajući to u vidu, Centar za unapređivanje pravnih studija u Beogradu formirao je biblioteku Hereticus, u kojoj će se prezentirati dela vezana za autoritarnu prošlost Srbije. Na taj način bi se makar "načeo" ogroman a neistražen prostor ugrožavanja i negiranja ljudskih prava u autoritarnim režimima.

Uprkos rigidnim pristupima i kontroverznim interpretacijama, koji su prekrili našu prošlost učinivši je potpuno neprozirnom, biblioteka Hereticus teži da skine mistifikatorske velove i postane značajan pravni, politički, istorijski i umetnički izvor. Kao neophodan priručnik za tužioce, sudije, advokate, naučnike, umetnike, kritičare, kulturne i javne radnike, ona nastoji da doprinese objektivnijem prosuđivanju tragičnih događaja iz naše istorije, iz vremena zla, laži i prevara, u kojem su dominirali ratnički pohodi na institucije kulture i ostrakizam autonomnih kritičkih intelektualaca.

OBAVEŠTAVAMO ČITAOCE DA SU U BIBLIOTECI "HERETICUS"
IZAŠLE IZ ŠTAMPE KNJIGE MARINKA ARSIĆA IVKOVA I IVANA
IVANOVIĆA.

Neophodan priručnik za tužioce, sudije, advokate, književnike i književne kritičare, kulturne i javne radnike, novinare, sociologe, istoričare, i sve one koji se bave društvenom i moralnom patologijom. Jedno od najobuhvatnijih dela koja se bave mehanizmom represije u poslednjih pola veka u nas.

Anatomski prikaz mehanizama i metoda sprečavanja slobodne i nezavisne misli: Kako su režimski umetnici, kritičari, novinari davali "stručno pokriće" tužiocima, sudijama, političarima za progone i suđenja.

Ko je pokretao i vršio represiju, ko su bile žrtve progona?

Preko 600 imena, preko 1400 odrednica.

cena: 1310 dinara

» Odobravamo popust 20% «

Knjiga je nastavak romana "Crni dani Rake Drainca", njegova egzegeza. Napisana je po unutrašnjem nalogu autorovom, tako da u potpunosti izražava njegovu autentičnu egzistenciju i na njoj zasnovano misaono iskustvo. U njoj pisac analizira istorijske izvore ovog romana i odgovara mnogobrojnim kritičarima koji su napali roman i s leva i s desna. Istovremeno, knjiga je neposredna reakcija na usud srpskih deoba, na važne moralne i političke izazove, odgovor na dramatična zbivanja koja su srpski narod i njegovu državu dovela na rub propasti.

cena: 650 dinara

» Odobravamo popust 20% «

NARUČITE TELEFONOM: 011/36 90 980, 36 90 657. Izdavačko preduzeće "ASTIMBO", Bulevar Vojvode Mišića 17, 11000 Beograd

HERETICUS

Journal for Re-examination of the Past

Vol. I (2003), No. 1

CONTENTS

<i>Introductory</i>	
Why "Hereticus"?	3
TOPIC OF THE ISSUE: Overcoming Authoritarian Past	
<i>Vladimir Vodinelić</i>	
Legal Overcoming of Past (Rechtsbeugung) - Year Three	11
<i>Marinko Arsić Ivkov</i>	
Suppression of Artistic Freedoms in Communist Serbia	29
<i>Nikola Šuica</i>	
Redefinitions Within Pictorial Heritage	52
<i>Predrag Čudiić</i>	
How Come the Same People Can do That?	57
Research	
<i>Dragoljub Todorović</i>	
Dobrica Cosic and the Slovenians	67
Courses	
<i>Franc Kafka</i>	
An old Leaf	95
Occurrences	
<i>Đorđe Vukadinović</i>	
When the Saints go Marching	97
<i>Jovica Trkulja</i>	
Detours of State of Emergency	108
Debates	
<i>Ivan Ivanović</i>	
Partizans and Chetniks- the Serbian fate	113
Cenzurisani tekstovi	
<i>Ljiljana Đurđić</i>	
Unpublished Columns in "Danas"	177
	235

Dossier

<i>Milan Milišić</i>	
Life for Freedom	181
Judgement of Dubrovnik Municipal Court	186
<i>Predrag Čudić</i>	
The Prince and the Beggar	192
<i>Dragoljub Todorović</i>	
Processes, Judgments and the Murder of Milan Milišić	196

Retrospections, Recensions, Reviews

<i>Jovica Trkulja</i>	
Legal Overcoming of Authoritarian Past (Rechtsbeugung) (Vladimir V. Vodinelic, <i>The Past as a Challenge to Law</i> , Belgrade, 2002)	205
<i>Nikola Šuica</i>	
Field of Actions (Concerning the exhibition “Central-European Aspects of Vojvodinian Avant-gardes 1920-2000: <i>Border Phenomena, Phenomena of Borders</i> ”)	213
<i>Dragoljub Todorović</i>	
Book on the Delict of Thought (Rajko Danilović, <i>Use of Enemy, Belgrade, 2002</i>)	219
Wickedness – One of Seven Deadly Sins	224

In memoriam

<i>Jovica Trkulja</i>	
Lighthouse in the Darkness (Remembrance of Božidar S. Markovic 1903-2002)	227

HERETICUS

a magazine for re-examination of the past

Vol. I (2003), No. 1

Editor-in-chief

Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Predrag Čudić

Ivan Ivanović, zamenik glavnog urednika

Marinko Arsić Ivkov

Nikola Šuica

Vladimir Vodinelić

Publisher

Center for Advanced Legal Studies Belgrade, Takovska 12/II

Editorial Board Address

Belgrade, 32 Danijelova Street, II floor, tel/fax: 011/249-7788

E-mail: cups@cups.org.yu

Preparation, printing and distribution

„Astimbo-knjiga“, Belgrade

Printrun

500 copies

Annual subscription: 60 EUR

54010/3-Va-17823/3

Language editing and proofreading

Anđelka Kovačević

Front-page illustration: Sergej

Ivanov - The Massacre, oil on canvas, 1905.

Works published in this review may not be reproduced, either entirely or in parts, without express permission of the Editorial board. Assessments made in the articles are personal opinions of their authors and do not necessarily express the opinion of the editor or the publisher.

ISSN 1451-5822

9 771451 582001